

Міністерство освіти і науки України
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

Ministry of Education and Science of Ukraine
Bohdan Khmelnytsky
National University of Cherkasy

ISSN 2076-5908 (Print)
Index Copernicus: ICV 2018:66.10
DOI: 10.31651/2076-5908-2019-2

ВІСНИК ЧЕРКАСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія
ІСТОРИЧНІ НАУКИ

BULLETIN OF CHERKASY UNIVERSITY

HISTORICAL SCIENCES

№ 2. 2019

Черкаси - 2019
Cherkasy - 2019

Засновник, редакція, видавець і виготовлювач – Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького.

Свідоцтво про державну перереєстрацію КВ № 21390-11190Р від 25.06.2015 р.

Збірник наукових праць містить статті, в яких висвітлено актуальні проблеми історії України, історіографії та методології історичних досліджень, всесвітньої історії. У збірнику також уміщено огляди та рецензії українських і зарубіжних наукових і навчально-методичних видань, наукова хроніка тощо.

Для широкого кола науковців, викладачів, аспірантів, студентів й усіх, хто цікавиться історичною наукою.

Рішенням Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України збірник наукових праць включено до переліку наукових фахових видань України з історичних наук (Наказ Міністерства освіти і науки України від 13.07.2015 № 747).

Випуск збірника наукових праць Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки» рекомендовано до друку та поширення через мережу Інтернет вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 2 від 31.10.2019 р.).

Збірник наукових праць індексовано в міжнародній наукометричній базі Index Scopus (ICV 2018: 66.10). Збірник реферується Українським реферативним журналом «Джерело».

Голова редакційної колегії:

д. і. н., проф. *С. В. Корновенко.*

Заступник голови редакційної колегії:

д. і. н., проф. *В. В. Масненко.*

Наукова рада редакційної колегії:

д. і. н., проф. *О. О. Драч*, д. і. н., проф. *О. Г. Перехрест*, д. і. н., проф. *А. Ю. Чабан.*

Відповідальні секретарі:

к. і. н., доц. *К. В. Івангородський*, к. і. н., доц. *В. О. Кіреєва*, к. і. н., доц. *Л. Г. Лисиця.*

Редакційна колегія:

к. і. н. *О. М. Абразумова*; д. і. н., доц. *В. Ф. Боечко*; к. і. н., доц. *Г. М. Голиш*; д. і. н., проф. *В. В. Гоцуляк*; к. і. н. *О. М. Донік*; д. і. н., проф. *Н. І. Землюліна*; к. і. н., доц. *А. П. Іржавська*; д. і. н., проф. *Дмитро Карев* (Білорусь); д. і. н., проф. *С. В. Кульчицький*; к. і. н., проф. *В. М. Мельниченко*; д. і. н., проф. *В. Меньковський* (Білорусь); д. і. н., проф. *А. Г. Морозов*; д. і. н., проф. *С. С. Падалка*; д. і. н., проф. *Ю. П. Присяжнюк*; к. політ. н., доц. *М. І. Ратніков*; д. і. н., проф. *З. В. Священко*; д-р габілітований, проф. *Павел Сержента* (Польща); д. і. н., проф. *Л. І. Синявська*; д. і. н., проф. *Є. Г. Сінкевич*; д-р габілітований, проф. *Анджей Стемпнік* (Польща); к. і. н., доц. *Р. П. Сухацький*; д. і. н., проф. *І. А. Фареній*; д. і. н., доц. *М. Шмигель* (Словаччина)

За дотримання права інтелектуальної власності, достовірність матеріалів та обґрунтування висновків відповідають автори.

Адреса редакційної колегії:

18000, Черкаси, бульвар Шевченка, 81,

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, к. 508,

тел. (0472) 35-52-37

web-сайт: <http://www.history-ejournal.cdu.edu.ua>

e-mail: visnukistoria@ukr.net

© Автори, 2019

© Черкаський національний університет, 2019

Founder, editor, publisher and manufacturer - Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy.

Certificate of state re-registration KV № 21390-11190P dated 25.06.2015.

The collection of scientific works contains articles that cover current issues of Ukrainian history, historiography and methodology of historical research, and world history. The collection also contains overviews and reviews of Ukrainian and foreign scientific and educational publications, scientific chronicles, etc.

For a wide range of scholars, teachers, graduate students, students and anyone interested in historical science.

By the decision of the Attestation Board of the Ministry of Education and Science of Ukraine, the collection of scientific works is included in the list of scientific professional editions of Ukraine on historical sciences (Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 747 of 13.07.2015).

Issue of a collection of scientific works Bulletin of Cherkasy University. The series “Historical Sciences” is recommended for printing and distribution via the Internet by the Scientific Council of the Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Minutes № 2 of October 31, 2019).

Collection of scientific works indexed in the international scientific database Index Copernicus (ICV 2018: 66.10). The collection is summarized in the Ukrainian abstract journal “Dzherelo”.

Chair of the Editorial Board:

Dr. of hist. sc., Prof. *S. V. Kornovenko*.

Deputy Chairman of the Editorial Board:

Dr. of hist. sc., Prof. *V. V. Masnenko*.

Editorial Board of the Editorial Board:

Dr. of hist. sc., Prof. *O. O. Drach*, Dr. of hist. sc., Prof. *O. G. Perehrest*, Dr. of hist. sc., Prof. *A. Y. Chaban*;

Secretaries responsible:

Cand. of hist. sc., Assoc. *K. V. Ivangorodsky*, Cand. of hist. sc., Assoc. *V. O. Kireeva*, Cand. of hist. sc., Assoc. *L. G. Lysytsya*.

Editorial board:

Cand. of hist. sc. *O. M. Abrazumova*; Dr. of hist. sc., Assoc. *V. F. Boyechko*; Cand. of hist. sc., Assoc. *G. M. Golysh*; Dr. of hist. sc., Prof. *V. V. Gotsulyak*; Cand. of hist. sc., *O. M. Donick*; Dr. of hist. sc., Prof. *N. I. Zemziulina*; Cand. of hist. sc., Assoc. *A. P. Irzhavska*; Dr. of hist. sc., Prof. *Dmytro Karev* (Belarus); Dr. of hist. sc., Prof. *S. V. Kulchytskyi*; Cand. of hist. sc., Prof. *V. M. Melnychenko*; Dr. of hist. sc., Prof. *V. Menkovsky* (Belarus); Dr. of hist. sc., Prof. *A. G. Morozov*; Dr. of hist. sc., Prof. *S. S. Padalka*, Dr. of hist. sc., Prof. *Y. P. Prysyajniuk*; Cand. of pol. sc., Assoc. *M. I. Ratnikov*; Dr. of hist. sc., Prof. *Z. V. Svyashchenko*; Dr. Hab., Prof. *Pawel Sierzhenga* (Poland); Dr. of hist. sc., Prof. *L. I. Synyavska*; Dr. of hist. sc., Prof. *Y. G. Sinkevich*, Dr. Hab., Prof. *Andrzej Stempnik* (Poland); Cand. of hist. sc., Assoc. *R. P. Suhatsky*; Dr. of hist. sc., Prof. *I. A. Farenij*, Dr. of hist. sc., Assoc. *M. Schmigel* (Slovakia)

The authors are responsible for the respect of intellectual property rights, the accuracy of the materials and the justification of the conclusions.

Editorial Board Address:

18000, Cherkasy, Shevchenko Boulevard, 81,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, 508,
tel. (0472) 35-52-37
Website: <http://www.history-ejournal.cdu.edu.ua>
e-mail: visnukistoria@ukr.net

© Authors, 2019

© Cherkasy National University, 2019

ЗМІСТ

CONTENTS

Історіографія

Historiography

- Івангородський К. В.** Джерельна база дослідження етнічної історії східних слов'ян: досвід сучасної білоруської історіографії
- Ivangorodsky K.** Source base of studying the Eastern Slavs' Ethnic History: the experience of contemporary Belarusian historiography 7
- Калуцький С. С.** Українська держава другої половини XVII ст. як спадкоємиця Княжої Русі: погляд В'ячеслава Липинського
- Kalutskyi S.** The Ukrainian State of the second half XVII century as a heir to Prince Rus': A view of Vyacheslav Lypinski 18
- Олянич Л. В.** Проблеми дитячої безпритульності в Україні 1920–30-х рр.: дискусійні питання історіографії
- Olyanych L.** Problems of child homelessness in Ukraine of the 1920–30s: debatable issues of historiography 26

Історія України

History of Ukraine

- Гришина К. А.** Становлення й організація одеської митної справи наприкінці XVIII ст. (на матеріалах Державного архіву Одеської області)
- Gryshyna K.** The formation and organization of the Odessa customs case of the end of the XVIII century (on the materials of the State Archive of the Odessa region) 37

Кронгауз В. О. Організація транспортної системи Харкова у другій половині XIX ст. (соціокультурний аспект)	
Krongauz V. The organization of Kharkiv transport system in the second half of the 19 century (The socioculture aspect)	46
Яценюк Г. М. Акт Злуки 22 січня 1919 р. очима галицького дипломата (за спогадами Л. Цегельського)	
Yatseniuk G. The Act Zluky January 22, 1919 by the eyes of the galician diplomat (by the memories L. Tsehelskyi)	52
Присяжнюк Ю. П., Коміренко О. І. Жертви й кати: соціальна історія Голодомору 1932 та 1933 років	
Prysiazhnyuk Yu., Komirenko O. Victims and Executioners: Social History of the Holodomor of 1932 and 1933	63
Костюкова О. М. Основні напрями діяльності Центральної Ради Товариства робітників-винахідників України у 1930-ті рр.	
Kostyukova O. The main directions of activity of the Central Council of the Inventor Workers' Society of Ukraine in the 1930s.	77

Всесвітня історія *World history*

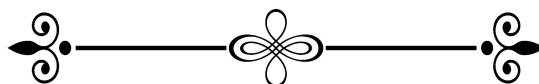
Мінаєва Т. В. Сексуальне життя російських військовополонених у Німеччині й Австро-Угорщині в роки Першої світової війни	
Minaieva T. Russian Pows' Sexual Relationships in Germany and Austria-Hungary Camps in World War I	83
Скрипник О. М. Спроба вирішення українського питання Лігою Націй у 1919–1920-х рр.	
Skrypnyk M. The attempt to solve the Ukrainian question by the League of Nations in 1919–1920s	90
Zemzyulina N., Kornovenko S. The role of National Cooperatives in the economic transformation of European countries in the first third of the XXth century (Through the example of Germany)	
Земзюліна Н. І., Корновенко С. В. Роль національних кооперацій в економічних перетвореннях європейських держав у першій третині XX ст. (на прикладі Німеччини)	97
Пилипенко В. В. Іранське питання у радянській і європейській політиці міжвоєнного періоду	
Pylupenko V. Iranian Question of Soviet and European Politics is in an intermilitary period	105
Воскобойник К. В. Культурно-освітня діяльність Республіки Польща в Україні на сучасному етапі	
Voskoboïnyk K. Cultural and educational activities of the Republic of Poland in Ukraine at the present stage	113

Рецензії та огляди
Reviews

- Масненко В. В.** Nowak Magdalena. Dwa światy. Zagadnienie identyfikacji narodowej Andrzeja Szeptyckiego w latach 1865–1914. – Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2018. – 614 s.
- Masnenko V.** Book review: Nowak Magdalena. Dwa światy. Zagadnienie identyfikacji narodowej Andrzeja Szeptyckiego w latach 1865–1914. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2018. 614 s. 120
- Мельниченко В. М.** Історія пошуку усипальниці великого гетьмана України. Рецензія на книгу: Лазуренко В.М. У пошуках крипти великого державотворця України Богдана Хмельницького / В.М. Лазуренко. – Черкаси: Вертикаль, 2019. – 76 с. : фото. Бібліотека історичної пам’яті «Джерела вічності»
- Melnichenko V.** History of the search of the Great Ukrainian Hetman’s tomb. (Book review: Lazurenko V. In search of the crypt of Great Ukrainian State-maker Bohdan Khmelnyts’ky. Cherkasy: Vertical, 2019. 76 p. [“The Sources of Eternity” Historical Memory Library]) 123

Наукова хроніка
Scientific Chronicle

- Куций І. П.** II Черкаський історіографічний симпозіум «Історіографія як інтелектуальний простір міжнародного діалогу: випадок Центрально-Східної Європи»
- Kutsyi I.** Second Cherkasy Historiographical Symposium “Historiography as Intellectual Space of International Dialogue: the case of Central and Eastern Europe” 126
- Михайлюк Ю.М.** Відомому білоруському історику Дмитру Кареву – 70 років!
- Mikhailuk Yu.** In honor of the 70th anniversary of the famous Belarusian historian Dmytro Karev! 130

ІСТОРИОГРАФІЯ

УДК 930.1(=16)

DOI: 10.31651/2076-5908-2019-2-7-17

**ІВАНГОРОДСЬКИЙ Костянтин
Васильович,**

кандидат історичних наук, доцент
кафедри історії України Черкаського
національного університету імені
Богдана Хмельницького,
Orcid ID: 0000-0002-4052-5253
e-mail: iwakos@ukr.net

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНІЧНОЇ ІСТОРІЇ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН: ДОСВІД СУЧАСНОЇ БІЛОРУСЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ

Проблематика етнічної історії східних слов'ян, як і будь-яка інша історична проблема, може бути з'ясована тільки завдяки репрезентативній джерельній базі та вдалій теоретичній оснащеності подібного етноісторичного дослідження. Більшість сучасних білоруських учених у своїх спробах реконструювати і загальний етногенез слов'ян, і формування східнослов'янських етнічних спільнот ігнорують не тільки наявну історіографію цих аспектів пізнання минулого, але й доволі поверхового підходять до аналізу як джерелознавчого, так і аналітично-теоретичного її аспектів. Єдиним, хто приділив увагу огляду джерел з історії раннього середньовіччя, хоч і не спеціально щодо етнічної історії спільнот східних слов'ян, у сучасній білоруській історіографії, є історик С. Темушев. Аналіз джерельної бази сучасних праць білоруських фахівців, які пропонують власні версії реконструкції етнічної історії слов'ян, переконує нас у тому, що більшість із них базуються на археологічних джерелах. При цьому фахівці чудово усвідомлюють їхню обмеженість щодо етнологічних реконструкцій. Однак це не зупиняє бажання археологів сконструювати власну етноісторичну схему відносно слов'янського етногенезу, що демонструє, приміром, творчість Е. Загарульського. Не додає оптимізму й рівень текстологічного аналізу писемних джерел у межах сучасної білоруської історіографії етнічної історії східних слов'ян, пов'язаний так само, передусім, з поверховими оглядами проблемних місць у літописах і застосуванням застарілих методик щодо їх інтерпретацій. Присутні у сучасному білоруському гуманітарному дискурсі й спроби пошуку «сенсацій» у вигляді заперечення автентичності давньоруського літописання. На іншому полюсі проблеми знаходиться позитивістська пряmolінійність прочитання ПВЛ, внаслідок чого її автору приписують заледве не сучасний диплом етнологів.

Ключові слова: історіографія, джерелознавство, історичне джерело, археологічні джерела, літопис, етноісторична реконструкція, східні слов'яни.

Постановка проблеми. Спроби етноісторичних реконструкцій минулого спільнот східних слов'ян набули у новітній історіографії посиленої актуалізації, зумовленої, на жаль, не завжди науковими пріоритетами. Утворення наприкінці ХХ ст. окремих «східнослов'янських» національних держав спонукало дослідників відшукати «історичну обґрунтованість» цієї події в якомога віддаленому від сучасності періоді. Проте доволі швидко стало зрозумілим, що «слов'янське» питання в науковому дискурсі є справді складним і сподівання на його швидке позитивне вирішення в позаідеологічному вимірі випарувалося в новітніх національних історіографіях куди скоріше. Одним же з найголовніших каменів спотикання на цьому шляху стала відсутність надійних джерел, якими намагалися оперувати фахівці в царині східнослов'янського етногенезу. В попередньому випуску «Вісника Черкаського університету» ми вже проаналізували за окресленою проблематикою ситуацію з верифікацією відповідного джерельного корпусу, що склалася в новітній українській історіографії [1]. **Мета.** Цією публікацією ми окреслюємо рівень джерелознавчого осягнення етнічної історії східних слов'ян у сучасній білоруській історичній науці.

Виклад основного матеріалу. Проблематика етнічної історії східних слов'ян, як і будь-яка інша історична проблема, може бути з'ясована тільки завдяки репрезентативній джерельній базі та вдалій теоретичній оснащеності подібного етноісторичного дослідження. На превеликий жаль, доводиться констатувати, що помітна більшість сучасних білоруських учених у своїх спробах реконструювати і загальний етногенез слов'ян, і формування східнослов'янських етнічних спільнот ігнорують не тільки наявну історіографію цих аспектів пізнання минулого, але й доволі поверхового підходять до аналізу як джерелознавчого, так і аналітично-теоретичного її аспектів, що, звісно, істотно знижує рівень наукової вартості та евристичних можливостей відповідних спроб. Здебільшого, в працях присутнє поверхове постулювання важливості всіх видів джерел, наголошується необхідність їх комплексного залучення, але, як правило, відсутні їх джерелознавчий і аналіз, і синтез, і тим більше критика.

Прагнення до уникнення джерелознавчого аналізу білоруськими дослідниками можна частково пояснити особливостями дуалістичного становища сучасної білоруської історіографії [2]. Усвідомлення девальвації колишньої «єдиноправильної» методології відповідної практики (коли готові «рецепти» правильного трактування джерел продукувались у союзному центрі), а водночас і широкий методологічний плюралізм, властивий нинішній історичній науці, зумовлюють не лише фахову розгубленість, але й провокують бажання досліджувати минуле «як колись». Цьому сприяє й безпосередній ідеологічний клімат у Білорусі останніх десятиліть, а відтак, значна частина її гуманітаріїв продовжують мислити цілком у дусі «старої» («партійної») ідеології, що веде до багато в чому контрверсійних спроб написати нову «об'єктивну» історію, але без переосмислення джерел і дослідницьких методик. Непродуктивність подібного підходу очевидна, адже, як підкреслює провідний російський джерелознавець О. Медушевська, якраз «у марксистській парадигмі історичне джерело розглядається як сховище фактів, потрібних історичному побудови (реконструкції) інваріантного минулого» [3, 10], а в межах сучасної білоруської історіографії – нерідко й наперед визначеного кінцевого варіанту.

Щоправда варто враховувати й специфіку означеної проблематики, адже у більшості її аспектів, передусім письмові джерела, взагалі відсутні, тому дослідникам доводиться зосереджуватися на непрямих свідченнях, суміжних з історією, гуманітарних дисциплін, джерела яких дозволяють проводити відповідну етноісторичну реконструкцію минулого. Однак і в такому випадку частина вчених взагалі уникає будь-якого аналізу джерел своїх реконструкцій, або обмежується поверховим і абстрактним переліком дисциплін, матеріали

яких залучаються. Промовистою в останньому випадку є відповідна нотатка С. Рассадіна в дослідженні, присвяченому «слов'яногенезу»: «Нашим “будівельним матеріалом” стали численні факти з галузі антропонімії, археології, античної та середньовічної історії, історичної лінгвістики, номадознавства, орієнталістики, скіфології (? – *К. І.*), славістики, топонімії, тюркології, епіграфіки, етногеографії, етнографії тощо» [4, 13]. Які конкретно «численні» факти дала автору кожна з перелічених дисциплін, не відзначено, як і не повідомлено, в який спосіб археолог препарував відповідні джерела.

На комплексному підході до формування джерельної бази дослідження етнічної історії східнослов'янських спільнот акцентує увагу й етнолог М. Піліпенко, справедливо відзначаючи необхідність «співставлення даних багатьох наук – антропології, археології, лінгвістики, етнографії, фольклористики, історії, географії тощо». Вчений переконаний, що можливості їхніх джерел при цьому чомусь «дозволять визначити зв'язки між ними й у такий спосіб покажуть рух етнічних процесів, тобто зміни етнічних спільнот» [5, 14]. Конкретних прикладів, яким чином відбувається подібна «джерельна хімія», він, на жаль, не наводить, оскільки його декларація доволі сумнівна. Не менш проблематичною виглядає його думка, згідно якої «дані археології дозволяють простежити еволюцію місцевої матеріальної культури, чії зміни є складовою етнічних процесів». Обмеженість археології в реконструкції етнічних трансформацій давнини є загальновідомим фактом, але автор «нової концепції» виникнення Білорусі про це мовчить, хоча відзначає обмежені можливості у такому контексті лінгвістики (зокрема й топоніміки), фольклористики й етнографії [5, 15–17]. Не менш лапідарно М. Піліпенко згадує й про можливості писемних джерел, але обмежується лише констатуванням очевидності, що вони містять важливу інформацію. При цьому ні яку саме інформацію, ні про які власне джерела йдеться етнолог не говорить.

Дехто з дослідників, навпаки, схильний не довіряти даним суміжних наук, наполягаючи на важливості якогось конкретного джерела. Так, скажімо, гомельський філолог А. Рогалєв, хоч і «не нехтує інформацією (втім, знову не відзначається про яку саме інформацію йдеться. – *К. І.*), котру дають археологічні дослідження й історичні джерела», переконаний, що першим «пропонує екскурс у далеке минуле Білорусі на основі цільного, системного аналізу етнічної топонімії» [6, 12]. На жаль, і цей вчений не вважає за потрібне пояснити, зокрема, в чому полягають переваги «цільного аналізу» (і що це, зрештою, таке), а головне – чим відрізняється «топонімія» від «етнічної топонімії» й відповідно, які існують (і чи існують) критерії для їхнього розмежування. Єдина обіцянка автора з цього приводу виглядає туманно та малопереконливо: «Мовний (топонімічний, етнімічний) матеріал, яким ми будемо оперувати, говорячи образно, “озвучить” історичне “дійство”, розверне його перед дослідником і дасть можливість судити про конкретні народи *навіть у тих випадках, коли про них немає жодних свідчень у джерелах історичних* (тут і далі в цитатах курсив наш. – *К. І.*)» [6, 14]. Не більше джерелознавчої конкретики знаходимо й у праці іншого білоруського філолога – Т. Мікуліч, яка запропонувала реконструкцію формування білоруської самосвідомості: «Джерелами для написання монографії послужили *деякі* (? – *К. І.*) пам'ятки давнього “руського” письменства» [7, 4].

Єдиним, хто «нетипово» багато уваги приділив огляду джерел з історії раннього середньовіччя, хоч і не спеціально щодо етнічної історії спільнот східних слов'ян, у сучасній білоруській історіографії, є історик С. Темушев. Досліджуючи «генезу державності» Київської Русі, останній у першій частині своєї праці (у 2014 р. вийшло друге її видання, щоправда тепер у Москві) аналізує якраз можливості різних видів джерел, у тому числі й щодо «етнічної ситуації у Східній Європі» напередодні появи цього державного формування [8, 7–75; 9, 9–91]. Не важко, проте, помітити, що поза увагою

вченого залишився більш ранній період історії слов'ян, пов'язаний із етногенезом безпосередньо спільнот слов'ян східних.

З іншого боку, не можна не відзначити як позитив – ставлення до джерел, який містить посібник С. Темушева. В ньому, крім огляду відповідної інформації у давньоруських літописах, він розглядає також інформативність інших писемних джерел, зокрема західноєвропейських текстів щодо відомостей про русів, творів візантійських, арабських і перських авторів, де також згадуються східні слов'яни та руси. Важливо, що мінський історик акцентував увагу і на інших джерелах з проблеми – насамперед на археологічних, які, з його погляду, дозволяють уточнити в тому числі етнічні процеси та етнічну карту ареалу розселення східних слов'ян. Одночасно вчений закликає бути обережним в інтерпретації археологічних знахідок, оскільки подекуди такі інтерпретації набувають досить довільної форми. Тільки комплексне застосування різних видів джерел, на його переконання, за врахування всіх фактів (а не ігнорування неугодних і таких, що не вписуються у схему даних), дає можливість найбільш об'єктивного висвітлення відповідних процесів [8, 55,75].

Подібні застереження далеко не тривіальні, враховуючи, що дослідження етногенезу слов'ян, особливо дописемної доби, базуються фактично винятково на інтерпретаціях викопних старожитностей, що містить істотну небезпеку ілюзорних реконструкцій етнічних і етносоціальних процесів давнини. Аналіз джерельної бази сучасних праць білоруських фахівців, які пропонують власні версії реконструкції етнічної історії слов'ян, переконує нас у тому, що більшість із них базуються якраз на археологічних джерелах. Як правило, це власні напрацювання білоруських археологів, колекції яких подекуди формувалися впродовж кількох останніх десятиліть, а також відповідні матеріали, зібрані попередніми поколіннями вчених. Наприклад, можна виділити подібний підхід до формування джерельної бази у монографії А. Єгорейченка, присвяченій археологічній культурі штрихованої кераміки [10, 4]. Праві, зрештою, й ті вчені, котрі вважають, що кількість не завжди переростає в якість, особливо відносно археологічних артефактів. Необхідно погодитись із А. Медведєвим, який вважає погляд В. Седова, згідно якого поява нових категорій знахідок доби Великого переселення народів (у тому числі на теренах Білорусі) засвідчила прихід сюди слов'ян, надто поспішним і малообґрунтованим [11, 42].

Обмеженість етнологічних реконструкцій за археологічними артефактами чудово усвідомлюється більшістю фахівців. Скажімо А. Макушніков, хоч і констатує, що його дослідження базується «на основі комплексного аналізу письмових, археологічних, нумізматичних, картографічних та інших джерел», переконаний – «археологічні пам'ятки є найбільш значимими у вирішенні поставлених завдань, оскільки вони найчисельніші та постійно поповнюються» [12, 4–5]. Однак при цьому справедливо зауважує, що їх основна можливість – розкриття розвитку передусім матеріальної культури, тобто встановлення соціально-економічного рівня давніх спільнот, а от вирішення проблем духовної, етнічної спрямованості значно скромніші.

Втім, ця обставина не зупиняє деяких білоруських археологів у пошуках «слов'янської етнічності». Так, П. Лисенко заявляє: «Без перебільшення можна сказати, що на сьогодні археологічні матеріали стали основним джерелом наших знань щодо загальних явищ у житті населення всієї території Білорусі» [13, 6]. Більше того він переконаний, що «археологічна наука у вирішенні етнічних питань слов'янських племен має у теперішній час надійні критерії», до яких доволі сумнівно зараховує лише три – «тип житла, особливості поховального обряду, характерні етнічні прикраси (особливо багато сумнівів у фахівців зумовлюють якраз «етнічні прикраси». – *К. І.*)» [14, 6,37]. Своєю чергою В. Шадиро також переконаний, що «тільки завдяки даним археології можна простежити

деякі процеси, що відбувалися в ті часи на Білорусі (у цьому тексті мова йде безпосередньо про етнокультурні процеси I тис. і їхнє місце в етногенезі білорусів. – *К. І.*)» [15, 86]. В основній праці з цієї проблематики вчений зауважує, що робить подібну реконструкцію «на підставі своїх багаторічних досліджень, а також використовуючи матеріали попередніх і сучасних дослідників». Завдяки цьому, він «спробує вирішити низку проблем, пов'язаних з етнокультурним розвитком населення Подвіння» [16, 10].

В історіографії давно точиться дискусія щодо етновизначального потенціалу археологічних артефактів, причому більшість фахівців твердо переконані у його відсутності. Справді, доволі сумнівним виглядає, скажімо, посилення на особливості кераміки як етнодиференціюючий критерій, але водночас така ситуація засвідчує й надзвичайну бідність джерельної бази відповідних досліджень і, як наслідок, – хисткість етноісторичних висновків, які пропонуються кимось із дослідників. Ми також вважаємо, що більшість матеріальних решток, особливо керамічні вироби, відображають не етнічну специфіку давнього населення, а передусім локальні (регіональні) відмінності або всередині однієї, або між сусідніми культурами. За відсутності чіткої етнічної ідентифікації «племен» Східної Європи залізної доби у творах античних авторів, намагання співставлення з ними конкретних археологічних культур, відомих сьогодні, також виглядають доволі проблематично, а подекуди й відверто фантастично.

Не менш дискусійними виглядають спроби примусити говорити тих таки античних авторів «сучасною мовою». Доволі наївними є й спроби «звинуватити» їх у некомпетентності, як це робить, приміром, Е. Загарульський, запевняючи, що, згідно археологічних відомостей, візантійський історик Йордан відносно слов'ян помилявся та «схоже був слабко обізнаний про попередню етнічну історію степових районів Східної Європи» [17, 203]. Водночас не можна не відзначити, що саме цей учений серед сучасних білоруських археологів присвятив найбільше уваги джерелознавчому аналізу проблеми походження слов'ян і розселення їх на теренах Білорусі. Насамперед, він визначає можливості різних видів джерел у такому дослідженні, справедливо відзначаючи: «Вирішення будь-якої наукової проблеми залежить від кількості та якості доступних джерел і від рівня розвитку самої науки. Тому варто розглянути, якою мірою питання етногенезу фіксуються джерелами та можуть вирішуватися засобами різних наук» [17, 7].

Крім власне археологічних джерел, Е. Загарульський аналізує можливості лінгвістики, наголошуючи, що головна слабкість лінгвістичного джерела в етногенетичних реконструкціях – відсутність чіткої хронологічної прив'язки, що робить неминучим союз лінгвістики з археологією. Особливе значення вчений відводить при цьому гідроніміці, вважаючи, що за відповідними назвами водних об'єктів можна виділити окремі ареали, котрі колись замешкували носії окремих індоєвропейських мов. Щоправда сам же змушений обмовлятися: «Нема, однак, єдиної думки щодо того, як застосовувати гідронімічний матеріал у пошуках прабатьківщини населення, котре залишило пов'язану з ним гідронімію» [17, 10–16].

Окремий розділ монографії 2012 р. Е. Загарульський спеціально присвятив з'ясуванню сприйняття слов'ян античними авторами, адже на сучасному етапі з'явилася можливість зіставити їхні свідчення з висновками щодо слов'янського етногенезу інших наук. Попри солідну історіографію окресленого питання, білоруський фахівець вважає, що його завдання «не в тому, щоб переповісти думки істориків з приводу вміщених у них фактів, а в тому, щоб вкотре звернутися до самих фактів, які б дозволили отримати уявлення стосовно території, замешкуваної тоді слов'яни». При цьому він наголошує на поганій обізнаності давніх авторів із цього питання, фрагментарності, неточності та суперечливості повідомлень про слов'ян у їхніх творах. Бентежить дослідника і той факт, що давні автори

могли не знати етноніму, яким самі себе називали слов'яни, та користувалися назвами, які їм дали інші народи. Тому й назви, під якими слов'яни були відомі в інших народів, не лише могли бути різними, але й не мали нічого спільного із слов'янською самоназвою. Для прикладу, Е. Загарульський аналізує імовірність належності слов'янам одного з етнонімів, наведених у праці Геродота (неври, будини, меланхлени, різні види скіфів), доходячи, зрештою, висновку, що жоден із них слов'янам не належав [17, 29,31].

Спроба огляду джерел, здійснена Е. Загарульським радше в межах загальноприйнятих правил традиційного історичного дослідження як один з його необхідних структурних елементів, виглядає, на жаль, малопереконливо, адже не містить серйозного джерелознавчого аналізу та критики. Ознайомлення з концепцією етногенезу слов'ян, запропонованою цим автором, засвідчує, що джерела ним застосовуються тільки на підкріплення завчасно сконструйованої схеми. Подібні підходи властиві й іншим дослідникам, які й надалі працюють у методологічних межах позитивізму. Не бажаючи переосмислювати власні ані теоретичні, ані джерелознавчі підходи, вони тим не менш досить часто збиткуються щодо істотної кількості «білих плям» у минулому та виділяють навіть окремі недосліджені аспекти, пов'язані із означеної проблематикою.

Показовим щодо цього можна вважати застереження, вміщене в одному з томів найновішої «Археології Білорусі» (1999): «Однак представлена до уваги читачів праця, – йдеться у вступі, – розкриває й ті питання, котрі ще не мають остаточного вирішення, в ній міститься ряд дискусійних положень і висновків, особливо це стосується проблем етнічної історії» [18, 9]. Один із авторів цього тому – А. Медведєв – в окремій статті ще на початку 1990-х рр. також наголосив на низці недоліків у вивченні населення Білорусі залізного віку, особливо наголосивши на безсистемному вивченні археологічних культур, без урахування впливу на них як зовнішніх, так і внутрішніх факторів, що зумовлює відсутність бодай якоїсь концепції розвитку населення цього періоду [19, 16–17]. Від того часу минуло вже кілька десятиліть, але ситуація залишається такою самою.

Ускладнюють її й інші чинники, пов'язані із браком джерелом. Наприклад, від 1986 р. дотепер неможливо проводити розкопки в територіально великій зоні радіоактивного ураження. Однак чимало білоруських регіонів, пов'язаних із етнічною історією східних слов'ян, також залишаються без ґрунтового археологічного вивчення, що могло би внести суттєві корективи в побудови відповідних концепцій. Впливають на сучасний історіографічний процес і неоднозначно трактовані у формі теоретичного спрощення компоненти так званого «балтського питання», коли замість реальних джерел на передній план виходять інтуїтивні уявлення дослідника та його патріотичний ентузіазм.

Не додає оптимізму й рівень текстологічного аналізу писемних джерел у межах сучасної білоруської історіографії етнічної історії східних слов'ян, пов'язаний так само, передусім, з поверховими оглядами проблемних місць у літописах і застосуванням застарілих методик щодо їх інтерпретацій. Характерний підхід демонструє, скажімо, А. Багданович: «Дослідження етнічної ідентичності середньовічного білоруського населення, – вважає він, – неможливе без вивчення великої кількості історичних джерел. У літописних зводах містяться важливі відомості щодо розселення східнослов'янських племен... У той же час у них вельми погано висвітлений початковий період історії східних слов'ян: літописці обмежуються лише загальними зауваженнями та описами» [20, 145]. На жаль, на цьому аналіз джерелознавчого аспекту етнічної самосвідомості за літописами автор і завершує.

Присутні у сучасному білоруському гуманітарному дискурсі й спроби пошуку «сенсацій» у вигляді заперечення автентичності давньоруського літописання. Не менш показовою обставиною є те, що автор подібного винаходу – математик (до речі, родом з України) А. Ільїн. На думку останнього, автором літопису, відомого під назвою «Повість

минулих літ» (або «временних літ»; далі – ПВЛ) був монах Києво-Печерського монастиря, але не Нестор, а Кассіан, який жив у середині XV ст. і написав цей твір на замовлення князів Олельковичів (Семена та Михайла), буцімто, через бажання цих магнатів укласти унію з католицькою церквою. При цьому припускається, що «кассіанова» ПВЛ можливо написана на основі попереднього Київського літопису, автором якого в XII ст. можливо й був Нестор [21, 102–104, 108–109].

Чому ж останній не міг написати ПВЛ? Виявляється, А. Ільїн, посилаючись на російського «історика» (насправді він філософ, автор концепції «російського космізму» [22]) В. Дьоміна (назви його «історичних» книжок вже багато чого пояснюють – «Таємниці російського народу», «Таємниці Всесвіту», «Русь гіперборейська», «Русь сакральна», «Історія Гіперборей», «Драconi. Міф і реальність» тощо), котрий з легкістю вигадав, що літописець був «першим слов'янофілом» і «панславістом», своєю чергою, з математичною легкістю вирішив, що такою складною ідеологією чернець у XII ст. володіти не міг, а отже, Нестор – не є автором ПВЛ. На жаль, подібні фантазії не є предметом критики в межах сучасної білоруської історіографії, а відтак, виступають за замовчуванням в очах громадськості її складовою.

На іншому полюсі проблеми знаходиться позитивістська прямолінійність прочитання ПВЛ, внаслідок чого її автору приписують заледве не сучасний диплом етнолог. Наприклад, саме так до проблеми підходить археолог П. Лисенко, переконуючи: «Не слід автора літопису підозрювати у недостатній компетентності чи тенденційній упередженості... Широчінь географічних знань і правильність (! – *К. І.*) використання основної етнічної ознаки (мови) знімають питання про некомпетентність автора літопису. Об'єктивність і безпомилковість поділу племен за різними етнічними групами не дає підстав підозрювати в тенденційності або викривленні етнічної картини... З урахуванням цієї зауваги, можна визнати віднесення літописцем перерахованих слов'янських племен до слов'янської мовної й етнічної спільноти компетентним і кваліфікованим». Звісно, після такої сентенції для дослідника вже остаточно «знімається питання щодо етнічної належності дреговичів» [14, 66–67], попри те, що автор ПВЛ про це зовсім нічого не говорить! Більше того, як підкреслює етнолог М. Піліпенко, в літописі, навпаки, присутня чимала плутанина зі східнослов'янськими етнонімами, зокрема й щодо назв «полочани» та «кривичі» [23, 36].

Власне бачення історії у сучасних термінах вкладає в уста «Нестора» й С. Темушев, запевняючи, що літописець «мовою XII ст. сформулював проблему формування Давньоруської держави та виникнення давньоруського етносу» [8, 9–10]. Хоча далі вчений справедливо відзначає цілковиту подібність ПВЛ до біблійної схеми, що для середньовічних християнських авторів було загальним риторичним прийомом, але ж у ньому ніхто не порушував проблем щодо початку формування якого-небудь етносу. Загалом позитивістське трактування змісту ПВЛ у праці С. Темушева зумовлене поглядами та припущеннями інших дослідників її тексту, зокрема А. Шахматова, Д. Ліхачова, І. Фроянова, Б. Рибаківа, П. Толочка, В. Петрухіна, В. Мількова та ін. Вважаємо, консервування в історіографії старих дослідницьких практик і методик зовсім не сприяє її подальшому розвитку, посилюючи натомість стагнацію та прирікаючи на безперспективне майбутнє.

Не зайвим для білоруських дослідників було б пам'ятати правило, сформульоване ще у XVIII ст. першим дослідником давньоруського літописання А. Шльоцером, котре стало по суті його науковим кредо відносно критики тексту ПВЛ: нічому не довіряти, в усьому сумніватися [24, 123]. Не зайвим було б і ознайомлення із іноземним трактуванням джерел стосовно етнічної історії слов'ян [25]. Варто було би також звернутися до критичних

підходів у з'ясуванні джерелознавчої сутності цього літопису, пропонує сучасними істориками І. Данілевським і О. Толочком. Так, перший наголошує на тому, що досі в історіографії панує підхід до її тексту, запропонований ще О. Шахматовим, коли за межами кругозору дослідника залишається значний комплекс проблем, пов'язаних із смислами та значеннями, важливими для тогочасного автора. Результатом же такого підходу стає некритичне сприйняття інформації, закладеної у дійсному, з погляду історика, тексті літопису й тим самим проблема достовірності тексту підміняється проблемою його справжності. На думку І. Данілевського, саме «з цим пов'язаний “наївно-історичний” підхід до сприйняття літописних свідчень, їхнє буквальне повторення в історичних дослідженнях» [26, 178].

З огляду ж на розходження понятійно-категоріального апарату, в якому ми фіксуємо наші уявлення про світ з уявленнями періоду, коли творив літописець, відповідна реконструкція може здійснюватися винятково на конвенціональному, метафоричному рівні, але й це буде лише наближеним образом, спрощеною моделлю, котра ніколи, з погляду московського дослідника, не зіллється з «тим» світом. Однак і надалі вчені продовжують спроби примусити літописця говорити на невідомій йому мові – не суттєво якій: марксистській, веберівській, тойнбіанській тощо [26, 180,183].

Набагато критичніше до ПВЛ як історичного джерела закликає ставитись О. Толочко, наголошуючи, що цей твір був написаний надто пізно, аби мати такий статус. Її повідомлення в більшості легендарні або взагалі вигадані й жодними достовірними джерелами, які ми знали би сьогодні, літописець не володів. Це видатний літературний твір, – переконує київський дослідник, – але зовсім недостовірні історія й жодних причин продовжувати базувати на ньому наші знання про минуле не існує [27, 10]. Історія походження русі та діяння перших київських князів, викладені у ПВЛ, написаній ігуменом Видубицького монастиря Сильвестром у 1116 р., становить собою класичне *origo gentis* [28, 515] – жанр середньовічних повістей «про походження народів». Однак цінність подібних творів для реконструкції минулого народів невелика і наука давно навчилася поводитися з ними як з культурними артефактами, визнаючи за ними лише значення пам'яток історичної уяви своєї епохи [27, 17].

Заслугує на увагу також та обставина, що ніяких «попередніх» («початкових») зводів у ПВЛ не було, а їхнє вигадання, розпочате наприкінці ХІХ ст. О. Шахматовим, було передусім ознакою романтизованої історіографії та прагненням до штучного задавлення початку літописання (саме з таких ідеологічних міркувань цей процес тривав і в межах історіографії радянської). Не варто довіряти й літописній хронології, котра, за спостереженнями О. Толочка, не тільки помилкова у певних фрагментах, але й становить собою цілковито штучне утворення – а по суті, вигадана літописцем. Відтак, «для реконструкції дійсного минулого ІХ–Х ст. ця обставина, зрозуміло, фатальна», в тому числі, й для реконструкції так званої «етнографічної карти», запропонованої у ПВЛ. Безумовно, Сильвестр виявився великим майстром, який створив чудову історію та чудовий літературний твір, але правий О. Толочко, що саме неабиякі літературні вартості цієї праці роблять її цілковито непридатним історичним джерелом з ранньої історії Русі [27, 43,59,100].

Висновки. Таким чином, сучасна білоруська історіографія проблеми етнічної історії східних слов'ян поки що не може похвалитися серйозним джерелознавчим аспектом її розробленості. Доволі часто фахівці взагалі ігнорують цей сегмент дослідження, або підходять до нього формально та поверхово, що, звісно, істотно знижує рівень наукової вартості та евристичних можливостей відповідних спроб. Недостатньо артикульованою залишається й обмеженість етноісторичних реконструкцій за археологічними артефактами,

хоча більшість фахівців чудово усвідомлює відсутність їхнього етновизначального потенціалу. Не додає оптимізму й рівень текстологічного аналізу писемних джерел у межах сучасної білоруської історіографії етнічної історії східних слов'ян, пов'язаний так само, передусім, з поверховими оглядами проблемних місць у літописах і застосуванням застарілих методик щодо їх інтерпретацій.

Список використаної літератури

1. Івангородський К. Джерелознавчі аспекти реконструкції етнічної історії східних слов'ян у сучасній українській історіографії. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки.* 2018. № 3–4. С. 5–16.
2. Івангородський К. Білоруська історіографія сьогодні: між неорадянськими та національними практиками. *Образ Білорусі в історіографії та історичній пам'яті українців: колективна монографія / ред. В. Масненко.* Черкаси: ЧНУ, 2015. С. 31–63.
3. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории. Москва: РГГУ, 1998. 702 с.
4. Рассадин С. Е. Первые славяне. Славяногенез. Минск: Белорусский Экзархат, 2008. 288 с.
5. Пилипенко М. Ф. Возникновение Белоруссии: новая концепция. Минск: Беларусь, 1991. 143 с.
6. Рогалев А. Ф. Белая Русь и белорусы: в поисках истоков. Гомель: БАНТДИ, 1994. 266 с.
7. Мікуліч Т. М. Мова і етнічна самасвядомасць. Мінск: Навука і тэхніка, 1996. 159 с.
8. Темушев С. Н. Начало Руси: генезис государственности в источниках и исторической традиции. Минск: БГУ, 2008. 159 с.
9. Темушев С. Н. Образование Древнерусского государства. Москва: Квадрига, 2014. 208 с.
10. Егорейченко А. А. Культуры штрихованной керамики. Минск: БГУ, 2006. 207 с.
11. Медведев А. Население Центральной и Восточной Беларуси в эпоху Великого переселения народов. *Восточная Европа в древности и средневековье: докл. Междунар. конф., посв. 75-летию Э. Загорюльского / ред. А. Егорейченко.* Минск: БГУ, 2004. С. 37–45.
12. Макушников О. А. Гомельское Поднепровье в V – середине XIII вв.: социально-экономическое и этнокультурное развитие. Гомель: ГГУ, 2009. 218 с.
13. Лысенка П. Уступ. *Археалогія Беларусі: у 4 т., т. 3: Сярэднявеквы перыяд (IX–XIII ст.).* Мінск: Беларуская навука, 2000. С. 5–9.
14. Лысенко П. Ф. Туровская земля IX–XIII вв. Минск: Бел. навука, 1999. 268 с.
15. Шадыра В. Да пытання аб ролі еўрапейскіх этнакультурных працэсаў I тыс. н.э. у этнагенезе беларусаў. *Славяне і іх суседзі: археалогія, нумізматыка, этналогія / под ред. А. Егорейченко.* Минск: Веды, 1998. С. 86–90.
16. Шадыра В. І. Беларускае Падзвінне (I тысячагоддзе н. э.). Мінск: ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі», 2006. 150 с.
17. Загорюльский Э. М. Славяне: происхождение и расселение на территории Беларуси. Минск: БГУ, 2012. 367 с.
18. Археалогія Беларусі: у 4 т. Т. 2: Жалезны век і ранняе сярэднявечча / А. Егарэйчанка, В. Шадыра, В. Вяргей і інш.; пад рэд. В. Шадыры, В. Вяргей. Мінск: Бел. навука, 1999. 502 с.
19. Мядзведзеў А. Насельніцтва Беларусі ў жалезным веку (VIII ст. да н. э. – VIII ст. н. э.). *Беларускі гістарычны агляд.* Мінск, 1994. Т. 1. С. 15–37.
20. Багданович А. Крыніцазнаўчыя аспекты вывучэння этнічнай ідэнтычнасці беларусаў у сярэднявекю. *Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны.* Мінск: БДУ, 2005. Вып. 2. С. 145–148.
21. Ильин А. «Повесть временных лет» и вопросы этногенеза белорусов. *Деды: дайджест публикаций о белоруской истории.* Минск: Харвест, 2011. Вып. 6. С. 99–112.
22. Дёмин В. Н. Философские принципы русского космизма: автореф. дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.01. Москва, 1996. 34 с.
23. Піліпенка М. Фарміраванне Русі. *Беларусь на мяжы тысячагоддзяў / Ф. Абрамаў і інш.* Мінск: Бел. энцыклапедыя, 2000. С. 30–43.
24. Історичне джерелознавство: підручник / Я. Калакура та ін. Київ: Либідь, 2002. 488 с.

25. Goehrke C. *Frühzeit des Ostslaventums*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1992. 273 s.
26. Данилевский И. Исторические источники XI–XVII вв. *Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории* / И. Данилевский и др. Москва: РГГУ, 1998. С. 171–317.
27. Толочко А. П. *Очерки начальной Руси*. Киев; Санкт-Петербург: Лаурус, 2015. 336 с.
28. Стефанович П. «Сказание о призвании варягов» или *Origo gentis russorum?* *Древнейшие государства Восточной Европы*. 2010: Предпосылки и пути образования Древнерусского государства / отв. ред. Е. Мельникова. Москва: РФСОН, 2012. С. 514–583.

References

1. Ivangorodsky, K. (2018). Sourcing aspects of the reconstruction of the East-Slavs ethnic history in the contemporary Ukrainian historiography. *Bulletin of Cherkasy University, History Series*, 3-4, 5-16. (in Ukr.)
2. Ivangorodsky, K. (2015). Belarusian historiography today: between neo-Soviet and national practices. In: V. Masnenko (ed.). *The Image of Belarus in historiography and historical memory of Ukrainians: collective monograph*, 31–63. Cherkasy. (in Ukr.)
3. Source Studies: Theory. History. Method. Sources of Russian history (1998). Moscow. (in Russ.)
4. Rassadin, S. E. (2008). *First Slavs. Slavs-genesis*. Minsk. (in Russ.)
5. Pilipenko, M. F. (1991). *The Emergence of Belarus: a new concept*. Minsk. (in Russ.)
6. Rogalev, A. F. (1994). *Belaya [White] Rus and Belarusians: in search of origins*. Homel. (in Russ.)
7. Mikulich, T. M. (1996). *Language and ethnic identity*. Minsk. (in Belar.)
8. Temushev, S. N. (2008). *The Origin of Rus': the Genesis of Statehood in Sources and Historical Traditions*. Minsk. (in Russ.)
9. Temushev, S. N. (2014). *Formation of the Old Rus' State*. Moscow. (in Russ.)
10. Egoreichenko, A. A. (2006). *Cultures of hatched ceramics*. Minsk. (in Russ.)
11. Medvedev, A. (2004). *The population of Central and Eastern Belarus during the Great Migration*. In: A. Egoreichenko (ed.). *Eastern Europe in Antiquity and the Middle Ages*, 37-45. Minsk. (in Russ.)
12. Makushnikov, O. A. (2009). *Homel-Dniepr-region in the V – mid. XIII centuries: socio-economic and ethnocultural development*. Homel. (in Russ.)
13. Lysenka, P. (2000). *Introduction*. In: *Archeology of Belarus in 4 vol., vol. 3: The medieval period (IX - XIII cc.)*, 5-9. Minsk. (in Belar.)
14. Lysenko, P. F. (1999). *Land of Turov. IX – XIII centuries*. Minsk. (in Russ.)
15. Shadyro, B. (1998). *The role of European ethno-cultural processes I millennium AD. in the ethnogenesis of the Belarusians*. In: A. Egoreichenko (ed.). *Slavs and their neighbors: archeology, numismatics, ethnology*, 86-90. Minsk. (in Belar.)
16. Shadyra, V. I. (2006). *Belarusian-Dvina-region (I millennium AD)*. Minsk. (in Belar.)
17. Zagorulsky, E. M. (2012). *Slavs: origin and settlement in Belarus*. Minsk. (in Russ.)
18. Egareychanka, E., Shadyra, V., Viargey, V. et al. (1999). *Archeology of Belarus in 4 vol., Shadyra, V., Viargey, V. (ed.). Vol. 2: Iron Age and early medieval*. Minsk. (in Belar.)
19. Miadz'viedziev, A. (1994). The population of Belarus in the Iron Age (VIII c. BC E. – VIII c. AD). *Belarusian historical review, vol. 1*, 15-37. Minsk. (in Belar.)
20. Bahdanovich, A. (2005). Source study aspects of the study of ethnic identity of Belarusians in the Middle Ages. *A source study and special historical disciplines, vol. 2*, 145-148. Minsk. (in Belar.)
21. Ilyin, A. (2011). “The Tale of Bygone Years” and the questions of Belarusians ethnogenesis. *Dedy [Grandfathers]: digest of publications on Belarusian history*, 6, 99-112. Minsk. (in Russ.)
22. Demin, V. N. (1996). *Philosophical principles of Russian cosmism*. Thesis of PhD. Moscow. (in Russ.)
23. Pilipenka, N. (2000). *Formation of Rus' .* In: Abramov, F. (et al.). *Belarus at the turn of the millennium*, 30-43. Minsk. (in Belar.)
24. Kalakura, Ya., et al. (2002). *Historical Source Studies: A Textbook*. Kyiv: Lybid. (in Ukr.)
25. Goehrke, C. (1992). *Frühzeit des Ostslaventums*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

26. Danilevsky, I. (1998). *Historical sources of the XI–XVII c.* In: *Source Studies: Theory. History. Method. Sources of Russian history*, 171-317. Moscow. (in Russ.)
27. Tolochko, A. (2015). *The essays of primary rus.* Kyiv; St. Petersburg. (in Russ.)
28. Stefanovich, P. (2012). “*The Legend of the Calling of the Varangians*” or *Origo gentis russorum?* In: Melnikova, E. (ed.). *The oldest states of Eastern Europe. 2010: Background and ways of formation of the Old Russian state*, 514-583. Moscow. (in Russ.)

IVANGORODSKY Kostiantyn, Candidate of Sciences (History), Associate Professor, Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,

SOURCE BASE OF STUDYING THE EASTERN SLAVS' ETHNIC HISTORY: THE EXPERIENCE OF CONTEMPORARY BELARUSIAN HISTORIOGRAPHY

Abstract. Introduction. *The problems of the Eastern Slavs' ethnic history, like any other historical problem, can be clarified only through a representative source base and successful theoretical equipment of such ethnohistoric research. The purpose of the article is to analyze the validity of the source base at the present stage, which should provide the ethno-historical reconstruction of the East Slavs' communities' formation and development at the pre-Mongol era in the contemporary Belarusian historiography framework.*

Results. *Most contemporary Belarusian scientists, in their attempts to reconstruct both the general ethnogenesis of Slavs and the formation of East Slavic ethnic communities, not only ignore the existing historiography of these aspects of the past researching, but also have a rather superficial approach to the analysis of its source aspect. The only one who paid attention to the review of the early Middle Ages history sources, though not specifically about the ethnic history of the Eastern Slav communities, in contemporary Belarusian historiography is the historian S. Temushev.*

The analysis of the source base of modern Belarusian specialists' works, who offer their own versions of reconstruction the Slavs ethnic history, convinces us that most of them are based on archaeological sources. At the same time, specialists are well aware of their limitations in ethnological reconstructions. However, archeologists do not stop trying to construct their own ethnohistoric scheme relative to Slavic ethnogenesis, that is shown, for example, by the creativity of E. Zagarulski.

Does not add the optimism the level of textual analysis of the written sources within the modern Belarusian historiography of the Eastern Slavs ethnic history limits. It is also characterized by superficial reviews of problem places in chronicles and the application of outdated techniques in their interpretations. There is search for “sensations” in the modern Belarusian humanitarian discourse in the form of denial of the ancient Russian chronicle authenticity. On the other pole of the problem is the positivist directness of reading “The Tale of Bygone Years”, as a result its author is credited with almost modern diploma of ethnologist.

Conclusion. *The contemporary Belarusian historiography of the problem of the Eastern Slavs ethnic history can't yet boast by a serious source aspect of its development.*

Key words: historiography, source study, historical source, archaeological sources, chronicles, ethno-historical reconstruction, East Slavs.

Одержано редакцією 11.10.2019
Прийнято до публікації 30.10.2019

УДК 930(477)''19'':94(477)''16''

DOI: 10.31651/2076-5908-2019-2-18-25

КАЛУЦЬКИЙ Сергій Сергійович,
магістр історії, завідувач сектору
«Старий замок» Кам'янець-
Подільського державного
історичного музею-заповідника,
Orcid ID: 0000-0002-7353-2193
e-mail: sergiy_kaluckiy@ukr.net

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст. ЯК СПАДКОЄМИЦЯ КНЯЖОЇ РУСІ: ПОГЛЯД В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПИНСЬКОГО

У статті зроблено спробу розкрити внесок В. Липинського у вивчення проблеми формування основних положень української державної ідеї середини XVII ст. Звертається увага на розуміння істориком ролі гетьмана Б. Хмельницького і його найближчих соратників у процесі її становлення, усвідомлення ними генетичного зв'язку Гетьманщини із Руссю та королівством короля Данила.

Ключові слова: В. Липинський, українська державна ідея, Б. Хмельницький, тяглість, Русь.

Постановка проблеми. Актуальність запропонованої дослідницької проблеми обумовлена як науковими так і суспільно-політичними чинниками. По-перше, в історичній науці на сьогоднішній день недостатньо розкрито внесок одного із основоположників державницького напрямку української історіографії В. Липинського у вивчення формування гетьманом Б. Хмельницьким і його соратниками державної ідеї та їх поглядів на козацьку державу «Військо Запорізьке» як правонаступницю Русі і королівства короля Данила. По-друге, аналіз наукової спадщини вченого із зазначеного питання в умовах становлення сучасної Української держави та її зусиль утвердитися на міжнародній арені набуває ще більшої ваги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема формування основ державної ідеї гетьманом Б. Хмельницьким і його найближчими соратниками уже неодноразово піднімалася в історіографії. У сучасній історичній науці чи не кожен вчений, що досліджує політичну історію України середини XVII ст., торкався тих, або інших аспектів цього питання. Зокрема, В. Брехуненко, В. Горобець, Я. Затилюк, В. Кривошея, Ю. Мицик, А. Перналь, С. Плохій, Л. Пріцак, Н. Савчук, П. Сас, В. Смолій, В. В. Степанков, В. С. Степанков, Я. Федорук, Т. Чухліб, Ф. Шевченко, В. Шевчук, Н. Яковенко, Т. Яковлева та інші. Але наукова спадщина В. Липинського, вченого, котрий одним із перших поставив цю проблему в науці, розкрито недостатньо. Більшою чи меншою мірою його торкалися Я. Федорук [24], Т. Чухліб [27], В. Шевчук [28].

Метою статті є висвітлення внеску В. Липинського у дослідження процесу формування гетьманом Б. Хмельницьким і його найближчим оточенням положень державної ідеї та усвідомлення ними правонаступництва Гетьманщини від Русі IX–XIII ст. і українського королівства короля Данила.

Виклад основного матеріалу. Питання розробки Б. Хмельницьким ключових положень державної ідеї, яка обґрунтовувала й легітимізувала існування Гетьманщини, стало предметом вивчення близько сотні років тому. Вагомий внесок у його постановку й дослідження зробив основоположник державницького напрямку в українській історіографії В. Липинський. Свої погляди він розкрив перш за все у монографіях «Станіслав-Михайло Кричевський» 1912 р. видання та в опублікованій 1921 р. «Україна на переломі» [12; 13; 14; 16, 8; 26, 275]. Остання робота – розширений україномовний варіант нариса, виданого польською мовою, «Два

моменти з історії пореволюційної України. І. На вершині могутності» (другої частини під назвою «На переломі»* українською не друкував) [12; 14]. Книга була написана у близькому до публіцистичного стилі й адресувалася широкому загалу українців. Висвітлювала приклад успішного державотворення у XVII ст., на відміну від програних національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Основна наукова проблема «України на переломі» – становлення держави «Військо Запорізьке», що, на думку вченого, еволюціонувало від автономного статусу до незалежності [1, XXIII-LXX; 18, 139; 17, XIII; 19, 39].

В. Липинський, розмірковуючи над питанням розробки Б. Хмельницьким і його соратниками основних положень державної ідеї, спробував розкрити низку його аспектів. По-перше, з'ясувати час її становлення. Проте, висловлюючи суперечливі думки, не зумів цього зробити. Так, у монографії «Станіслав Михайло Кричевський» звертав увагу на істотні зміни політичних поглядів гетьмана станом на час його тріумфального в'їзду до Києва у грудні 1648 р. Але не пов'язав їх із становленням основ державної ідеї [13, 331; 14, 108; 12, 117]. А в «Україні на переломі» зазначав, що «в добі першій, до-Переяславській» – її він називав «добою козацького автономізму» – гетьман так і не став на шлях створення окремої держави [14, 19, 107-108].

М. Грушевський глибше проаналізував зауважену проблему. Він, як і В. Липинський, датував кардинальні зміни у соціально-політичному світогляді гетьмана груднем 1648 р. [5, 183; 25, 211]. Однак, полемізуючи із ним на сторінках другої частини дев'ятого тому «Історії України-Руси», стверджував, що уже в 1649 р. Б. Хмельницький та його соратники «переросли» ідею створення козацької автономної республіки в рамках Речі Посполитої [4, 1493-1494; 3, 306; 5, 185]. М. Грушевський слушно доводив, що «Програма незалежної від Польщі України від січня 1649 р. вже не сходила з столу Хмельницького» [4, 1494]. У цьому контексті трактував Зборівський договір як капітуляцію, «продиктованою зрадою хана», «примусовий виступ з безвихідної позиції» [4, 1493-1494]. Натомість В. Липинський, аналізуючи текст останнього [23, 199-201; 14, 16], а також «Соймову Апробацію прав і вільностей віри грецької Народу Руського» (січень 1650 р.) [8, арк. 1, 4-9; 7, 16-17], розглядав ці документи як такі, що лише розкривали розвиток суспільно-політичних поглядів гетьмана і старшин. Стверджував, що ними забезпечено політичну автономію для населення козацької України, а також захист культурно-національних прав українців усієї Речі Посполитої [14, 16]. Представники сучасної української історіографії (В. Смолій, В. Степанков, Я. Федорук та ін.) схиляються до правомірності поглядів М. Грушевського на проблему часу формування Б. Хмельницьким основних положень української державної ідеї. Як доводять вчені, це сталося наприкінці 1648 – протягом першої половини 1649 рр. [20, 48; 24, 48]. На переговорах із польськими комісарами в лютому 1649 р. гетьман недвозначно заявив про право українців на створення своєї держави на теренах усіх етнічних земель [20, 50; 24, 48].

В. Липинський, натомість, вважав, що про еволюцію політичних поглядів гетьмана і козацьких старшин до усвідомлення потреби створення незалежної держави можна говорити лише із 1654 р. – укладення у Переяславі українсько-московських домовленостей («Переяславська унія»). Тоді автономна Гетьманщина уклала військово-політичну унію із Московським царством і в такий спосіб заявила про себе як про окрему державу «Військо Запорізьке» [13, 39, 41; 21, 251-258; 11, 501; 30, 565-566; 23, 199-201, 211-217, 242-255]. Її метою, доводив вчений, було «унезалежнення від Польщі». В такий спосіб Гетьманщина

* Монографія В. Липинського «Україна на переломі» стала його останньою історичною працею. Вона істотно вплинула на погляди українських вчених діаспори, які перейняли розкриті у ній державницькі ідеї. У роботі висвітлено важливий період української історії – створення держави «Військо Запорізьке» за гетьманування Б. Хмельницького [1, XXIII; 17, XIII; 10, 239; 9, арк. 1; 6, 11, 458-459].

мала постати в очах сусідніх володарів самостійною [14, 35]. Він вважав, що з практичної сторони союз з Росією не відрізнявся від подібних угод із Кримським ханством і Туреччиною, мав військовий характер і був спрямований на визволення українських земель з-під влади Речі Посполитої [14, 25]. Саме обраний Б. Хмельницьким курс на об'єднання всіх українських земель у складі держави «Військо Запорізьке», на думку В. Липинського, свідчив про якісну еволюцію державно-політичних поглядів гетьмана. Він, як вважав вчений, тверезо оцінюючи мобілізаційні ресурси Гетьманщини, усвідомлював небезпеку наступу польської армії у 1653 р. й ризик військової поразки. Історик доводив, що протекція царя стала необхідністю для визволення етнічних земель Русі [14, 172].

По-друге, звертав увагу, що державна ідея формувалася в умовах протистояння ягелонському легітимізму – визнанню населенням українських (руських) земель законності влади польського короля і відповідно претензій останнього на ці території. До того ж від подолання зазначеної ідеологічної концепції залежало й утвердження монархічних устремлінь гетьмана – його прагнень передати булаву спершу сину Тимошу, а після його загибелі – Юрію [12, 117; 14, 19, 107-108].

По-третє, В. Липинський чи не вперше в історіографії спробував висвітлити питання тяглості та спадкоємності державної ідеї, сформульованої Б. Хмельницьким і його оточенням. Він розглядав постать гетьмана як творця нової Української держави, яка стала спадкоємцем Київської Русі та королівства короля Данила [22, 281; 14, 111, 166, 230]. Висвітлюючи мотивацію й кроки Б. Хмельницького, спрямовані на об'єднання етнічних українських земель, стверджував, що його соратники, представники руської православної шляхти, хотіли включення цих теренів до складу «Війська Запорізького», бо вони «по старим, перейнятим нею від попередньої князівської аристократії державним традиціям, до старої Русі, до Держави Київської й Галицької колись належали» [14, 171]. Для обґрунтування своєї думки цитував слова генерального писаря І. Виговського, сказані ним шведському послові Веллінгові на початку 1657 р.: «Ми хочемо мати під своєю владою Всю Україну стародавню, або Русь, де віра православна була і де ще мова наша задержалась: аж по Вислу... Бо нас би висміяли, коли б ми тепер не відібрали земель, які /ми/ за давніх часів були втратили» [14, 171-172]. Вчений підкреслював, що І. Виговський озвучив прагнення не лише гетьмана, але й козацької старшини [14, 172].

Про спадковість ідеї відновлення Української держави у XVII ст. від княжих часів стверджує й сучасна історіографія. В. Смолій та В. С. Степанков, розкриваючи цю проблему, з'ясували, що уже з квітня 1649 р. Б. Хмельницький вважав державу «Військо Запорізьке» спадкоємцем Київської Русі [20, 51; 2, 154; 29, 258]. В. Шевчук стверджує, що гетьман з кінця 1656 р. намагався не стільки створити нову державу, скільки відновити Руське князівство як прямого спадкоємця Київської держави IX–XIII ст. в межах всіх територій, які до неї входили, у складі як західноукраїнських земель, так і південної Білорусі [28, 77-82]. Науковець, обґрунтовуючи свою думку, цитував джерела, використані свого часу В. Липинським [28, 79-80; 12, 43]. На думку Ю. Мицика, Б. Хмельницький усвідомлював генетичний зв'язок Гетьманщини із Київською державою та «Великим князівством Руським» князя Свидригайла [15, 39]. Т. Чухліб припускає, що козацькі старшини проводили тяглість «Війська запорізького» перш за все із Київським князівством, яке було ліквідоване 1471 р. і в меншій мірі із Руссю XI–XII [27, 77].

По-четверте, В. Липинський дотримувався думки, що саме завдяки українським покозаченим шляхтичам, які були серед оточення гетьмана, постала ідея спадкоємності Гетьманщини від Русі. На думку вченого, бажання старшин поширити свою владу на всі українські території було «зовсім природнім», бо значна їх частина виводила звідти свій родовід [14, 171]. До того ж зазначав, що під час військового походу 1655 р. непокозачена

руська шляхта західноукраїнських земель сприймала Б. Хмельницького як спадкоємиця «старої Руської Київської Держави» [14, 181]. Однак він помилявся. Саме представники шляхетства його у цій ролі не бачили, бо для більшості із них він залишався бунтарем проти Речі Посполитої. Має місце ідеалізація дослідником постаті гетьмана та ролі українських шляхтичів у революції. Укладення ж в суті своїй союзного договору між пінською шляхтою і Б. Хмельницьким у червні 1657 р. було одиничним випадком. В. Липинський надавав йому надмірного значення [12, 11-17; 14, 219].

По-п'яте, історик звертав увагу на вагому роль православного духовенства у процесі формування основ української державної ідеї середини XVII ст. Доводив, що його вищі ієрархи спонукали Б. Хмельницького до боротьби із католицькою Польщею, захисту руського православного населення Речі Посполитої й утворення власної держави [13, 331].

Висновки. Отже, є підстави стверджувати, що В. Липинський одним із перших в історіографії поставив і спробував висвітлити питання зародження основних положень української державної ідеї середини XVII ст.; підкреслював її спадкоємність і тяглість від часів княжої Русі та королівства короля Данила.

Список використаної літератури

1. Білас Л. В'ячеслав Липинський як історик кризової доби // Липинський В. К. Твори. Філадельфія: Східно-Європейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1991. Т. 3 / [Ред. Лев Р. Білас, Ярослав Пеленський]. С. XXIII–LXX
2. Воссоєдинение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах / [Редкол. П. П. Гудзенко и др.]. Москва : Издательство Академии наук СССР, 1953. Т. 2 (1648–1651). 558 с.
3. Грушевський М. Ілюстрована історія України. [Репринтне відтворення видання 1913 року]. Київ, 1990. 524 с.
4. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / [редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.]. Київ: Наук. думка, 1991. Т. 9. Кн. 2. 1997. 776 с.
5. Грушевський М. Очерк истории украинского народа. Изд. 2-е, доп. Санкт-Петербург: Типография товарищества «Общественная польза», 1906. VIII, [2], 512 с.
6. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки): Науково-популярне видання. Київ: Темпора, 2007. 630, [2] с.
7. Драгоманов М. Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова // Драгоманов М. Вибрані праці [Текст]: у 3 т. [у 4 кн.] / [редкол.: В. П. Андрущенко (голова) та ін.]. Київ: Знання України, 2006. Т. 2: Фольклористика. Літературознавство / [упорядкув. та прим. В. Ф. Погребенника]. 2007. 439 с.
8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Ф. II: Історичні матеріали. Спр. 13698–13716. Теки Нарушевича, тт. 144–162. Документи г. ч. урядового походження, історично переважно політичної історії до історії Росії, Польщі, України, Швеції, Туреччини, Криму, а почасти також і інших країн Європи 1650–1667 рр. Копії (рр. 1920–1930). Зроблено в Кракові / Мова польська і латинська, 1131 арк, Спр. 13698, 26 арк.
9. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Ф. X : Всеукраїнська Академія наук (ВУАН) (1918-1933). Архів і колекція документів XVI–XX ст. Спр. 5303. Клименко В. Автобіографія. 16 січня 1918 р. Копія машиноп., 1 арк.
10. Клименко П. [Рец. на] Липинський В. Історичні студії та монографії. Т. III. Україна на переломі (1657–1659). Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Київ, Відень 1920. 304 с. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. Київ, 1923. Кн. 2/3. С. 239–246
11. Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження) / [Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.]. Київ: Смолоскип, 2003. С. 463–523

12. Липинський В. Україна на переломі. 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / [Видання друге. Фотодрук з 1-го видання («Дніпросоюз», Київ–Відень 1920)]. Нью-Йорк: Видавництво «Булава», 1954. 304 с.
13. Липинський В. К. Твори. Філадельфія-Пенсильванія: [б. в.], 1980. Т. 2: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького / [за ред. Р. Залуцького, С. Зиблікевич]. С. ХCVIII, 637, [1].
14. Липинський В. К. Твори. Філадельфія: Східно-Європейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1991. Т. 3: Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / [ред. Лев Р. Білас, Ярослав Пеленський]. С. LXX, 346.
15. Мицик Ю. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. в опінії повстанців // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали Другої Польсько-української Наукової Зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995 р.) / [За редакцією Леоніда Зашкільняка]. Львів-Люблін, 1996. С. 37–42.
16. Монтрезор А. В'ячеслав Липинський // В. Липинський як ідеолог і політик. Ужгород: Друкарня книгопечатного акційного товариства «Унію», 1931. С. 5–13.
17. Пеленський Я. Передмова. В'ячеслав Липинський і його «Україна на переломі» // Липинський В. Твори: Історична секція / [Ред. Р. Білас і Я. Пеленський]. Філадельфія: Східно-Європейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1991. Т. 3. С. IX–XIV.
18. Пеленський Я. В'ячеслав Липинський – засновник державницької школи в українській історіографії // Український історичний журнал. 1992. № 2. С. 139–141.
19. Передерій І. Роль громадсько-політичної діяльності В. Липинського у формуванні його науково-історичної концепції // «Гілея (науковий вісник)»: Збірник наукових праць. Київ, 2009. Вип. 22. С. 31–45.
20. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ: «Альтернативи», 1997. 368 с.
21. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет: наукове видання. Київ: Темпора, 2009. 680 с.
22. Степанков В. С. Формування нової концепції Української революції XVII ст. (праці В'ячеслава Липинського «Станіслав Михайло Кричевський» та «Україна на переломі. 1657–1659») // Україна в Центральній-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2000. С. 272–284.
23. Україна: антологія пам'яток державотворення, X–XX ст. у 10 т. / [редкол. І. М. Дзюба та ін.]. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. Т. 3: Битва за Козацьку державу / [упорядкув., передмов., комент. В. Шевчук]. 496 с.
24. Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 рр.). Львів: [б. в.], 1993. 67, [3] с.
25. Федорук Я. Дослідження Хмельниччини в українській історіографії XX ст. (до 1939 р.) // Козацькі війни XVII століття в історіографічній свідомості польського та українського народів. Матеріали Другої Польсько-Української Наукової Зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995 р.) / [За редакцією Леоніда Зашкільняка]. Львів-Люблін, 1996. С. 208–212.
26. Федорук Я. Книгозбірні та архіви Дмитра Дорошенка: слідами одного інскрипту В'ячеслава Липинського // Український археографічний щорічник. Київ, 2007. Вип. 12. С. 271–298.
27. Чухліб Т. В. Проект «Козацького князівства» – історична альтернатива політичного устрою Гетьманщини // Український історичний журнал. 2014. № 4. С. 71–93.
28. Шевчук В. Козацька держава. Київ: Абрис, 1995. 392 с.
29. Ясь О. Проблема наукової традиції і сучасна українська історіографія // Соціально-історичні дисципліни: питання теорії та методики / Збірник наукових праць на пошану д. і. н. Марії Дмитрієнко. Київ: [Б. в.], 1997. С. 252–263.
30. Ясь О. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок XIX – кінець 80-х років XX століття) // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження) / [Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.]. Київ: Смолоскип, 2003. С. 524–604.

References

1. Bilas, L. (1991) V'iacheslav Lypyns'kyj iak istoryk kryzovoi doby. *Lypyns'kyj, V. K. Tvory*. (Vol. 3). Filadel'fiia. [in Ukrainian].
2. Hudzenko, P. P. & Comps. (1953). Vossoedinenie Ukrainy s Rossiej. Dokumenty i materialy v trekh tomakh. (Vol. 2). Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR. [in Russian].
3. Hrushevs'kyj, M. (1990). *Iliustrovana istoriia Ukrainy. [Repryntne vidtvorennia vydannia 1913 roku]*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Hrushevs'kyj, M. (1997). *Istoriia Ukrainy-Rusy*. (Vol. 9, B. 2). Kyiv: Nauk. Dumka. [in Ukrainian].
5. Hrushevskyj, M. (1906). *Ocherk ystoryy ukraynskoho naroda*. Sankt-Peterburh: Typohrafiya tovaryschestva "Obschestvennaia pol'za". [in Ukrainian].
6. Doroshenko, D. (2007). *Moi spomyny pro nedavnie mynule (1914–1920 roky): Naukovo-populiarne vydannia*. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
7. Drahomanov, M. (2007). Ystorycheskye pesny malorusskoho naroda s ob'iasnennyamy Vl. Antonovycha y M. Drahomanova. In *Drahomanov M. Vybrani pratsi* (Vol. 2: Fol'klorystyka. Literaturoznavstvo). Kyiv: Znannia Ukrainy. [in Russian].
8. Instytut rukopysu Natsional'noi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernads'koho. F. II: Istorychni materialy. Spr. 13698–13716. Teky Narushevycha, tt. 144–162. Dokumenty h. ch. uriadovoho pokhodzhennia, istorychno perevazhno politychnoi istorii do istorii Rosii, Pol'schi, Ukrainy, Shvetsii, Turechchyny, Krymu, a pochasty takozh i inshykh krain Yevropy 1650–1667 rr. Kopii (rr. 1920–1930). Zrobлено v Krakovi / Mova pol's'ka i latyns'ka, 1131 ark, Spr. 13698, 26 ark. [in Ukrainian].
9. Instytut rukopysu Natsional'noi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernads'koho. F. X : Vseukrains'ka Akademiia nauk (VUAN) (1918-1933). Arkhiv i kolektsiia dokumentiv XVI–XX st. Spr. 5303. Klymenko V. Avtobiohrafii. 16 sichnia 1918 r. Kopiiia mashynop., 1 ark. [in Ukrainian].
10. Klymenko, P. (1923). [Rets. na] Lypyns'kyj V. Istorychni studii ta monohrafii. T. III. Ukraina na perelomi (1657–1659). Zamitky do istorii ukrains'koho derzhavnogo budivnytstva v XVII-im stolitti. Kyiv, Viden' 1920. 304 s. *Zapysky istorychno-filolohichnoho viddilu VUAN – Notes of the VUAN Historical and Philological Department*, 2/3., 239–246. [in Ukrainian].
11. Kravchenko, V. (2003). Kontseptsii Pereiaslava v ukrains'kij istoriohrafii. In P. Sokhan' (Ed.), *Pereiaslavs'ka rada 1654 roku (istoriohrafii ta doslidzhennia)* (pp. 463–523). Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian].
12. Lypyns'kyj, V. (1954). *Ukraina na perelomi. 1657–1659. Zamitky do istorii ukrains'koho derzhavnogo budivnytstva v XVII-im stolittii. [Vydannia druhe. Fotodruk z 1-ho vydannia («Dniprosoiuz», Kyiv–Viden' 1920)]*. N'iu-Jork: Vydavnytstvo «Bulava». [in Ukrainian].
13. Lypyns'kyj, V. K. (1980). *Tvory*. (Vol. 2: Uchast' shliakhty u velykomu ukrains'komu povstanni pid provodom het'mana Bohdana Khmel'nyts'koho). Filadel'fiia-Pensyl'vaniia. [in Ukrainian].
14. Lypyns'kyj, V. K. (1991). *Tvory*. (Vol. 3: Ukraina na perelomi 1657–1659. Zamitky do istorii ukrains'koho derzhavnogo budivnytstva v XVII-im stolitti). Filadel'fiia. [in Ukrainian].
15. Mytsyk, Yu. (1996). Natsional'no-vyzvol'na vijna ukrains'koho narodu seredy XVII st. v opinii povstantsiv. *Kozats'ki vijny XVII stolittia v istoriohrafichnij svidomosti pol's'koho ta ukrains'koho narodiv. Materialy Druhoi Pol's'ko-Ukrains'koi Naukovoї Zustrichi (L'viv, 12–13 zhovtnia 1995 r.) – Cossack wars of the seventeenth century in the historiographical consciousness of the Polish and Ukrainian peoples. Proceedings of the Second Polish-Ukrainian Scientific Meeting (Lviv, October 12-13, 1995)*, 37–42. [in Ukrainian].
16. Montrezor, A. (1931). V'iacheslav Lypyns'kyj. In *V. Lypyns'kyj iak ideoloh i polityk* (pp. 5–13). Uzhhorod: Drukarnia knyhopechatnoho aktsijnoho tovarystva «Unio». [in Ukrainian].
17. Pelens'kyj, Ya. (1991). Peredmova. V'iacheslav Lypyns'kyj i joho „Ukraina na perelomi” // In *Lypyns'kyj, V. K. (1991). Tvory*. (Vol. 3, pp. IX–XIV). Filadel'fiia. [in Ukrainian].
18. Pelens'kyj, Ya. (1992). V'iacheslav Lypyns'kyj – zasnovnyk derzhavnyts'koi shkoly v ukrains'kij istoriohrafii. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 2, 139–141. [in Ukrainian].
19. Perederij, I. (2009). Rol' hromads'ko-politychnoi diial'nosti V. Lypyns'koho u formuvanni joho naukovo-istorychnoi kontseptsii. "Hileia (naukovyy visnyk)": *Zbirnyk naukovykh prats' – Gilea (scientific bulletin): Collection of scientific works*, 22, 31–45. [in Ukrainian].

20. Smolij, V. A., & Stepankov, V. S. (1997). *Ukrains'ka derzhavna ideia XVII–XVIII stolit': problemy formuvannia, evoliutsii, realizatsii*. Kyiv: "Al'ternatyvy". [in Ukrainian].
21. Smolij, V., & Stepankov, V. (2009). *Bohdan Khmel'nyts'kyj. Sotsial'no-politychnyj portret: naukove vydannia*. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
22. Stepankov, V. S. (2000). Formuvannia novoi kontseptsii Ukrain'skoi revoliutsii XVII st. (pratsi V'iacheslava Lypyn'skoho "Stanislav Mykhajlo Krychevs'kyj" ta "Ukraina na perelomi". 1657–1659»). *Ukraina v Tsentral'no-Skhidnij Yevropi. Studii z istorii XI–XVIII stolit'*, 272–284. [in Ukrainian].
23. Dziuba, I. M. & Comps. (2008). *Ukraina: antolohiia pam'iatok derzhavotvorenna, X–XX st. u 10 t. (Vol. 3: Bytva za Kozats'ku derzhavu)*. Kyiv: Vyd-vo Solomii Pavlychko "Osnovy". [in Ukrainian].
24. Fedoruk, Ya. (1993). *Zovnishn'opolitychna diial'nist' Bohdana Khmel'nyts'koho i formuvannia joho politychnoi prohramy (1648 – serpen' 1649 rr.)*. L'viv. [in Ukrainian].
25. Fedoruk, Ya. (1996.). *Doslidzhennia Khmel'nychyny v ukrains'kij istoriohrafii XX st. (do 1939 r.). Kozats'ki vijny XVII stolittia v istoriohrafichnij svidomosti pol's'koho ta ukrains'koho narodiv. Materialy Druhoi Pol's'ko-Ukrains'koi Naukovoї Zustrichi (L'viv, 12–13 zhovtnia 1995 r.) – Cossack wars of the seventeenth century in the historiographical consciousness of the Polish and Ukrainian peoples. Proceedings of the Second Polish-Ukrainian Scientific Meeting (Lviv, October 12-13, 1995)*, 208–212. [in Ukrainian].
26. Fedoruk, Ya. (2007). Knyhozbirni ta arkhivy Dmytra Doroshenka: slidamy odnogo inskryptu V'iacheslava Lypyn'skoho. *Ukrains'kyj arkhieohrafichnyj schorichnyk – Ukrainian Archeographic Yearbook*, 12, 271–298. [in Ukrainian].
27. Chukhlib, T. V. (2014). Proekt "Kozats'koho kniazivstva" – istorychna al'ternatyva politychnoho ustroiu Het'manschyny. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4, 71–93. [in Ukrainian].
28. Shevchuk, V. (1995.). *Kozats'ka derzhava*. Kyiv: Abrys. [in Ukrainian].
29. Yas', O. (1997). Problema naukovoї tradytsii i suchasna ukrains'ka istoriohrafii [The problem of scientific tradition and contemporary Ukrainian historiography]. *Sotsial'no-istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky. Zbirka naukovykh prats' na poshanu d. i. n. Marii Dmytrienko – Socio-historical disciplines: issues of theory and methodology / Collection of scientific works in honor of Doctor of History Maria Dmitrienko*, 252–263. [in Ukrainian].
30. Yas', O. (2003). Obrazy Pereiaslava v ukrains'kij istoriohrafii akademichnoi doby (pochatok XIX – kinets' 80-kh rokiv XX stolittia). In P. Sokhan' (Ed.), *Pereiaslavs'ka rada 1654 roku (istoriohrafii ta doslidzhennia)* (pp. 524–604). Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian].

KALUTSKYI Sergey, Master of History, Head the Old Castle sector Kamianets-Podil'skyi state Historical Museum-Reserve,

THE UKRAINIAN STATE OF THE SECOND HALF XVII CENTURY AS A HEIR TO PRINCE RUS: A VIEW OF VYACHASLAV LYPINSKI

Abstract. Introduction. *The article attempts to uncover V. Lipinski's contribution to the study of the problems of forming the basic provisions of the Ukrainian state idea in the middle of the seventeenth century, which is not covered in the historiography and the awareness of Hetman B. Khmelnytsky and his associates of the genetic connection of the Hetmanate with Rus in the IX–XIII centuries and the kingdom of King Danylo. The scientist revealed these questions in the monographs "Stanislav-Mikhail Krychevsky" in the 1912 edition and in "Ukraine is at the Turning Point" published in 1921.*

Purpose. *The purpose of the article is to highlight the contribution of V. Lipinski in the study of the process of formation of Hetman B. Khmelnytsky and his immediate surroundings of the provisions of the state idea and their understanding of the succession of the Hetmanate from Rus IX–XIII centuries and the Ukrainian kingdom of King Danylo.*

Results. *The attempt of V. Lypynsky to find out the time when the idea of restoration of the independent Ukrainian state in the form of republic the Zaporizhia Army originated in the environment of Hetman B.*

Khmelnitsky and his immediate surroundings was considered. The views of the researcher on its development in the conditions of opposition to Jagiellonian legitimism - recognition by the population of Ukrainian (Russian) lands of the legitimacy of the power of the Polish king and his claims in these territories are covered. The article draws attention to the fact that V. Lipinskiy, for the first time in historiography, tried to cover the question of the continuance and succession of the state idea formulated by B. Khmelnytsky and his immediate surroundings. He regarded the figure of the hetman as the creator of the new Ukrainian state, which became the heir to Rus in the IX-XIII centuries and the kingdom of King Danylo. The historian's views on the motivation and steps of B. Khmelnytsky aimed at unification of ethnic Ukrainian lands are revealed. In his opinion, the idea of heredity of the Hetmanate from Rus came up because of the Ukrainian nobles who were among the Hetman's surroundings. The scientist claimed, the desire of the elders to extend their authority to all Ukrainian territories was "quite natural" because a large part of them derived their ancestry. To justify his opinion, he quoted the words of the general clerk I. Vyhovsky to the Swedish ambassador Welling at the beginning of 1657: "We want to have under our rule all the ancient Ukraine or Rus, where the Orthodox faith was and where else our language was delayed: down to the Vistula River.. Because we would be ridiculed if we did not take away the lands now / we / had lost in ancient times. " On the heredity idea of restoration of the Ukrainian state in the XVII century from ancient times modern historiography asserts. Attention is drawn to V. Lipynsky's understanding of the role of the Orthodox clergy in the process of forming the foundations of the Ukrainian state idea of the mid-seventeenth century.

Conclusion. *Therefore, there are reasons to assert that V. Lipynskyi was one of the first in historiography to raise and attempt to cover the issue of the emergence of the basic provisions of the Ukrainian state idea of the mid-seventeenth century; emphasized its continuity and gravity since the time of the Russian Empire and the kingdom of King Daniel.*

Key words: *V. Lipinski, Ukrainian State Idea, B. Khmelnytsky, Continuance, Rus.*

Одержано редакцією 9.09.2019

Прийнято до публікації 30.10.2019

УДК 94:[061.1:364.4-053.2](477)“1924/1936”
DOI: 10.31651/2076-5908-2019-2-26-35

ОЛЯНИЧ Лариса Володимирівна
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри соціально-економічних
дисциплін Харківської гуманітарно-
педагогічної академії
Orcid ID: 0000-0002-4924-145X
e-mail: larisa.olyanich26@gmail.com

ПРОБЛЕМИ ДИТЯЧОЇ БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ 1920–30-х рр.: ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ ІСТОРІОГРАФІЇ

Стаття присвячена дослідженню історіографічних питань дитячої безпритульності в Україні у 20-30-ті роки ХХ ст. Ці питання досліджували як вітчизняні, так і зарубіжні вчені. Вітчизняні історіографічні джерела умовно можливо поділити на три основних періоди, упродовж яких з'явилися книги, дисертації, статті, збірники статей, рецензії. Перший охоплює 20-ті роки, характерний появою великої кількості літератури з проблем безпритульності дітей. Другий стосується 30–80-х рр., тобто розвитку радянської історіографії. Третій період припадає на 90-ті рр. ХХ – початок ХХІ ст., коли стало можливе деідеологізоване вивчення дитячої безпритульності, її причин, форм та наслідків. Зарубіжна історіографія цієї проблеми представлена переважно американськими, російськими та німецькими дослідниками.

Ключові слова: дитяча безпритульність, історіографічні джерела, дослідження соціально-правових аспектів безпритульності, дослідження причин безпритульності, історико-педагогічні дослідження.

Постановка проблеми. Сучасне українське суспільство переживає стадію політичної структуризації, лібералізації відносин власності та укладів економічно-господарської діяльності, докорінної реорганізації системи державного забезпечення населення, впливу інтеграційних та глобалізаційних процесів у світі, відтак зіткнулося з небувалими формами девіантної поведінки значних груп людей, з гострими соціальними аномаліями – масовою дитячою бездоглядністю та безпритульністю, наркоманією та алкоголізмом, злочинністю серед неповнолітніх. Бездоглядність породжує безпритульність, яка набуває прихованих і відкритих форм поширення в суспільстві.

Мета дослідження. Історіографічний аналіз літературних джерел передбачає передусім виявлення проблемно-фактологічних пріоритетів та теоретико-методологічних підходів науково-історичних досліджень, концепцій, наукових шкіл і напрямків. Для кваліфікаційних праць, крім перелічених завдань, важливо з'ясувати стан наукового вивчення конкретної історичної проблематики, встановити теоретичний рівень, монографій, дисертацій, статей, тобто проаналізувати історіографічні джерела в контексті теми наукової роботи.

Виклад основного матеріалу. Дотримуючись класичного принципу історіографічного огляду літератури з конкретної науково-історичної проблематики, обрано проблемно-тематичний хронологічний підходи щодо висвітлення стану фактологічних розробок з питань історії дитячої безпритульності в Україні 20–30-х рр. Ці питання досліджували як вітчизняні, так і зарубіжні вчені. Вітчизняні історіографічні джерела умовно можливо поділити на три основних періоди, упродовж яких з'явилися книги, дисертації, статті, збірники статей, рецензії. Перший охоплює 20-ті роки, характерні появою великої кількості літератури з проблем безпритульності дітей, без виявлення та висвітлення якої важко уявити кваліфікаційне дослідження. Другий стосується 30–80-х рр., тобто розвитку радянської історіографії та формування історико-педагогічного напрямку. Третій припадає на 90-ті рр.

XX – початок XXI ст. Названа періодизація є умовною, яка не претендує на оригінальність, позаяк виконує суто прагматичну функцію: систематизації та класифікації літератури з історії безпритульності дітей, визначення фактологічних пріоритетів, наукових напрямків вивчення проблеми, встановлення рівня її історико-теоретичної розробки. Зарубіжна історіографія цієї проблеми представлена переважно американськими, російськими та німецькими дослідниками.

Дитяча безпритульність, яку вважали соціальною аномалією радянського суспільства, вирізнялася від традиційної теорії педагогіки специфікою дослідження, хоча відома у 20-х рр. дослідниця безпритульності дітей М.І. Маро (Левітіна) намагалася обґрунтувати «марксистський метод» стосовно цієї проблематики [1]. Вона вважала, що організаційні форми, методи і принципи соціального виховання безпритульних мають відповідати «комуністичній ідеології та колективізму як основі життя майбутнього суспільства» [1, 148]. Марксистська оцінка педагогічних систем була ґрунтовно викладена у двотомнику Е. Мединського, що побачив світ у 1925 р. [2; 3], справивши методологічний вплив на історію радянської педагогічної думки.

Соціальні основи безпритульності висвітлювалися в працях Е.С. Ліфшиць, опублікованих у 1924 р у вигляді брошури [4] та розгорнуто в монографії [5]. Її книга мала 4 частини: перша стосується дитячої безпритульності і дитячих правопорушень, друга – походження злочинності, третя – соціального складу безпритульних, четверта – «справжніх причин». Володіючи соціологічною термінологією, а також матеріалом, дослідниця застосувала теоретичні принципи суто формаційного підходу до висвітлення проблеми дитячої безпритульності при капіталізмі і соціалізмі. Вона зазначає, що термін «моральна дефективність» – звичний для 20-х рр., хоча з соціальної точки зору віддзеркалює ганебне для суспільства явище [5, 101]. Її монографія є справді науковим дослідженням, у якій згадана авторка полемізує з радянськими та зарубіжними ученими, педагогам-практиками, покликається на досвід роботи трудових комун та інших установ і закладів.

Соціально-правові аспекти, але в контексті подолання безпритульності, розглядалися в книгах Маро (М.І. Левітіної) [6; 7], яка проаналізувала досвід боротьби з так званою «вуличною безпритульністю» дітей на Катеринославщині і в Криму, зосереджуючись на соціології побуту безпритульних. Історія виникнення та діяльності громадських організацій боротьби з дитячою безпритульністю фактично не вивчалася у 20-х рр., тому що тоді лише відбувалося її становлення. Статті про роботу товариства «Друзі дітей» мали інформативно-прикладний характер, насичені фактами, поточною статистикою, які можна скоріше віднести до джерел, ніж до наукової літератури. Це стосується публікацій М. Вейценфельда [8], Т. Кошельової [9], Ю. Наумова [10], О. Рябченка [11], у яких товариство «Друзі дітей» згадується побіжно. Варто назвати статтю В. Власова, опубліковану у 1929 р. [12], автор якої одним із перших наважився показати «добровільні об'єднання, як форму радянської демократії», відтак здійснив їх класифікацію за галузевим принципом, але жодним словом не згадав про товариство «Друзі дітей».

Підсумовуючи огляд літератури 20-х рр., зазначу наявність близько двох десятків ґрунтовних монографічних праць про соціально-економічні причини дитячої безпритульності та боротьбу з нею.

У 30-х рр., коли замовчувалася масова безпритульність дітей, дослідження її справжніх причин і форм існування призупинилося: не виходили книги, брошури, теоретичні статті, посилювався вплив політичної цензури, спостерігалася ідеологізація історичної та історико-педагогічної науки, а відомі учені зазнали репресій.

Лише у повоєнний період відновилося наукове дослідження історії боротьби з дитячою безпритульністю. Так, у 1953 р. була захищена одна з перших дисертацій, предметом якої були заходи партійно-державних органів щодо ліквідації безпритульності дітей у

1917–1925 рр. [13]. Дисертаційна робота С.С. Коваленка стосувалася історії виникнення і діяльності дитячих будинків в УСРР 1917–1929 рр. [14]. Окремі аспекти проблеми дитячої безпритульності висвітлювали М.М. Грищенко [15], автори колективної монографії з історії народної освіти, опубліковані у 1957 р. [16]. Особливістю історіографії 50-х рр. з питань дитячої безпритульності було те, що її вивчали переважно в контексті історико-педагогічних дисциплін та розвитку народної освіти.

В дослідженнях 60–80-х рр., які стосувалися проблем історії боротьби з безпритульністю переважала концепція соціалістичного оптимізму, тобто висвітлення соціальної турботи партії і радянської держави про дітей. Така тенденція простежувалася в дисертаційному дослідженні, присвяченому ролі комсомолу у подоланні безпритульності дітей в Україні 20-х рр. [17]. Діяльності товариства «Друзі дітей» в роки непу торкнувся В.І. Чуб, дисертація якого була захищена у 1985 р. [18]. Він зазначив, що у 1928 р. вдалося призупинити дитячу безпритульність, а «...вирішальним фактором її ліквідації виявився курс на індустріалізацію і колективізацію сільського господарства», відтак у 1931 р., на його думку, було подолано «...дитячу безпритульність в країні» [18, 3]. Висновок надто оптимістичний, особливо щодо дати остаточної ліквідації безпритульності у 1931 р. та усунення її рештків у 1932 р. Зазначу також, що перші осередки товариства «Друзі дітей» почали з'являтися до лютого 1924 р., тому викликає сумнів його теза про набуття ними статусу добровільного товариства лише у травні 1927 р.

Сучасна українська історіографія, формування якої припадає на початок 90-х рр., виявила неабияке зацікавлення проблемами історії боротьби з дитячою безпритульністю у 20–30-х рр. та має близько 10 дисертацій з історії боротьби з дитячою безпритульністю в Україні 20–30-х рр. Вони висвітлюють діяльність надзвичайних державних органів, участь дослідних установ Наркомосу, педагогічних закладів, систему виховання в трудових колоніях, очолюваних А.С. Макаренком.. Так, українська дослідниця І.І. Диптан, з'ясовуючи діяльність надзвичайних державних органів по ліквідації безпритульності дітей в УСРР 1919–1932 рр., визнала передчасним рішення уряду про реорганізацію Центральної комісії допомоги дітям (ЦКДД) у 1932 р., тому що голод зумовив масову дитячу безпритульність [19]. Дисертація Л.В. Тютюнник присвячена діяльності дослідних установ Наркомосу УСРР 1922–1937 рр. [20], але про безпритульність у ній чомусь не згадується, хоча функціонувала ціла система органів соціального виховання, спеціальні комісії. Винятком для історико-педагогічних досліджень є дисертація В.А. Лук'янової про розвиток експериментальної педагогіки в Україні 20–30-х рр. [21], авторка якої торкається досвіду боротьби з безпритульністю, а також робота Н.М. Носовець про систему трудового виховання А.С. Макаренка [22]. Історичністю вирізняється дисертація В.Є. Виноградової-Бондаренко, яка намагалася простежити особливості безпритульності 20-х та 90-х рр. в Україні, аналізуючи причини, форми існування, засоби її подолання [23]. Дослідниця виділяє три етапи боротьби з безпритульністю (1921–1923, 1924–1925, 1926–1928), виокремлюючи період появи осередків товариства «Друзі дітей» у 1924–1928 рр. та створення у 1927 р. «самостійної громадської організації – Всеукраїнського товариства «Друзі дітей» [23, 8]. Його діяльність висвітлюється у четвертому розділі дисертації А.Г. Зінченко, авторка якої зазначає, що саме товариство «Друзів дітей» та Український Червоний Хрест найбільш ефективно серед громадських організацій займалися подоланням безпритульності як соціального явища [24]. Державна політика в галузі боротьби з соціальними аномаліями періоду непу – предмет дисертаційного дослідження І.В. Іщенко, котрий зараховує до них і дитячу безпритульність, яка набула тоді масового явища [25]. В дисертації О.С. Паращевіної показано роль системи органів освіти у подоланні дитячої безпритульності [26], тобто заповнено до певної міри прогалину в історіографії. На її переконання безпритульність дітей не була подолана до середини

30-х рр., тому що голодомор 1932–1933 рр. спричинив нову хвилю масової вуличної безпритульності різновікових груп дітей. Дослідниця зосереджується на соціально-правових та соціовиховних аспектах проблеми, тому не займається висвітленням діяльності громадських організацій. Проблема дитячої безпритульності присвячені також праці Т. Букресва [27], О. М. Чебана [28], С. О. Пришляка [29] Л. В. Олянич [30].

Історичні аспекти виникнення масової безпритульності у 1931–1933 рр. висвітлювали С.В. Кульчицький і Є.П. Шаталіна [31], та автори колективної монографії про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні [32].

Російська радянська історіографія 60–80-х рр. історії боротьби з безпритульністю дітей представлена дисертаційними роботами М.М. Черняка [33], О.М. Хмирьова [34], Н.В. Шишової [35], які написані на матеріалах РСФРР, але є концептуально однотипними, хоча хронологічні рамки доводять до 1936 р. Виокремлено роль і місце громадських організацій в боротьбі з явищем дитячої безпритульності. Документально-джерельну базу становлення добровільних товариств в СРСР 1917–1936 рр. досліджувала Т.П. Коржихіна [36], яка показала особливості взаємовідносин держави і громадських об'єднань, виконання ними функцій державних органів [37]. Необхідно також згадати про статтю Л.А. Жукової, яка стосувалася саме діяльності товариства «Друзі дітей» у справі ліквідації дитячої безпритульності в РСФРР 1923–1932 рр. [38].

Сучасні російські історики також досліджують проблеми ліквідації дитячої безпритульності у 20–30-х рр., але на матеріалах РСФРР. Так, Г.Д. Реутова, з'ясовуючи особливості соціально-економічного походження безпритульності дітей, показала її кількісне зростання упродовж 1932–1933 рр., подолати яку вдалося наприкінці 1935 – початку 1936 рр. [39]. Становище безпритульних підлітків 20-х рр. висвітлено в монографії Г.К. Валієва та В.І. Ісаєва, які розглядають соціальні аномалії радянського суспільства [40]. Стаття Т.М. Смирнової присвячена малодослідженому і маловідомому факту – евакуації дітей в Чехословаччину у 1921–1922 рр. з Росії [41]. У 1999 р. була захищена дисертація Н.В. Кисельовою про функціонування добровільних товариств Радянської Росії [42], а в 2001 р. побачила світ ґрунтовна монографія І.М. Ільїної про громадські організації Росії 20-х рр. [43]. Російська дослідниця здійснила широку класифікацію громадських організацій, виокремивши їх десять типів, зарахувавши товариство «Друзі дітей» до організації допомоги і взаємодопомоги [43, с. 201]. У 2006 р. вийшов збірник статей про материнство і дитинство в Росії за редакцією Ю.О. Полякова [44]. Російські історики зосереджуються на діяльності добровільних товариств, здійснюючи їх науково-історичну класифікацію, але уникають розгляду конкретних товариств, яких у 20–30-х рр. налічувалося майже 5 тисяч.

Сучасна західна історіографія вивчає повсякденне життя радянського суспільства, застосовуючи різні теоретичні підходи. Необхідно назвати ґрунтовну статтю американського ученого Дж. Бредлі, присвячену виявленню організаційних форм та визначенню ролі і місця громадських організацій в СРСР 1917–1932 рр. [45]. Він розглядає їх створення та діяльність в контексті теорії тоталітаризму, відтак громадські організації, серед них і товариство «Друзі дітей», на його переконання, «продукт радянського ладу» [45, 43]. Історичний факт масової безпритульності в Україні періоду голоду 1932–1933 рр. розкрив відомий американський дослідник Р. Конквест в опублікованій 1986 р. англійською [46] та нещодавно перекладеної українською мовою монографії [47].

Історичні та історико-педагогічні аспекти подолання дитячої безпритульності в Україні 20–30-х рр. висвітлювали німецькі дослідники, особливо представники марбурзької наукової школи – Л. Фрьозе, Г. Хілліг, З. Вайтц. Визначення «марбурзька школа» стосується історико-педагогічних досліджень німецьких учених, які не мали базової історичної освіти, але заснували науковий напрямок вивчення історії становлення та функціонування в Україні

20–30-х рр. системи соціально-профілактичних установ для безпритульних дітей та неповнолітніх правопорушників – трудових колоній, дитячих будинків, реформаторій, висвітлили організаційно-педагогічний досвід роботи українських педагогів – Г.Г. Ващенко, А.С. Макаренка, опублікували їх маловідомі твори. Говорити про наукову школу можна, тому що вона представлена працями відомих на Заході та в Україні учених. Зокрема, Г. Хілліг – відомий макаренкознавець, автор низки праць з історії радянської педагогіки, літературно-педагогічної спадщини Макаренка, створення та діяльності установ для соціально-трудової реабілітації безпритульних дітей в Україні.

Перші публікації марбурзьких учених з'явилися у 60-х рр., які стосувалися критичного аналізу німецькомовної літератури про А. Макаренка [48, 49]. У 1976 р. побачив світ перший том вибраних творів радянського педагога і письменника, підготовлений Г. Хіллігом і З. Вайтцом [50], котрий висвітлював проблеми дитячої безпритульності, а з другого боку засвідчив ґрунтовність та об'єктивність історико-педагогічних студій марбурзьких дослідників. Весною 1989 р. в Марбурзі відбувся міжнародний симпозиум, учасниками якого були німецькі, радянські та учені з країн соціалістичного табору. Наукові доповіді виголосили: Л. Фрьозе про інтернаціоналізацію Макаренка [51], З. Вайтц про деякі аспекти життя і творчості педагога [52], Г. Хілліг про автобіографічні висловлювання Макаренка та їх достовірність [53]. Того ж самого року з'явилася стаття Г. Хілліга про національну ідентичність Макаренка, опублікована у французькому науковому щорічнику [54]. У 1993 р. вийшов ювілейний випуск «Opuscula Makarenkiana», присвячений 25-річчю заснування лабораторії «Макаренко-реферат» при Марбурзькому університеті, яку очолював Г. Хілліг. Видання, опубліковане окремою книгою, виявилось збірником наукових статей, хронікою становлення дослідного центру, бібліографічним довідником його публікацій [55]. Це була перша спроба своєрідного історіографічного узагальнення наукових досліджень в галузі макаренкознавства, з'ясування суперечливих питань з історії діяльності колонії ім. Горького, комуни ім. Держинського, а також життя і творчості самого Макаренка.

Предметом наукових досліджень Хілліга є номенклатура освітніх установ в УСРР 20–30-х рр. Його перша розвідка стосувалася біографії відомих у 20-х рр. учених в галузі дефектології, соціальної педагогіки та психології дитячого колективу: І.П. Соколянського, О.І. Попова, О.С. Залужного [56]. Вони, судячи з фактологічного дослідження Хілліга, мали безпосереднє відношення до подолання безпритульності дітей. У 1999 р. він опублікував ґрунтовну монографію, присвячену з'ясуванню біографій посадових осіб системи освіти в УСРР, які стали персонажами «Педагогічної поеми» Макаренка [57]. Оригінальність книги полягає в тому, що її автор відтворив на основі опублікованих справ та різних архівних матеріалів організаційну і громадсько-політичну діяльність номенклатури, яка виявилася героями легендарного твору педагога-письменника. До науково-документальної розвідки потрапили 28 осіб, які працювали тоді в установах Наркомосу УСРР, ДПУ, НКВС, займаючись проблемами дитячої безпритульності.

Наукові праці Л. Фрьозе, З. Вайтца, Г. Хілліга розкривають історію боротьби з дитячою безпритульністю в Україні 20–30-х рр., діяльність трудових колоній та комун, їх персональний управлінський склад, номенклатуру системи освіти, її роль і місце у подоланні соціальної аномалії – безпритульності дітей.

Теоретичні проблеми радянської педагогіки 20-х – початку 30-х рр. дослідила М. Крюгер-Потратц, монографія якої з'явилася у 1987 р. [58]. Вона проаналізувала твори відомих у 20-х рр. учених в галузі педагогічної думки, а також торкнулася деяких питань теорії Макаренка, його методу виховання безпритульних правопорушників.

Висновки. Підсумовуючи історіографічний огляд наукової літератури з проблеми історії боротьби з безпритульністю дітей в Україні 20–30-х рр., видно, що проблема вивчалася як вітчизняними та зарубіжними дослідниками, які мали різні підходи до вивчення, різний

ступінь впливу ідеологічних факторів, різні цілі досліджень, але загалом дає це можливість всебічного вивчення історії дитячої безпритульності.

Список використаної літератури

1. Маро (М.И. Левитина). Беспризорные. Социология, быт, практика работы / с предисловием Б. Залкинда. Москва : Новая Москва, 1925. 454 с.
2. Медынский Е. История педагогики. Том. 1. Москва : Работник Просвещения, 1925. 312 с.
3. Медынский Е. История педагогики. Том. 2. Москва : «Работник Просвещения», 1926. 336 с.
4. Лифшиц Е. С. Детская беспризорность и новые формы борьбы с нею. Методические письма работникам социально-правовой охраны. Москва : Работник Просвещения, 1924. 25 с.
5. Лифшиц Е. С. Социальные корни беспризорности. Москва : Работник Просвещения, 1925. 206 с.
6. Маро (М. И. Левитина). Марксистский метод в применении к изучению и воспитанию беспризорного // Вестник просвещения. 1924. № 9. С. 140–153.
7. Маро (М. И. Левитина). Работа с беспризорными. Практика новой работы в СССР. Харьков : Труд, 1924. 94 с.
8. Вейценфельд М. Пройденный путь // Друг детей. 1927. № 10. С. 4–5.
9. Кошелева Т. Из практики участия советской общественности в работе по борьбе с беспризорностью и безнадзорностью детей // Детский дом. 1928. № 3. С. 30–34.
10. Наумова Ю. Общественность в борьбе с беспризорностью // Народное просвещение. 1926. № 8. С. 65–67.
11. Рябченко О. Борімося з безпритульністю // Радянська освіта. 1926. № 5. С. 36–38.
12. Власов В. Добровольные объединения как форма советской демократии (общества и союзы не преследующие целей извлечения прибыли) // Советское строительство. 1929. № 4. С. 56–73.
13. Чех С.М. Мероприятия Коммунистической партии и Советского правительства по борьбе с детской беспризорностью в период восстановления народного хозяйства СССР (1917–1925 гг.): Автореф. дис. канд. пед. наук. К., 1953. 25 с.
14. Коваленко С. С. История возникновения и развития детских домов в Украинской ССР в период с 1917 по 1929 гг.: Автореф. дис. канд. пед. наук. К., 1954. 22 с.
15. Грищенко М.М. Розвиток народної освіти на Україні за роки радянської влади. К.: Т-во «Знання», 1957. 43 с.
16. Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР. 1917–1957. К.: Радянська школа, 1957. 446 с.
17. Гусак А. А. Комсомол – помощник Коммунистической партии в борьбе с детской беспризорностью на Украине (1921–1928 гг.): Автореф. дис. канд. ист. наук. Днепропетровск, 1976. 27 с.
18. Чуб В. И. Деятельность Коммунистической партии Украины по ликвидации детской беспризорности в годы осуществления новой экономической политики: Автореф. дис. канд. ист. наук. Харьков, 1985. 21 с.
19. Диптан И. И. Деятельность чрезвычайных государственных органов борьбы с детской беспризорностью в Украинской ССР (1919–1932 гг.): Автореф. дис. канд. ист. наук. К., 1991. 23 с.
20. Тютюнник Л. В. Проблемы деятельности опытных учреждений Наркомпроса Украины (1922–1937 гг.): Автореф. дис. канд. ист. наук. К., 1992. 24 с.
21. Лук'янова В. А. Розвиток експериментальної педагогіки в Україні (20–30 роки ХХ століття): Автореф. дис. канд. пед. наук. Харків, 2003. 20 с.
22. Носовець Н.М. Гуманістична спрямованість системи трудового виховання молоді в педагогічній спадщині А. С. Макаренка: Автореф. дис. канд. пед. наук. Харків, 2003. 21 с.
23. Виноградова-Бондаренко В. Є. Виховання безпритульних дітей в Україні 20-х рр. ХХ століття: Автореф. дис. канд. пед. наук. К., 2001. 21 с.
24. Зінченко А. Г. Дитяча безпритульність в Радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років ХХ століття: Автореф. дис. канд. ист. наук. Одеса, 2002. 17 с.
25. Іщенко І. В. Державна політика в сфері боротьби з соціальними аномаліями періоду непу (1921–1928 рр.): досвід, протиріччя, уроки (за матеріалами Півдня України): Автореф. дис. канд. ист. наук. Дніпропетровськ, 2003. 16 с.
26. Парашевіна О.С. Роль системи народної освіти у подоланні дитячої безпритульності в 20-х –

- першій половині 30-х рр. XX століття в Україні: Автореф. дис. канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2005. 17 с.
27. Букреев Т. Дитяча безпритульність в Україні в період формування радянського тоталітарного режиму: аналіз закордонної історіографії // *Scriptorium nostrum*. 2019. № 1 (12). С. 192-204.
 28. Чебан О. Протидія злочинності та безпритульності неповнолітніх на транспортних магістралях: історичний генезис // *Економіка та управління на транспорті*. 2016. Вип. 2. С. 246–254.
 29. Пришляк С.О. Дитяча безпритульність в Україні у 20-30-х рр. XX століття // *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ: серія юридична*. 2012. № 2 (1), 2012.
 30. Олянич. Л.В. Створення та діяльність Всеукраїнського товариства “Друзі дітей” (1924–1936 рр.): організаційний статус, структура та функції: монографія. Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2010. 200 с.
 31. Кульчицький С. В., Шаталіна Є. П. Становище дітей на Україні у 1931–1933 рр. (Документи, розповіді). К.: Вища школа, 1989. 26 с.
 32. Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. К.: Наукова думка, 2003. 886 с.
 33. Черняк М.М. Коммунистическая партия – организатор охраны здоровья и коммунистического воспитания подрастающего поколения (1917–1923 гг.): Автореф. дис. канд. ист. наук. Москва, 1970. 21 с.
 34. Хмырев А. Н. Охрана детства и профилактика беспризорности в Петрограде (1917–1920 гг.): Автореф. дис. канд. ист. наук. Ленинград, 1980. 23 с.
 35. Шишова Н. В. Борьба советского государства за преодоление детской беспризорности в 1920–1936 гг.: Автореф. дис. канд. ист. наук. Ростов-на-Дону, 1982. 24 с.
 36. Коржихина Т. П. Документы добровольных обществ переходного периода от капитализма к социализму в СССР (1917–1936). Состояние и потребности исследования // *Археографический ежегодник за 1984 год*. Москва, 1986. С. 173–180.
 37. Коржихина Т. П. К вопросу о взаимоотношениях государства и общественных организаций СССР в условиях государства диктатуры пролетариата // *Государственные учреждения и общественные организации СССР. История и современность*. Межведомственный сборник. Москва. 1985. С. 53–60.
 38. Жукова Л. А. Деятельность общества «Друг детей» по ликвидации детской беспризорности в РСФСР (1923–1932) // *Государственные учреждения и общественные организации СССР. История и современность*. Межведомственный сборник. Москва. 1985. С. 75–76.
 39. Реутова А. Д. Ликвидация массовой детской беспризорности в 1921–1935 годах (На материалах Верховолжья): Автореферат диссертации канд. ист. наук. Иваново, 2004. 25 с.
 40. Валиев Г.Х., Исаев В.И. Социальные аномалии в Сибири: историко-криминологический анализ (1920-е гг.). Новосибирск: Изд-во СГУГСа, 2006. 150 с.
 41. Смирнова Т.М. О судьбе советских детей, эвакуированных в Чехословакию в начале 1920-х годов // *Отечественная история*. 2007. № 1. С. 77–93.
 42. Киселева Н. В. Добровольные общества в Советской России (1917 – конец 1920 гг.): Автореф. дис. док. ист. наук. Ростов-на-Дону, 1999. 54 с.
 43. Ильина И. Н. Общественные организации России в 1920-е годы. Москва : ИРИ РАН, 2001. 213 с.
 44. Материнство и детство в России. XVIII–XXI вв. Сборник научных статей. В 2-х частях / Отв. ред. Ю.А. Поляков, науч. ред. В.Б. Жиромская, В. Э. Багдасарян. Москва : МГУС, 2006. 338 с.
 45. Брэдли Дж. Добровольные общества в Советской России. 1917–1932 гг. // *Вест. Моск. ун-та. Серия 8. История*. 1994. № 4. С. 34–45.
 46. Conguest R. The Harvest of Sorrow Soviet Collectivization and the Terror-Famine. New-York: Oxford, 1986. 412 p.
 47. Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. Луцьк: Терен, 2007. 354 с.
 48. Makarenko A. S. Das deutschsprachige Schrifttum bis 1962. Berlin: Osteuropa Institut an der Freien Universitat; Wiesbaden Otto Harrassowitz, 1963. 102 s.
 49. Die Literatur der Bundesrepublik Deutschland Über Makarenko 1963–1965. Bibliographiè Referat, Kritik // *Makarenko in Deutschland 1927–1967. Texte und Berichte. Mit einer Einführung von L. Froese*. Braunschweig: Westermann, 1968. S. 330–435.
 50. Makarenko Anton S. Gesammelte Werke: Marburger Ausg. / hrsg. von Leonhard Froese / Band 1.

Veröffentlichungen 1923–1931 / Bearbeitet von S. Weitzund G. Hillig. Ravensburg: Otto Maier Verlag, 1976. 146 s.

51. Фрезе Л. К проблеме интернациональности А.С. Макаренко // Современное состояние и перспективы макаренковедения. Материалы 6-го международного симпозиума (с 28 апреля по 2 мая 1989 г.) / Под ред. Г. Хиллига и З. Вайтца. Мюнхен: 1994. С. 17–24.
52. Вайтц З. О некоторых актуальных проблемах понимания жизни и творчества Макаренко. Вопросы к научным исследованиям // Современное состояние и перспективы макаренковедения. Материалы 6-го международного симпозиума (с 28 апреля по 2 мая 1989 г.) / Под ред. Г. Хиллига и З. Вайтца. Мюнхен: 1994. С. 68–80.
53. Хиллиг Г. Автобиографические «фантазии» Макаренко. О ценности его автобиографических высказываний с точки зрения исследования // Современное состояние и перспективы макаренковедения. Материалы 6-го международного симпозиума (с 28 апреля по 2 мая 1989 г.) / Под ред. Г. Хиллига и З. Вайтца. Мюнхен: 1994. С. 81–95.
54. Hillig G. Zum Problem von A. S. Makarenkos nationaler Identität // Cahiers du Monde russe et soviétique (Paris). 1989. № 1–2. S. 137–158.
55. 25 Jahre Makarenko-Referat. Opuscula Makarenkiana. Nr. 13. Marburg, 1993. 285 s.
56. Хиллиг Гетц. Прометей Макаренко и «Главбоги» педолимпта: Соколянский, Залужный, Попов. Opuscula Makarenkiana. Nr. 19. Marburg, 1997. 147 с.
57. Hillig G. Verblaßte Gesichter, vergessene Menschen... 28 Porträts von «Freunde» und «Feinde» A. S. Makarenkos. Bremen: Edition Temmen, 1999. 295 s.
58. Krüger-Potrats Marianne. Absterben der Schule oder Verschulung der Gesellschaft? Die sowjetische Pädagogik in der Zweiten Kulturrevolution 1928–1931. München: Erich Wewel Verlag, 1987. 368 s.

References

1. Levitina, M. I. (Maro) (1925). *Homeless. Sociology, life, work practice / with a foreword by B. Zalkind*. Moscow: New Moscow (in Russ.).
2. Medynsky, E. (1925). *History of pedagogy. (Vol. 1)*. Moscow: Worker of Enlightenment (in Russ.).
3. Medynsky, E. (1926). *History of pedagogy. (Vol. 2)*. Moscow: Worker of Enlightenment (in Russ.).
4. Livshits, E. S. (1924). *Children's homelessness and new forms of struggle with it. Methodical letters to employees of social and legal protection*. Moscow: Worker of Enlightenment (in Russ.).
5. Livshits, E. S. (1925). *The social roots of homelessness*. Moscow: Worker of Enlightenment (in Russ.).
6. Levitina, M. I. (Maro) (1924). The Marxist method as applied to the study and education of the homeless. *Vestnik prosveshcheniya (Bulletin of education)*, 9, 140-153 (in Russ.).
7. Levitina, M. I. (Maro) (1924). *Work with street children. The practice of new work in the USSR*. Kharkov: Labor (in Russ.).
8. Weizenfeld, M. (1927). The Passed Path. *Drug detey (Friend of Children)*, 10, 4–5 (in Russ.).
9. Kosheleva, T. (1928). From the practice of participation of the Soviet public in the fight against homelessness and neglect of children. *Detskiy dom (Children's Home)*, 3, 30–34 (in Russ.).
10. Naumova, Y. (1926). Public in the fight against homelessness. *Narodnoye prosveshcheniye (Public Education)*, 8, 65–67 (in Russ.).
11. Ryabchenko, O. (1926). Fighting homelessness. *Radyanska osvita (Soviet education)*, 5, 36–38 (in Ukr.).
12. Vlasov, V. (1929). Voluntary associations as a form of Soviet democracy (societies and unions not pursuing the goal of profit). *Sovetskoye stroitel'stvo (Soviet Construction)*, 4, 56–73 (in Russ.).
13. Chekh, S. M. (1953). *Measures of the Communist Party and the Soviet Government to combat child homelessness during the period of restoration of the national economy of the USSR (1917-1925): autoabstract of dissertation ... candidate of pedagogical sciences*. Kyiv. (in Russ.).
14. Kovalenko, S. S. (1954). *The history of the emergence and development of orphanages in the Ukrainian SSR in the period from 1917 to 1929: autoabstract of dissertation ... candidate of pedagogical sciences*. Kyiv (in Russ.).
15. Gryshchenko, M. M. (1957). *Development of public education in Ukraine during the years of Soviet rule*. Kyiv: Society "Knowledge". (in Ukr.).

16. Gryshchenko, M. M. (1957). *Development of public education and pedagogical science in the Ukrainian SSR. 1917–1957*. Kyiv: Soviet school (in Ukr.).
17. Gusak, A. A. (1976). *Komsomol - Assistant to the Communist Party in the fight against child homelessness in Ukraine (1921–1928): autoabstract of dissertation ... candidate of historical sciences*. Dnepropetrovsk (in Russ.).
18. Chub, V.I. (1985). *Activities of the Communist Party of Ukraine to eliminate child homelessness during the years of the new economic policy: autoabstract of dissertation ... candidate of historical sciences*. Kharkov (in Russ.).
19. Diptan, I. I. (1991). *Activities of emergency state bodies to combat child homelessness in the Ukrainian SSR (1919–1932): autoabstract of dissertation ... candidate of historical sciences*. Kiev. (in Russ.).
20. Tyutyunnik, L. V. (1992). *Problems of the activity of experimental institutions of the People's Commissariat of Ukraine (1922–1937): autoabstract of dissertation ... candidate of historical sciences*. Kiev. (in Russ.).
21. Lukyanova, V. A. (2003). *Development of experimental pedagogy in Ukraine (20-30 years of XX century): autoabstract of dissertation ... candidate of pedagogical sciences*. Kharkiv (in Ukr.).
22. Nosovets, N. M. (2003). *The humanistic orientation of the system of youth labor education in the pedagogical heritage of A. S. Makarenko: autoabstract of dissertation ... candidate of pedagogical sciences*. Kharkiv (in Ukr.).
23. Vinogradova-Bondarenko, V. Ye. (2001). *Educating homeless children in Ukraine in the 20's of the XX century: autoabstract of dissertation ... candidate of pedagogical sciences*. Kyiv (in Ukr.).
24. Zinchenko, A. G. (2002). *Child homelessness in Soviet Ukraine in the 20's - the first half of the 30's of the XX century: autoabstract of dissertation ... candidate of historical sciences*. Odesa (in Ukr.).
25. Ishchenko, I. V. (2003). *State policy in the field of combating social anomalies of the NEP period (1921-1928): experience, contradictions, lessons (based on materials of the South of Ukraine): autoabstract of dissertation ... candidate of historical sciences*. Dnipropetrovsk (in Ukr.).
26. Parashchevina, O. S. (2005). *The role of the public education system in overcoming child homelessness in the 20's - the first half of the 30's of the XX century in Ukraine: autoabstract of dissertation ... candidate of historical sciences*. Dnipropetrovsk (in Ukr.).
27. Bukrev T. (2019). Children's homelessness in Ukraine during the formation of the Soviet totalitarian regime: an analysis of foreign historiography. *Scriptorium nostrum*, 1(12), 192-204. (in Ukr.).
28. Cheban, O. M. (2016). Counteraction of crime and homelessness of minors on the transport highways: historical genesis. *Ekonomika ta upravlinnya na transporti (Economics and management on transport)*, 2, 246–254 (in Ukr.).
29. Pryshlyak, S. O. (2012). Children's homelessness in Ukraine in the 20-30's of the XX century. *Naukovyy visnyk L'vivskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav: seriya yurydychna (Scientific Bulletin of Lviv State University of Internal Affairs: legal series)*, 2(1), 54-61 (in Ukr.).
30. Olanych, L. V. (2010). *Creation and activity of the All-Ukrainian Society "Friends of Children" (1924-1936): organizational status, structure and functions: monograph*. Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University (in Ukr.).
31. Kulchitsky, S.V., & Shatalina, E.P. (1989). *The situation of children in Ukraine in 1931-1933 (Documents, short stories)*. Kyiv: High School (in Ukr.).
32. Smoliy, V. A. (Ed.) (2003). *The 1932-1933 Famine in Ukraine: Causes and Consequences*. Kyiv: Scientific Thought (in Ukr.).
33. Chernyak, M. M. (1970). *The Communist Party – the organizer of the protection of health and the communist education of the younger generation (1917-1923): autoabstract of dissertation ... candidate of historical sciences*. Moscow (in Russ.).
34. Khmyrev, A. N. (1980). *Child protection and prevention of homelessness in Petrograd (1917–1920): autoabstract of dissertation ... candidate of historical sciences*. Leningrad (in Russ.).
35. Shishova, N.V. (1982). *The struggle of the Soviet state to overcome child neglect in 1920–1936: autoabstract of dissertation ... candidate of historical sciences*. Rostov-on-Don (in Russ.).
36. Korzhikhina, T. P. (1984). Documents of voluntary societies in the transition from capitalism to socialism in the USSR (1917-1936). The state and needs of the study. *Arkheograficheskiy yezhegodnik za 1984 god (Archaeographic Yearbook for 1984)*, 173–180. (in Russ.).

37. Korzhikhina, T. P. (1985). On the question of the relationship between the state and public organizations of the USSR in the conditions of the state of the dictatorship of the proletariat. *Gosudarstvennyye uchrezhdeniya i obshchestvennyye organizatsii SSSR. Istoriya i sovremennost'. Mezhdvedomstvennyy sbornik. (State institutions and public organizations of the USSR. History and modernity. Interdepartmental collection) (pp. 53–60)*, Moscow (in Russ).
38. Zhukova, L. A. (1985). Activity of the society “Friend of children” on the elimination of child homelessness in the RSFSR (1923–1932). *Gosudarstvennyye uchrezhdeniya i obshchestvennyye organizatsii SSSR. Istoriya i sovremennost'. Mezhdvedomstvennyy sbornik. (State institutions and public organizations of the USSR. History and modernity. Interdepartmental collection) (pp. 75–76)*, Moscow (in Russ).
39. Reutova, A. D. (2004). *Liquidation of mass children's homelessness in 1921–1935 (Based on materials from the Upper Volga): autoabstract of dissertation candidate of historical sciences*. Ivanovo (in Russ).
40. Valiev, G. Kh., & Isaev, V. I. (2006). *Social anomalies in Siberia: historical and criminological analysis (1920s)*. Novosibirsk: Siberian Transport University (in Russ).
41. Smirnova, T. M. (2007). On the fate of Soviet children evacuated to Czechoslovakia in the early 1920s. *Otechestvennaya istoriya (Patriotic History)*, 1, 77–93 (in Russ).
42. Kiseleva, N. V. (1999). Voluntary societies in Soviet Russia (1917 - end of 1920): *autoabstract of dissertation ... doctor of historical sciences*. Rostov-on-Don (in Russ).
43. Ilyina, I. N. (2001). *Public organizations of Russia in the 1920s*. Moscow: Institute of Russian History, Russian Academy of Sciences (in Russ).
44. Polyakov, Yu. A. (Ed.) (2006). *Motherhood and childhood in Russia. XVIII–XXI centuries. Collection of scientific articles. In 2 parts*. Moscow: Moscow State University of Service (in Russ).
45. Bradley, J. (1994). Voluntary Societies in Soviet Russia. 1917–1932. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 8. Istoriya (Bulletin of Moscow University. Series 8. History)*, 4, 34–45. (in Russ).
46. Conquest, R. (1986). *The Harvest of Sorrow Soviet Collectivization and the Terror-Famine*. New-York: Oxford.
47. Conquest, R. (2007). *The Harvest of Sorrow. Soviet collectivization and famine*. Lutsk: Teren (in Ukr.).
48. Eastern Europe Institute at the Free University Berlin (1963). *Makarenko A. S. The German-language literature until 1962*. (in Germ.).
49. (1968). The literature of the Federal Republic of Germany About Makarenko 1963-1965. Bibliography, review. *Makarenko in Germany 1927-1967. Texts and reports. With an introduction by L. Froese. (Makarenko in Deutschland 1927–1967. Texte und Berichte. Mit einer Einführung von L. Froese.) (pp. 330-435)*. Brunswick: Westermann (in Germ.).
50. Weitzund, S., & Hillig, G. (Eds.) (1976). *Makarenko Anton S. Collected Works: Marburger Ausg. Volume I. Publications 1923-1931*. Ravensburg: Otto Maier Verlag (in Germ.).
51. Frese, L. (1989). To the problem of internationality A. S. Makarenko. In G. Hillig & S. Weitzund (Eds.), *Current status and prospects of Macarenology. Materials of the 6th international symposium (from April 28 to May 2, 1989) (pp. 17-24)*. Munich (in Germ.).
52. Weitzund, S. (1989). About some urgent problems of understanding the life and work of Makarenko. Questions for scientific research. In G. Hillig & S. Weitzund (Eds.), *Current status and prospects of Macarenology. Materials of the 6th international symposium (from April 28 to May 2, 1989) (pp. 68-80)*. Munich (in Germ.).
53. Hillig, G. (1989). Autobiographical “fantasies” of Makarenko. On the value of his autobiographical statements in terms of research. In G. Hillig & S. Weitzund (Eds.), *Current status and prospects of Macarenology. Materials of the 6th international symposium (from April 28 to May 2, 1989) (pp. 81-95)*. Munich (in Germ.).
54. Hillig, G. (1989). On the problem of A. S. Makarenko's national identity. *Cahiers du Monde Russian and Soviet (Cahiers du Monde russe et soviétique)*, 1–2, 137–158. (in Germ.).
55. Hillig, G. (Ed.) (1993). *25 years Makarenko-Referat. Opuscula Makarenkiana. Nr. 13*. Marburg (in Germ.).
56. Hillig, G. (Ed.) (1997). *Prometheus Makarenko and the “Glavbogi” of the pedagogical Olympus: Sokolyansky, Zaluzhny, Popov. Opuscula Makarenkiana. Nr. 19*. Marburg (in Germ.).
57. Hillig, G. (1999). *Faded faces, forgotten people ... 28 portraits of “friends” and “enemies” A. S. Makarenko*. Bremen: Edition Temmen. (in Germ.).

58. Krüger-Potrats, M. (1987). *Dying of the school or schooling of society? Soviet pedagogy in the Second Cultural Revolution 1928-1931*. Munich: Erich Wewel Verlag (in Germ.).

OLYANYCH Larysa, Candidate of Sciences (History), Associate Professor, Department of socio-economic disciplines, Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy

PROBLEMS OF CHILD HOMELESSNESS IN UKRAINE OF THE 1920–30s: DEBATABLE ISSUES OF HISTORIOGRAPHY

Abstract. Introduction. *Modern Ukrainian society is undergoing a stage of political reorganization of the system of state securement of the population, liberalization of property relations and economic activities, so it faced problems of deviant behavior of large groups of people - mass child neglect and homelessness, drug addiction and alcoholism, crime. Studying historical experience would be useful to establish a system for overcoming child homelessness.*

Purpose. *Historiographical analysis of Ukrainian and foreign sources of child homelessness in Ukraine in 1920-1930.*

Results. *Ukrainian and foreign scientists have been researching this problem since the 1920's. Ukrainian sources can be divided into three main periods, during which there were books, dissertations, articles, collections of articles, reviews. The first covers the 20s, characterized by the emergence of a large amount of literature on the problems of street children. The second concerns the 30-80-ies, that is, the development of Soviet historiography. The third period since the 90s of the XX – the beginning of the XXI century, when it became possible ideology-independent study of child homelessness, its causes, forms and consequences. Mainly American, Russian and German researchers present foreign historiography of this problem. Modern Western historiography studies the daily life of Soviet society, applying various theoretical approaches. Russian historians also investigate the problems of eliminating child homelessness in the 20-30s, but on the materials of the RSFSR. German scientists studying the history of formation and functioning in Ukraine 20-30-s system of social and preventive arrangements for street children.*

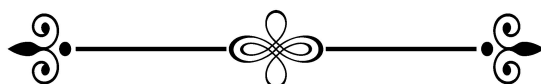
Originality. *The degree of development of the topic in the historiography of the issue has recently been analyzed; the classification of literary sources is determined, the chronological, ideological and national features of the sources are revealed.*

Conclusion. *The problem of the history of the homelessness of children in Ukraine in the 1920's and 30's has been studied by both Ukrainian and foreign researchers, who had different approaches to studying, different degrees of influence of ideological factors, different goals of research, but in general it gives the possibility of a comprehensive and objective study of history child homelessness.*

Key words: *children's homelessness, historiographical sources, studies of social and legal aspects of homelessness, study of the causes of homelessness, historical and pedagogical research.*

Одержано редакцією 23.10.2019

Прийнято до публікації 30.10.2019

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477.74)

DOI: 10.31651/2076-5908-2019-2-37-45

ГРИШИНА Катерина Андріївна,
асистент кафедри українознавства,
Одеської державної академії
будівництва та архітектури
Orcid ID: 0000-0002-3521-6691
e-mail: katryn-zz88@ukr.net

СТАНОВЛЕННЯ Й ОРГАНІЗАЦІЯ ОДЕСЬКОЇ МИТНОЇ СПРАВИ НАПРИКІНЦІ XVIII ст. (на матеріалах Державного архіву Одеської області)

У статті на основі документів представлено загальну інформацію щодо становлення та розвитку митної служби Південного регіону України. Проаналізовано діяльність роботи перших штатних митників. Міститься фактичний матеріал про професійну роботу перших керівників з початку створення Одеської портової митниці.

На основі матеріалів архіву проаналізовано діяльність та розвиток Південної митниці на фоні зовнішньої торгівельної політики держави. Доведено, що процес формування митної справи займав важливе місце у розвитку всієї системи митних установ країни, доходи, які потрапляли в державний бюджет та її структура.

Ключові слова: *портова митниця, комерц-колегія, карантин, Одеський порт, контрабанда, митний тариф, гавань.*

Постановка проблеми. Розвиток сучасної української державності пов'язаний з історичним досвідом її митних органів. Протягом кількох століть Україна формувалась під впливом традицій різних країн, будуючи власну державу і митну систему. Яскравим прикладом для розвитку економічних інтересів державних кордонів послужила Одеська митна служба – перша цивільна установа міста.

З кінця XVIII ст. на території сучасної Одещини особливо гостро про себе заявила проблема відсутності повноцінної системи охорони митного кордону. У 1795 р. на чорноморському узбережжі була заснована Одеська портова митниця. Актуальною постає проблема у становленні, розвитку та організації митної справи Одеси з її зародження і формування штату. Спрямована особлива увага на дослідженні митної справи з опрацюванням документальних матеріалів архіву. Науковим завданням є вивчення структури розвитку Одеської митниці кінця XVIII ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для дослідження становлення та організації Одеської митної справи кінця XVIII ст. були використані матеріали Державного архіву Одеської області (ДАОО), зокрема листування митних інспекторів, рапорти державних

службовців, накази імператорів Російської імперії до Південної митниці, починаючи з 1795 р. Це матеріали Одеської портової митниці за 1795 – 1914 років [5] та документи Новоросійського митного інспектора Е. Зальфельта 1800 – 1801 років [12].

Для розгляду проблеми становлять інтерес книги першого історика Одеси А.О. Скальковського «Записки про торгівлю і промислові сили Одеси» [18], «Перше тридцятиліття історії міста Одеси 1793 – 1823 рр.» [19]. В яких досліджувались загальні питання міського життя від руйнування Хаджибею, виникнення Одеської портової митної служби та Карантину і закінчуючи прибуттям до Одеси М. С. Воронцова. Історичні праці А.О. Скальковського не зважаючи на романтичний підхід, ідеалізацію подій, завдяки документальній базі, зберігають свою цінність для історичної науки, особливо через те, що деякі важливі документи з історії Південної України, які він використовував, зараз втрачені.

Детальним вивченням спорудження Одеської гавані та порту займався історик О.А. Орлов [15], який орієнтувався на архівні джерела, статистичні дані та праці А.О. Скальковського. Дослідженнями економічної історії Півдня України в період розбудови першої Одеської митниці займався одеський історик, професор М.М. Вольський [2], який дає загальну характеристику економічного стану в період зародження митної установи.

Серед досліджень ХХ ст., важливо відзначити колективну монографію начальника відділу ДАОО Л.Г. Білолусової та головного архівіста ДАОО, Г.Л. Малинової [1] в якій на основі документів досліджено становлення та значення Одеської митниці у розвитку митної справи і боротьбі з контрабандою від початку її створення 1794 р. до 1998 р.

На сучасному етапі виникненням та становленням Одеської митної справи займаються ряд дослідників: в галузі економічної історії Південної України кінця XVIII – першої половини XIX ст. одеський історик Т.Г. Гончарук [3], київський співробітник органів держбезпеки К.Є. Гальський, який вивчає митну справу з XVI – XVIII століть [4], історик Дніпровського університету митної справи та фінансів О.В. Морозов, який розглядає проблеми історії зовнішньої торгівлі та митних відносин [13] та дослідник Й.Л. Рисіч, який вивчає різні аспекти митної справи в Україні і Росії від її зародження до сучасності [17].

Невирішені раніше аспекти дослідної проблеми. Проблема становлення та організації митної справи розглядалася дослідниками в розрізі окремих хронологічних періодів або в контексті загального розвитку митної справи на території України. Щодо Південного регіону, то зазвичай історики вивчали в деталях період XIX ст., пов'язаний з появою та розвитком порто-франко. Запропонована стаття локалізує вивчення становлення та організації митної справи кінця XVIII ст. в Одесі на основі раніше не залучених до наукового обігу архівних документів.

Мета статті. Становлення та організація Одеської митної справи з початком її виникнення як комплексний аспект наукових пошуків залишається на сьогоднішній час малодослідженою проблемою. Тому метою статті є дослідження становлення та організації Одеської митної справи, від її виникнення – 1794 р. і до приходу на престол Олександра I – 1801 р., та відповідну реорганізацію митного штату.

Для досягнення сформульованої мети пропонується вирішення таких завдань: на основі аналізу архівних джерел охарактеризувати становлення, розвиток, роботу Одеської митної справи з початком її виникненням, вивчити історичні особливості штатної роботи митниці кінця XVIII ст., дослідити закономірність виникнення Одеської портової митниці з Карантинною гаванню, сформулювати науково обґрунтовані рекомендації стосовно перспективи подальших досліджень.

Викладення основного матеріалу. Перш ніж звернутися до розгляду та аналізу Одеської митної справи власне на матеріалах Державного архіву одеської області, необхідно зауважити, що багато документів за перший рік створення митної служби не збереглося. Для повної картини відтворення розвитку митниці Одеси були використані

роботи перших одеських істориків, які в своїх дослідженнях опирались на документи та статистичні дані, які не збереглися до сьогоднішнього часу.

Основною підставою для створення Одеської митниці слугував рескрипт Катерини II від 27 травня 1794 р. (усі дати надані за старим стилем) відправлений її фавориту і одночасно начальнику чорноморського флоту графу Зубову Платону Олександровичу. Згідно з цим наказом адмірал Хосе де Рібас був призначений основоположником нового міста, а помічником його був затверджений нідерландський інженер Франц де Воллан, який оглянувши ретельно береги гирла Дніпра та Чорного моря, представив план пристані і міста [19, 33-34].

Спочатку, як зазначає історик О.А. Орлов, пропонувалось побудувати військову гавань з купецькою пристанню. Роботи включали будівництво Карантинної, Практичної і Військової гавані, адміралтейства, казарм та магазинів терміном на 5 років [15, 25]. У матеріалах Державного Архіву одеської області збереглася доповідь П.О. Зубова, яка свідчить, що імператриця Катерина II виділила на побудову цих об'єктів 1993025 руб. 30 коп., але за підрахунками Х. де Рібаса і Ф. де Воллана для розбудови порту, адміралтейства, казарм та інших будівель необхідно було витратити більшу суму – 2061620 руб. [6, 1].

Задовго до побудови, імператриця, затвердила штат Хаджибеївської митниці і карантину. Вже 17 липня 1794 р. було розпочато будівництво. Перед цим губернатор Микола Михайлович Бердяєв доручив раднику Вознесенського намісницького правління Івану Івановичу Лореру зібрати відомості про поселення одеських купців та міщан, про торгівлю і товари, які експортувались за кордон, про зловживання відносно перекупки товарів та продажу по високим цінам [15, 27]. На зібрання всієї інформації І.І. Лореру давався всього рік і він це доручення успішно виконав.

Одеська митниця розпочинає свою діяльність з 12 квітня 1795 р. – день її офіційного відкриття. Для такої події спеціально було відряджено радника Катеринославської казенної палати митних справ Андрія Івановича Мілашевича. З собою він привіз необхідні форми, тарифи, узаконення, рундштук і герб [16, 13]. Основним завданням візиту А.І. Мілашевича було представлення начальника Хаджибейської митниці прем'єр-майора Михайла Михайловича Кір'якова, який раніше працював у Катеринославському прикордонному департаменті та канцелярії фельдмаршала князя Потьомкіна-Таврійського. Одночасно був відкритий і карантин, начальником якого став підполковник Микола Єгорович Карпов.

У зв'язку з утвердженням нової назви міста «Одеса» – 14 липня 1795 р., усі документи, які відносяться до митної установи, також отримали офіційний титулярій – «Одеської портової митниці» [6, 4]. Для вчасного будівництва порту, адміралтейства, казарм з доходів Новоросійського краю були залучені додаткові кошти у сумі – 312 135 руб. 73 коп. Завдяки цим коштам, як зазначав А.О. Скальковський, було побудовано шпиталь, церкву, магістрат та будівля для начальства [19, 38]. У канцелярських архівних документах зустрічаються дані про закупку різних сортів дерева, глини для побудови митниці, амбарів та карантину [11, 1]. Таким чином, перші будівлі митної служби були побудовані тимчасово з дерев'яних дошок та глини. Закладена перша пристань, яка Х. де Рібасом була названа Платонівською, на честь П.О. Зубова.

Архівні документи свідчать, що навіть у недобудовану Одеську гавань, почали прибувати турецькі кораблі з грецькими товарами для обміну на борошно та хліб. Згодом, в Одеській порт почали заходити кораблі з Неаполю, Константинополю, Галацу та Анатолії. У листі П.О. Зубова адресованому Х. де Рібасу містилося два прохання: 1) про поповнення штатного складу Одеської митниці підполковниками; 2) і дозволити не сплачувати мито з усіх закордонних товарів, які підуть на продаж ціною до 300 руб. [6, 4]. Отож, надання пільг на ввезення іноземних товарів спричинилося до зростання кількості кораблів, які заходили до Одеси і цим самим сприяло розширенню штату митної служби.

Серед архівних документів зберігся список штатних працівників Одеської митниці станом на 16 липня 1795 р. У якому значилося, що Одеса – окреме торгове місто під керівництвом генерал-губернатора графа П.О.Зубова, директор митниці – М.М. Кір'яков із платнею 500 руб. на рік, помічник директора – Іван фон Шотен (300 руб. на рік), митний наглядач – Костянтин Андреев (300 руб. на рік), пакгаузний інспектор – (150 руб. на рік), землемір – (150 руб. на рік) і 5 доглядачів (по 50 руб. на рік) [5, 20 – 21]. Всього налічувалось 11 службовців, а через кілька місяців штат було збільшено за рахунок введення посад контролера, касира, канцеляриста і вагстемпельмейстера – наглядача за вагами та штемпелями.

З відкриттям Одеської митної служби з відповідним штатом, одночасно відкрився карантин. Його штат складався із 13 службовців. Роботу карантину забезпечували: начальник М.Є.Карпов, наглядачі, квартир-мейстр та гребці. Через кілька місяців після створення карантину, в архівних документах зустрічаються рапорти М.Є. Карпова про поповнення штату за рахунок введення посад писаря, контролера, касира, канцеляриста, митного доглядача, секретаря та штаб-лікар [8, 3]. Тому з 9 вересня 1795 р. відмічається поповнення і приріст штатних працівників.

Тимчасовий портовий карантин спочатку знаходився поряд з митницею і складався з чотирьох невеликих дерев'яних споруд, але згодом був перенесений до захисного молу, що отримав назву Карантинного і утворив Карантинну гавань. Там повинні були перебувати усі судна, які прибували з місць епідемії. Решта кораблів мали право вільно входити і виходити з Одеського порту. Для їхнього швартування призначалася Практична гавань, утворена Військовим або Практичним моллом.

Архівні матеріали свідчать, що на розбудову Карантину, його утримання, виплату платні штатним працівникам, а також виплату вдовам, чоловіки, яких помирали під час епідемії на службі – на все це кошти нараховувались через звернення начальника карантину М.Є. Карпова до комерц-колегії [8, 14].

Взагалі управління Одеською митницею та Карантином носило колегіальний характер. Комерц-колегія здійснювала контроль за всіма прибутками, видатками та рухом товарів з імперії. Усі накази підписувалися трьома першими особами: директором, помічником та цолнером. Уся митна документація мала була задокументована на гербовому папері. У кінці кожного місяця митний інспектор повинен був подавати рапорт до комерц-колегії щодо надходження коштів та гербового паперу на митні витрати [8, 36].

Аналізуючи архівні документи перших років існування митної служби можна побачити багато розбіжностей у введених роботах: не всі накази писалися на гербовому папері, багато товарів, що прибували в Одеський порт провозилися без клейма виробника, листи відправленні в сусідні митні застави доходили не вчасно, або взагалі не доходили. Але незважаючи на ці недоліки, лише за перші сім місяців свого існування Одеська митниця поповнила державну скарбницю на 68 тис. руб. [16, 16].

З відкриттям Одеського порту іноземні кораблі привозили турецькі тканини, вина, чай, кунжут, сухі фрукти, а вивозили – залізо, селітру, джгути, шкіру, віск, рибу, ікру, хліб, сало, бавовну та дерево. В архівних матеріалах збереглися накази про заборону вивезення за кордон хліба у не врожайні роки [12, 1], щодо вивезення деревини лише окремих сортів [10, 13], про заборону вивезення російських книжок та грошей [12, 44]. Проте, все частіше, траплялися випадки, коли окремі товари провозились або вивозились контрабандою. Митні службовці, для того, щоб ліквідувати ввіз та вивіз заборонених товарів вводили заборону окремим кораблям та купцям заходити до Одеського порту. Якщо заборонений товар був знайдений під час огляду, він вилучався.

О.В. Морозов поняття «контрабанда» називає неформальною економікою і пов'язує її появу в XVIII ст. із створенням міжнародного ринку, пожвавленням торгівлі, технічним прогресом та традицією митних відкупів [13, 80].

За статистичними документами за перші три роки існування Одеської портової митниці можна відстежити торгівельний обіг та діяльність роботи митної служби. Так за 1795 р. – прибуло 39 кораблів, а відбуло 22; за 1796 р. – 86 кораблів прибуло, відбуло – 64; за 1797 р. – прибуло 72 і відбуло 50 [1, 6]. Отже, на прикладі Одеської гавані можна спостерігати економічний розвиток, поживлення торгівлі, розвиток міжнародного ринку та розширення митного штату.

Скрутне становище для Одеської митної служби розпочалося з 1796 р., коли 6 листопада померла Катерина II. Імператором став Павло I, який вже 12 листопада відкликав графа П.О. Зубова з посади генерал-губернатора і назначив М.М. Бердяєва.

Нажаль збереглося дуже мало документів за 1796 – 1797 роки. Проте, з наявних рапортів відомо, що було ліквідовано комісію з будівництва південних фортець та Одеського порту, призупинено розбудову митниці і скасовано всі митні пільги [9, 49].

На початку 1797 р. Х. де Рібас в зв'язку з призупиненням будівництва Одеського порту, виїхав до Петербургу, а новим начальником став контр-адмірал П.В. Пустошкін. Його помічником для поліцейського нагляду призначили М.М. Кір'якова. Штат митної служби був замінений на новий, будівництво порту так і не було відновлено, а наявні кошти скеровано на створення окремого Магістрату для іноземців.

У кінці 1797 р. П.В. Пустошкін залишає Одесу. Новим начальником назначили капітана 1-го рангу І.Т. Овчина. В цей же час, на російському судні «Св. Миколай» з Константинополя в Одесу була завезена чума. Але завдяки героїчному вчинку шкіпера та 15 матросів, які, щоб уникнути Карантину, залишили судно і вночі на шлюпці втекли закордон, вдалося уникнути поширення пошесті. З рапорту директора Карантину М.Є. Карпова відомо, що судно «Св. Миколай» вивели на міліну і спалили з усім товаром [5, 1]. Тим самим, уникнули можливої епідемії чуми в момент її появи.

Важливою подією для прикордонно-митної варти стався один з перших арештів грецької шхуни «Феліца» у грудні 1797 р., яку після кількох пострілів з мушкетів затримали морські козаки-дозорники. З рапорту чиновника наглядача прикордонно-митної варти І. Шликова, складеного за фактом арешту шхуни, випливало, що на шхуні було близько 20 бочок вина і близько сотні іспанського сукна. Звісно, вказану кількість товару було значно занижено після конфіскації контрабанди не обійшлося і без долі козакам, і самого наглядача. Навіть через рік, після цієї справи, залишився лист від комерц-колегії, адресований інспектору Одеській портової митниці про те, що гроші виручені з вина та іспанського сукна, так і не були надіслані до установи [7, 44]. Справді, тонке сукно та вино були на той час основними статтями тіньової торгівлі, так як митні збори в період російсько-турецької війни збільшилася до астрономічних розмірів, але в зв'язку з тим, що робота митної справи ще не була достатньо централізованою, траплялися випадки коли гроші не потрапляли до державної казни.

Аби уникнути цього, наказом Павла I було узаконено заохочування митних службовців конфіскованим товаром або премією при доносі, або вилученні контрабанди [7, 273].

У 1798 р. полковник Кесь-Оглу вперше запропонував впровадити в місті режим вільної гавані, так звану другу митницю – порто-франко, що допоможе скоротити обсяг контрабанди. За словами Т.Г. Гончарука порто-франко – це зона безмитної торгівлі в мережах порту та міста, що мала неабиякий вплив на економічний розвиток всієї Наддніпрянської України [3, 38].

В цей же час було ухвалено ряд постанов: 1) Одеській портової митниці надавалось право усі товари обкладати митом, так само, як у Петербурзі та Ризі; 2) з появою іноземного Магістрату, скасовувалась комісія для поселення греків та албанців – це була перша спроба створити порто-франко, але наступного року штат іноземного Магістрату скорочувався і залишався на громадському утриманні [15, 56]. Приміщення, в якому була створена установа, наказувалося отоплювати не деревом, а комишами. Їх збирали з базарних

торговців. Скорочення штату та економія на установах свідчила про погіршення економічного становища порту.

В архівних документах 1798 р. представлений, як досить неврожайним, у зв'язку з цим, Петро I розіслав наказ по всім митним службам про заборону вивозу хліба. Щоб уникнути крадіжок і вивозу хліба контрабандою, на складах збільшили штат до двох наглядачів, які контролювали поставки хліба, ретельно перевіряли документи та рапорти [7, 36].

В цей період помітний вплив на Одеську митну систему починають справляти політичні стосунки Російської імперії з європейськими державами. Тому, уряд змінював свою митну політику відповідно до вимог тих держав, зближення з якими було бажано. У зв'язку з початком Французької революції Росія уклала угоди з Англією, Австрією, Португалією і Пруссією щодо торгівельних обмежень: не вивозити до Франції хліб і сировину та не ввозити французьку мануфактуру. Також Павло I уклав ряд зовнішньополітичних договорів з країнами Заходу для встановлення режиму взаємного мирного добробуту, що в першу чергу вносило зміни у митні тарифи [14, 508].

Важливим фактором для подальшого упорядкування юридично-правової митної документації стало видання комерц-колегією у 1798 р. інструкції для усіх прикордонних митниць та застав, що було однією з перших спроб уніфікувати нормативні документи з процедур діяльності митних установ [17, 6]. Відповідно до неї одеська митна служба почала визначати порядок діловодства, контролювати канцелярські витрати, митні процедури і посадові обов'язки керівництва та співробітників.

З 1799 р. серед архівних матеріалів з'являються накази адресовані Одеській портовій митниці про те, що при ввозі будь-якого товару в місто, митним службовцям повинні пред'явити усі документи, у тому числі паспорт про ввіз товару, де значиться кількість товару, його вага та країна виробника [7, 63].

Митні службовці значну увагу приділяли забороні ввозу французької літератури, журналам та газетам. Тому 8 квітня 1799 р. в Одеську портову митницю був надісланий наказ, в якому йшлося про необхідність призначення цензорів, які вільно володіють іноземними мовами і збільшити їм заробітну платню з 600 руб. до 1000 руб. в рік, аби вони перевіряли на якій мові написана література, яка завозилась в Одесу [7, 83]. Додатково були призначені 3 особи: священник, цивільний та вчений, кожному з них виплачувалось по 500 руб., які мали перевіряти книжки після цензора [7, 27].

У цілому, вся торгова та промислова система Одеси за 1798 – 1799 роки перебувала у скрутному становищі. Річний обіг в торгівлі, ледь набирав 300 000 руб. [18, 20]. Такий економічний занепад Одеського порту був пов'язаний зі збільшенням тарифів на товар, відкриттям порто-франко в Криму та зупинкою будівництва гавані. На кінець століття Одеська портова митна служба зіткнулася з низкою неприємних обставин, які гальмували розвиток гавані. Як свідчать архівні документи, почастишали пожежі на складах та пакгаузах, які були спричинені неправильним зберіганням привезеного з-за кордону фосфору. В разі розриву коробки з-під фосфору завдяки високій температурі і сухого повітря, він відразу ж займався і тим самим це задавало великих збитків [7, 27].

Також, в кінці 1799 р., великого розмаху набуває контрабанда. Щоб перешкоджати безмитному провозу товарів, Павло I видав наказ про конфіскацію усіх товарів, які таємно провозились. За незаконне перевезення товарів брали подвійне мито, а якщо власних не міг його виплатити, судно конфісковували. Товари ретельно перевірялися при ввозі та вивозі з Одеської гавані.

Архівні також свідчать, що в Одеський порт почали ввозити іноземні фальшиві монети для того, аби оплатити митний тариф. Самому президенту комерц-колегії князю Г.П. Гагаріну потрапила фальшива прусська золота монета з зображенням принца Фрідріха Вільгельма. З огляду на це, він видав розпорядження про детальну перевірку монет перед

відправкою митних зборів до комерц-колегії, і в разі виявлення підробки вилучити товар [7, 246].

Оскільки посилилася контрабанда, Одеська митниця обмежила ввезення в місто фабричного текстилю. З листопада 1799 р. було дозволено ввозити текстиль лише окремих постачальників. При цьому посилювалися вимоги до його маркування: клеймо мали ставити не лише на тканини, але й на шарфи та сукні з печаткою фабрики, з відповідним написом про виробництво, на якому завод виготовлена та чи інша річ. До Одеської митної служби, необхідно було також доставити зразки тканин, аби мати можливість визначити наявність підробки [7, 28].

Початок XIX ст. для Одеської митної служби розпочався з піднесення. Отримавши кредит 8 січня 1800 р. в 250 тис. руб., продовжується розбудова Одеської гавані. Князь Г.П. Гагарін призначив керівником будівельних робіт у Одеському порту М.М. Кір'якова, який став також представником комерц-колегії з нагляду за точним виконанням імператорської волі, а начальником Одеського митного округу став колезький радник Е.Зальфельт, який був ініціатором створення Очаківської митниці [4, 210].

У березні 1801 р. на імператорський престол зійшов Олександр I. З такої нагоди, директор митниці поїхав до Петербургу. Звідти М.М. Кір'яков повернувся не тільки з підтвердженням пільг, дарованих Одесі ще за часів Катерини II, але й отриманням нових. Віднині 1/10 частину митних зборів, яка за законами Російської імперії повинна була переходити до її казни, залишалася у місті для облаштування і розбудови митниці, та гавані.

Таким чином, проаналізувавши матеріали Державного архіву Одеської області, процес становлення Одеської митної служби кінця XVIII століття можна розділити на три періоди: 1) 1794 – 1795 роки – Хаджибей перейменовано на Одесу, заснування та будівництво Одеської гавані, порту, Карантину, формування митного штату; 2) 1796 – 1797 роки – організація митної служби, смерть Катерини II, скасування митних пільг, заміна штату митниці; 3) 1798 – 1799 роки – неврожайні роки, високі митні тарифи, заборона ввозу французьких товарів, розвиток контрабанди.

Отже, можна зробити висновок про те, що формування Одеської портової митниці та Карантину були закладені одночасно завдяки рескрипту Катерини II від 27 травня 1794 р. Проте, у цей час митна служба та її установи були достатньо архаїчними – митні збори зазвичай віддавалися відкупникам, були неточності в веденні документації та не належним чином здійснювався контроль ввозу та вивозу товару.

На підставі дослідження архівних матеріалів був виявлений зв'язок одночасної побудови Одеського порту та Карантину. Саме в період зародження міста і будівництва порту карантин виконував функцію санітарного пункту для огляду і тимчасового перебування осіб і товарів, що прибули з місць із сумнівною репутацією. Тому, він й знаходився поряд з митницею та взаємодіяв з нею в роботі.

Також було розглянуто принципи формування митної служби та історичні обставини, які гальмували будівництво порту, що негативно позначилися на розвитку міста, але одночасно дали поштовх для подальшої широкомасштабної розбудови митної служби. І хоча становлення та організація Одеської митної справи на кінець XVIII ст. зіткнулося з низкою проблем, подальша її відбудова та урегулювання дають можливість вивчити і узагальнити здобутий історичний досвід.

Перспективи подальших досліджень. Залишається багато ще не досліджених аспектів щодо організації та становленні митної справи, недостатньої глибини митного контролю у міжнародній торгівлі кінця XVIII – XIX століття. Особливо актуальними є вивчення наступних етапів організації і формування митних установ у зв'язку із створенням порто-франко та сухопутної митниці.

Список використаної літератури

1. Белоусова Л.Г. Одесской таможне 200 лет / Л.Г. Белоусова, Г.Л. Малинова. – Одесса: ОКФА, 1995. – 98 с.
2. Вольский М. Очерки истории хлебной торговли Новороссийского края с древнейших времен до 1852 года / М. Вольский – Одесса: Францов и Нитче, 1854. – 158 с.
3. Гончарук Т.Г. Юридичні умови функціонування Одеського порто-франко 1819 – 1859 рр. / Т.Г. Гончарук // Краєзнавство – 2015. – № 1/2 – С. 38 – 46.
4. Гальський К.Є. Торгівля і митна справа Запорізької Січі (друга половина XVI – 70-ті рр. XVIII ст.) / К.Є. Гальський. – К. : Панорама, 2005. – 256 с.
5. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 88. – оп. 1. – Спр. 2. – арк. 17.
6. ДАОО. – Ф. 88. – оп. 1. – спр. 2 а. – арк. 9.
7. ДАОО. – Ф. 88, – оп. 1, – спр. 11. – арк. 285.
8. ДАОО. – Ф. 88. – оп. 2. – спр. 2. – арк. 10.
9. ДАОО. – Ф. 88. – оп. 2. – спр. 3. – арк. 45.
10. ДАОО. – Ф. 88. – оп. 2. – спр. 19. – арк. 89.
11. ДАОО. – ф. 214. – оп. 1. – спр. 1. – арк. 48.
12. ДАОО. – ф. 214. – оп. 1. – спр. 5. – арк. 65.
13. Морозов О.В. Система охорони митного кордону в південно-західних губерніях Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XX століття / О.В. Морозов // Вісник Дніпропетровського університету. – 2012. – Вип. 20. – С. 79 – 86.
14. Найденко О.Є. Основні аспекти становлення та розвитку митної справи України / О.Є. Найденко, О.А. Єніна, О.В. Костяна // Глобальні та національні проблеми економіки. – 2018. – Вип. 23. – С. 506 – 511.
15. Орлов А.А. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 год / А.А. Орлов – Одесса: Тип. А. Шульце, 1885. – 93 с.
16. Південна митниця крізь призму століть / за ред. І.Г. Калієнка – Одеса, 2011. – 168 с.
17. Рисіч Й.Л. Історія митної справи та митної політики в Україні / Й.Л. Рисіч – Дніпропетровськ: АКМСУ, 2000. – 68 с.
18. Скальковский А. Записки о торговле и промышленных силах Одессы / А. Скальковский – Санкт–Петербург: Тип. В. Безобразова, 1865. – 181 с.
19. Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы 1793 – 1823 / А. Скальковский – Одесса: Гор. тип, 1837. – 296 с.

References

1. Belousova L.G., Malinova G.L. (1995). Odessa Customs is 200 years old. Odessa: OKFA (in Russ.).
2. Volskiy M. (1854). Essays on the history of the grain trade of the Novorossiysk Territory from ancient times until 1852. Odessa: Frantsov i Nitche (in Russ.).
3. Goncharuk T.G. (2015) Legal conditions for the functioning of the Odessa port-franco in 1819-1859. *Local History*, 1/2, 38-46 (in Ukr.).
4. Galsky K. (2005). Trade and Customs in Zaporizhzhya Sich (second half of the 16th - the 70s of the 18th century). Kyiv: Panorama (in Ukr.).
5. State Archives of Odesa Region (SAOR), (1795) F. 88. Description. 1. Case 2 (in Ukr.).
6. SAOR. (1795 – 1796). 88, 1, 2a (in Ukr.).
7. SAOR. (1795 – 1796). 88, 1, 11 (in Ukr.).
8. SAOR. (1798 – 1799). 88, 2, 2 (in Ukr.).
9. SAOR. (1798 – 1799). 88, 2, 3 (in Ukr.).
10. SAOR. (1795). 88, 2, 19 (in Ukr.).
11. SAOR. (1800 – 1801). 214, 1, 1 (in Ukr.).
12. SAOR. (1800 – 1801). 214, 1, 5 (in Ukr.).
13. Morozov O.V. (2012). Customs border protection system in the southwestern provinces of the Russian Empire at the end of the eighteenth - early twentieth century. *Bulletin of Dnipropetrovsk University*, 20, 79 – 86 (in Ukr.).
14. Najdenko O.Ye., Yenina A.O., Kostyana O.V. (2018). The main aspects of the formation and

- development of Ukraine's customs. *Global and national problems of economy*, 23 pp. 506 – 511 (in Ukr.).
15. Orlov A.A. (1885). Historical sketch of Odessa from 1794 to 1803. Odessa: Tip. A. Shultse (in Russ.).
 16. Kalienko I. (ed.). (2011). Southern Customs through the lens of centuries. Odessa (in Ukr.).
 17. Rysich J. (2000). History of customs and customs policy in Ukraine. Dnipropetrovsk: AKMSU. (in Ukr.).
 18. Skalkovskiy A. (1865). Notes on Odessa Trade and Industrial Forces. St. Peterburg: tip. V. Bezobrazova (in Russ.).
 19. Skalkovskiy A. (1837). The first thirty years of the history of the city of Odessa 1793 - 1823. Odessa (in Russ.).

GRISHINA Kateryna, assistant of the Department of Ukrainian Studies Odessa State Academy of Civil Engineering and Architecture

THE FORMATION AND ORGANIZATION OF THE ODESSA CUSTOMS CASE OF THE END OF THE XVIII CENTURY (ON THE MATERIALS OF THE STATE ARCHIVE OF THE ODESSA REGION)

Abstract. Introduction. *The development of modern Ukrainian statehood is linked to the historical experience of its customs authorities. For several centuries, Ukraine has been shaped by the traditions of different countries, building its own state and customs system. A striking example for the development of economic interests of state borders was the Odessa Customs Service - the first civilian institution of the city.*

Since the end of the eighteenth century, the problem of the absence of a complete system of customs border protection has been particularly acute in the territory of modern Odessa region. In 1795, the Odessa port customs office was founded on the Black Sea coast. An urgent problem arises in the formation, development and organization of the Odessa customs business with its inception and formation of the state. Particular attention is paid to the customs investigation of documentary archives. The scientific task is to study the structure of development of Odessa customs at the end of the eighteenth century.

Purpose. *Formation and organization of the Odessa customs case with its beginning as a complex aspect of scientific researches remains a little researched problem today. Therefore, the purpose of the article is to analyze and investigate the historical features of the formation and organization of the Odessa customs case, chronologically covering the framework from its inception - 1794 until the arrival on the throne of Alexander I - 1801 and the reorganization of the customs state.*

Results. *Achieving the formulated goal requires the study of the following tasks: on the basis of the analysis of archival sources to characterize the formation, development, work of the Odessa customs to begin its emergence, to study the historical features of the regular work of the customs of the late eighteenth century, to investigate the patterns of origin of the customs form of Odessa, Recommendations for future research prospects are substantiated.*

Originality. *The problem of formation and organization of customs was solved by researchers in general aspects in the form of a separate chronological period or in the field of general development of customs in the territory of Ukraine. As for the Southern region, historians have usually studied in detail the period of the nineteenth century with the advent and development of porto-franco. This article localizes the study of the formation and organization of customs at the end of the eighteenth century with regard to archival documents in one of the cities of the unique region of Ukraine - Odessa.*

Conclusion. *Thus, the formation of the Odessa Port Customs and Quarantine were laid down simultaneously by a Catherine II recipe dated May 27, 1794. However, throughout the end of the eighteenth century, the customs service and its institutions were archaic enough - customs duties were usually given to purchasers, inaccurate records, and controls were not carried out on the importation and exportation of goods.*

Key words: *port customs, commercial college, quarantine, Odessa port, smuggling, customs tariff, harbor.*

Одержано редакцією 15.10.2019

Прийнято до публікації 30.10.2019

УДК 629.34 (477.54/21) «18»

DOI: 10.31651/2076-5908-2019-2-46-51

КРОНГАУЗ Владислав Олександрович,
аспірант кафедри історії України
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького
Orcid ID: 0000-0003-0521-1117
e-mail: krongauz.vo@gmail.com

ОРГАНІЗАЦІЯ ТРАНСПОРТНОЇ СИСТЕМИ ХАРКОВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст. (СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ)

У статті розглянуто основні фактори розвитку транспортної системи м. Харкова у другій половині ХІХ ст. Обґрунтовано, що окреслений час ознаменувалася бурхливим розвитком міста: яке розширювалося територіально, а також значно зростала чисельність його мешканців. Визначено основні види міського транспорту та особливості його функціонування відповідно до потреб населення. Здійснено спробу розглянути повсякденне життя містян в особливих умовах транспортної мережі, пересування до місць праці, проживання та дозвілля. Проаналізовано тарифну політику в контексті доступності транспортних послуг пересічним жителям. Вказано на основні проблеми та недоліки у функціонуванні транспортної системи міста.

Ключові слова: історія повсякдення, історія міського транспорту, модернізація міст, соціокультурний простір.

Постановка проблеми. Друга половина ХІХ ст. для українських земель у складі Російської імперії стала переломною добою. Це зумовлювалося модернізаційними процесами в економічному, соціальному та культурному житті населення. Розпочаті Олександром II реформи, хоча і були й непослідовними, однак вплинули на подальший спосіб життя суспільства, сприяли зародженню соціально-економічних відносин нового типу. Капіталізація та профілізація виробництва, приріст населення, розвиток інфраструктури якнайкраще простежується у містах, особливо у великих промислових центрах. За таких умов у цих населених пунктах гостро постає проблема організації транспортної мережі. Стосувалося це і Харкова, який стрімко розбудовувався, а відтак мав нагальну потребу у розвитку міського транспорту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Порушена нами проблема була предметом часткового обговорення у науковій літературі. Дослідницею А. Боженко розкривається соціальна стратифікація міського населення та становлення нових його класів [3; 4]; А. Івченко подає дані щодо влаштування мережі міської кінної залізниці [8]; проблема культурної спадщини піднімається у роботах Т. Коломієць [9]; організація повсякдення і дозвілля презентована у дослідженні Л. Удовенко [19].

Вагому джерельну основу для студіювання теми становлять також періодичні видання, зокрема газети «Харьковские губернские ведомости» [13], «Южный край» [11; 12; 14; 15], архівні фонди, а також публіцистичні й художні твори. Водночас, системних праць у представленому нами ракурсі замало. Цим зумовлюється доцільність представленого дослідження.

Метою дослідження є визначення місця та ролі міського транспорту у соціокультурному житті Харкова. Відповідно до мети варто представити загальну характеристику розвитку міста в окреслений період, встановити ключові аспекти становлення міської транспортної мережі, а також визначити його роль у повсякденному житті містян.

Виклад основного матеріалу. Пореформений час, цілком справедливо вважають, відправною точкою стрімкого розвитку міст підросійської України. Це стало можливим

завдяки поживленню торгівлі, організації виробництва, облаштуванню інфраструктури комунального господарства. Вони стали простором співіснування усталених звичаїв традиційного суспільства та індустріальною модерною культурою. Із-поміж таких варто називати Одесу, Київ, Харків, Катеринослав.

Дослідниця Т. Водотика зазначає, що саме Харків переважно спеціалізувався на інфраструктурі підприємництва, що була представлена іноземними інвестиціями, мав потужний інтелектуальний потенціал, а також цьому сприяла діяльність Союзу гірничих промисловців Півдня Росії [5, 77]. Демографічна ситуація, що склалася у Харкові внаслідок реалізації Великої селянської реформи 1861 р., сприяла переміщенню до міста чималої кількості провінційного населення. Нашвидкуруч відбувалася забудова нових кварталів. Переважно вона мала хаотичний характер і пояснювалася тією обставиною, що кредит на землю ставав все більш доступним. Водночас існувала проблема сполучення як всередині міста, так і з приміськими зонами. У цей час зароджується рух так званих «поїздників», що приїздили до Харкова на роботу [9, 112].

Спираючись на статистичні дані «Харківських губернських відомостей» маємо підстави стверджувати, що у 1861 р. населення міста складало 50 301 особа, а станом на 1901 р. його чисельність збільшилася понад як утричі. Водночас, у праці Д. Багалія «История Харькова за 250 лет его существования» зверталася увага на важливість організації транспортної інфраструктури. Основні роботи у цьому напрямку тривали винятково у центральних районах, де розташовувалися будинки дворянства, фабрикантів, купців і духовенства, а також знаходилися контори іноземних акціонерів-інвесторів. Із другої половини XIX ст. почалося облаштування водогону та електричного освітлення [13, 21].

Натомість звертаючи увагу на облаштування робітничих кварталів, маємо констатувати протилежні характеристики: заможних доріг та освітлення вулиць майже не існувало, складними були питання санітарно-гігієнічного облаштування та умов проживання робітничого класу, оскільки водогін до цих районів не був продовжений. Місцеві робітники мали підлаштовуватися під існуючі умови не дивлячись на те, що саме на них трималася економіка міста. У зв'язку з цим досить частими були випадки крадіжок та бійок у вечірній та нічний час, а самі робітники кооперувалися у групи та колективно прямували до робітничих селищ, організовуючи власну безпеку [10, 212].

Піднімаючи проблему транспортного чиннику, варто спиратися на комплексні джерела, де міститься інформація щодо чисельного і територіального розвитку Харкова, який значно випереджав розбудову транспортної інфраструктури. Таким чином упродовж тривалого часу єдиним видом внутрішньо міського транспорту залишалося візництво («ванько»). Лише у 1882 р. вулицями Харкова почав курсувати новий вид громадського транспорту – кінна залізниця [8, 34].

Упродовж XIX ст. візники у Харкові, як правило, жили в окремих слободах (Іванівка, Ключівка, Карачівка) та інших частинах міста, що знаходилися у безпосередній близькості до важливих магістралей і центральних вулиць міста. Вимоги до візників залишалися суворими, за порушення правил вони каралися засланням або фізичними покараннями.

Поступово зі збільшенням їх кількості сформувався комплекс правил візничого промислу. Працювати брали усіх незалежно від станової приналежності. Однак, зазвичай цим займалося селянство. Вікові обмеження були у діапазоні: не менше 18 та не більше 60 років. Заздалегідь у поліції вони отримували довідку про дозвіл займатися візничим промислом і суспільну приналежність (вихідцями із якого стану вони були до цього). Існували також власники візників – працедавці, до яких наймалося переважно селянство, що мало сплачувати податок за користування возом, за оренду коня, за власний кошт обслуговувати карети та годувати коней [1, 427].

Проблема упорядкування візничого промислу у Харкові неодноразово висвітлювалася на шпальтах місцевої періодичної преси. Міська дума розглядала питання розширення стійок візників, тарифів на перевезення пасажирів та введення заробітної плати перевізників. Досить поширеним явищем кінця XIX ст. стали бойкоти харківськими «ванько» рішень місцевих депутатів, що не погоджувалися із пропонованими тарифами або графіком роботи.

Зокрема, у газеті «Южный край» за 1881 р. міститься інформація про наміри збільшити вартість послуг із перевезення пасажирів за ініціативою самих візників. Мотивом подібної вимоги вони зазначали збільшення вартості сіна, потребу в матеріалах для ремонту тощо. Натомість технічний стан переважної більшості фаєтонів був досить ганебним. Із цією метою було створено комісію із перевірки технічного стану карет та возів перевізників, яку очолив Г. Поморцев. У своєму звіті за 1881 р. він зазначав, що за період перевірки чисельність візників у Харкові скоротилася, пояснюючи це тією обставиною, що після огляду технічного стану фаєтонів значна частина перевізників була відсторонена від роботи до моменту виправлення визначених у протоколах обстеження зауважень. Із тих, які продовжували працювати, технічний стан було визнано задовільним, однак винятково у порівнянні із попередніми [7, 1].

Окремо Г. Поморцев зазначає проблему сервісу обслуговування пасажирів. У звіті було записано, що перевізники сваряться із пасажирами, завищують ціни на проїзд, їх зовнішній вигляд не відповідає вимогам: «... як і раніше досить часто від «ванька» пасажир, і особливо жінки, отримують погрози, образи, дозволяючи собі різноманітні приниження, насмішки...». Звіт комісії було передано до Міської Управи, яка мала вживати заходи щодо усунення відзначених проблем. Однак, цей процес затягувався на невизначений час [7, 2].

Рішенням Міської Управи в 1894 р. були введені нові тарифи для перевезень пасажирів містом. Чітко прописувалися типи рухомого складу і вартість проїзду у них. Їх було опубліковано у газеті «Южный край»: «... фаєтони: 4 руб./ удень, 60 коп./ година, 30 коп./ у кінець; за 4 пасажирів 40 коп.; однокінні: 3 руб./ удень, 40 коп./ година, 15 коп./ у кінець. Для не ресорних екіпажів встановлюється попередня такса. За проїзд у один бік Сумською вулицею, до Сабурової дачі, на Журавлівку за церкву та до Кузинського мосту – 40 коп., однокінні – 20 коп. У святкові дні Пасхи, на Новий рік і у перший день Різдва фаєтони – 1 р., у кінець – 50 коп., за 4 пасажирів – 60 коп.; однокінні – година 60 коп., у кінець 30 коп.». Наприкінці додавалася постанова про візничий промисел, яка передбачала обов'язкову наявність у перевізників супровідних документів і сигнальних вогнів [12, 3].

Важливими пунктами постанови міської управи стало також врегулювання візничої справи. Відтепер контроль за перевезеннями покладался на комісію з перевезень. Були введені наступні зміни, що були опубліковані у газеті «Южный край» за 21 жовтня 1894 р. Передбачалося видання візникові двох ярликів із однаковими номерами, що мали розміщуватися на екіпажі та у самого візника. У разі відсутності окреслених вимог візник позбавлявся права займатися перевезеннями терміном до одного місяця, а тричі порушуючи вимоги – позбавлявся назавжди ліцензії на перевезення пасажирів і вантажів, а його прізвище заносилося до реєстру порушників із метою обмеження його професійної діяльності [11, 3].

Ще одним видом громадського транспорту у Харкові стала кінна залізниця. До міської управи ще із 1871 р. почали звертатися інженери і урядовці із пропозиціями розробки та прокладки у місті кінно-залізничного трамваю. Лише у 1882 р. був укладений контракт із акціонерами Бонне й Отле щодо влаштування у місті кінної залізниці за затвердженими думою умовами. Встановлювався тариф на перевезення пасажирів у розмірі 5 коп. упродовж усього шляху прямування із доплатою 2 коп. у разі пересадки на іншу лінію.

Швидкість руху мала складати 12 верст на годину. Концесія на виключне право експлуатації та влаштування мережі надавалася терміном до 42 років із додатком, що після її закінчення вона переходить у комунальну власність. До 1885 р. вже існувало 7 маршрутів кінної залізниці, які сполучали залізничний вокзал із Центром та базарами. У той же час, функціонування містом подібного виду транспорту ускладнювало подальший розвиток системи громадських перевезень. Довгий час концесія конки перешкоджала запуску лінії електричного трамваю, тоді як у Одесі, Києві він уже почав функціонувати. У центральній частині Харкова були облаштовані пересадочні станції, що дозволяли пересідати із одного виду транспорту на інший, а також уводилися в обіг пересадочні квитки для проїзду кінною залізницею [8, 12].

Висновок. Середина XIX ст. значно вплинула на розвиток Харкова. Він перетворився на великий промисловий, науковий та освітній центр у складі Російської імперії. Збільшення чисельності його населення стало причиною для розробки міською управою концепції розвитку мережі громадського транспорту. Переважно він був представлений візниками, т.зв. «ваньками», які поділялися на класи, і надавали послуги з приватних та колективних перевезень. Натомість, користуючись умовною монополією на перевезення вони самостійно встановлювали тарифи, порушували визначені правила і через це виникало чимало проблем у транспортній галузі. Із 1882 р. Харковом почала курсувати кінна залізниця. Вона могла вміщувати більшу кількість пасажирів і була оптимальним способом переміщення містом. Про це маємо підстави говорити, виходячи із того, що райони, які вони обслуговували, практично не перетиналися із коліями конки. До початку XX ст. було закладено основу транспортної системи міста, однак у подальшому вона потребувала чергової модернізації.

Список використаної літератури

1. Багалеї Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования / Д. Багалеї, Д. Миллер. – Х.: Фабрика ім. Фрунзе, 1993. – Т.2. – 973 с.
2. Боженко А. Рейки, труби, ліхтарі: концесіонери і міська дума у творенні модерної інфраструктури Харкова / А. Боженко // Україна Модерна. – К.: Міжнародний інтелектуальний часопис, 2018. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://uamoderna.com/md/bozhenko>
3. Боженко А. Купецтво vs дворянство: еліта м. Харкова у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. / А. Боженко // Місто: історія, культура, суспільство. – 2017. – №2. – С. 39-48.
4. Боженко А. Формування міської ідентичності харків'ян у другій половині XIX – на початку XX ст. / Olena Novikova, Ulrich 252 Schweier, Peter Hilkes // Jahrbuch der VII. Internationalen virtuellen Konferenz der Ukrainistik "Dialog der Sprachen Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht", 27-30 жовтня 2016 р. Verlag readbox unipress Open Publishing LMU, 2017. – С. 710–716.
5. Водотика Т. Типологія міст Наддніпрянської України в контексті формування культури підприємництва в другій половині XIX – на початку XX ст. / Т. Водотика // Регіональна історія України. – 2014. – №8. – С. 157 – 159
6. Дьяченко Н. Улицы и площади Харькова / Н. Дьяченко. – Х.: Прапор, 1966. – 279 с.
7. Заседание Городской Думы // Южный край. – 1881 – № 39. – С. 3
8. Ивченко А. История Харьковского конного трамвая с 1882 по 1919 гг. / А. Ивченко. – Х.: Прапор, 2007. – 78 с.
9. Коломієць Т. Культура Харкова на зламі століть (кінець XIX – початок XX ст.) / Т. Коломієць, О. Ярмиш. – Х.: ХНУВС, 2003. – 256 с.
10. Лейбфрейд А. Харьков от крепости до столицы: заметки о старом городе / А. Лейбфрейд, Ю. Полякова. – Х.: Фолио, 1998. – 335с.
11. Местная хроника // Южный край. – 1893.– № 29 – С. 2
12. Новые правила для харьковских извозчиков // Южный край. – 1894. – № 34. – С. 2.

13. О нуждах Харькова в отношении его благоустройства: доклад комиссии / Харьковская городская Дума. – Харьков: Типо-литография М.М. Гордона, 1880. – 38 с.
14. Об извозчиках // Южный край. – 1909. – № 69. – С. 5
15. Об увеличении числа извозчицких стоянок на некоторых улицах города // Южный край. – 1892. – № 40. – С. 3
16. Осоргин М. Воспоминания, или что я слышал, что я видел и что я делал в течение моей жизни (1861–1920) / М. Осоргин. – Москва : Российский фонд культуры, 2009. – 720 с.
17. Пашков В. Харьков в конце 30-х и 40-х годах / В. Пашков // Южный край 1881. – № 69. – С. 1-3
18. Державний архів Харківської області. – Ф.51. – Оп.1. – Спр. 165. – 9 арк.
19. Удовенко Л. Дозвілля харківців у другій половині XIX – на початку XX ст. / Л. Удовенко // Вісник ХНУ ім. В. Каразіна. – 2012. – №10. – С. 70–75

References

1. Bagaley, D. I., Miller, D. P. (1993). History of the city of Kharkov for the 250 years of its existence. Khariv: Frunze factory (in Russ.)
2. Bozhenko A. (2018) Rails, pipes, lanterns: concessionaires and the City Duma in the creation of modern Kharkov infrastructure. Ukraine Modern. Retrieved from <http://uamoderna.com/md/bozhenko> (in Ukr.)
3. Bozhenko A. (2017). City: history, culture, society. Merchants vs nobility: the elite of Kharkov in the second half of the nineteenth century. - in the early twentieth century, 2, 39-48 (in Ukr.)
4. Bozhenko A. The Formation of Urban Identity of Kharkiv in the Second Half of the Nineteenth - Early Twentieth Centuries. Olena Novikova, Ulrich Schweier, Peter Hilkes. Jahrbuch der VII. International Virtual Conference of the Ukrainian “Dialog der Sprachen, Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht”. October 27-30, 2016, Verlag readbox unipress Open Publishing LMU, 2017. pp. 710–716. (in Ukr)
5. Vodotika T. (2014). Regional History of Ukraine. Typology of the cities of the Dnieper Ukraine in the context of the formation of business culture in the second half of the nineteenth - early twentieth century, 8, 155-168 (in Ukr.)
6. Dyachenko N. (1966). Streets and squares of Kharkov. Khariv: Flag (in Russ.)
7. South Territory (1881, September). Meeting of the City Duma (in Russ.)
8. Ivchenko A. (2007). History of the Kharkov Equestrian tram from 1882 to 1919. Khariv: Flag (in Russ.)
9. Kolomiets T., & Yarmysh O. (2003). The Culture of Kharkov at the Turn of the Century (end of XIX - beginning of XX century). Khariv: KNUABF (in Ukr.)
10. Leibfreyd A., & Polyakov Y. (1998). Kharkov from the fortress to the capital: notes on the old city. Khariv: Folio (in Russ.)
11. Southern Territory (1893, April). Local Chroniel (in Russ.)
12. South Territory (1894, October). New rules for Kharkov exporters (in Russ.)
13. Kharkiv City Duma (1880). On the needs of Kharkiv in relation to its improvement: report of the commission. Kharkov: Typo-lithography MM Gordon (in Russ.)
14. Southern Territory (1909). About exporters, №69, 5 (in Russ.)
15. South Territory (1892). Increase in the number of car parks in some streets of the city, 40, 3 (in Russ.)
16. Osorgin M. (2009). Memories, or what I heard, what I saw and what I did during my life (1861-1920). Moscow: Russian Foundation for Culture (in Russ.)
17. Pashkov V. (1881). Southern Territory. Kharkov in the late 30's and 40's, 269, 1-3 (in Russ.)
18. State archive of Kharkiv region. F. 51 (Kharkiv Provincial Statistics Committee). Description 1. Case 165. (in Russ.)
19. Udovenko L. (2012). Bulletin of KhNU. Leisure of Kharkov in the second half of XIX - at the beginning of XX century, 10, 70–75 (in Ukr.)

KRONHAUZ Vladyslav, post-graduate student of the Department of Ukrainian History, The Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy

THE ORGANIZATION OF KHARKIV TRANSPORT SYSTEM IN THE SECOND HALF OF THE 19 CENTURY (THE SOCIOCULTURE ASPECT)

Abstract. Introduction. *The Post-reform period was a turning point in the history of the cities of the Russian Empire, in particular, Kharkiv. At this time, there is an increasing of the urban population, the phenomenon of urbanization, as well as the expansion of the city's borders. In these conditions, a new form of relations between residents is laid, and urban culture is formed. There are coachmen among the new social categories. It has entered in urban space and also provided special connecting functions. At the same time, having become monopolists of urban transportation for a long time, the drivers ignored the decisions of the city government and they inflated the prices of transportation and speculated on the situation. Among the urban population, not all estates had an economic advantage to use such transport services. The situation changed a little after the settlement of the conditions of passenger traffic by the Municipal Council, as well as the introduction by the Belgians of the horse railway into exploitation as public transport.*

Purpose. *The research purpose is to determine the place and role of transport in the sociocultural life of Kharkiv. For the purposes is to determine the place and role of transport in the sociocultural life of Kharkiv. For the purposes, it should be indicated a general description of the development of Kharkiv in the certain period, to establish the key aspects of the urban transport network formation, as well as to define its role in everyday life of citizens.*

Results. *In the article the main factors of Kharkov development transport system are considered in the mentioned period. It is justified that the second half of the XIX century marked the rapid development of the city. The main modes of transport were determined, which were operated in Kharkiv, and also the peculiarities of its functioning are revealed in accordance with the focus on attempts to settle the city transport system by Municipal Council, transport infrastructure, as well. The role of transport in the daily life of the urban population is highlighted.*

Originality. *At the local level, an attempt was made to compare the citizens' daily life with the features of movement in the context of work and leisure. The tariff policy was analyzed to assess the availability and comfort of transportation by passenger's requests and opportunities. The place and role of public and private transport are determined in the system of socio-economic and cultural development of the city in the post-reform era.*

Conclusion. *Urban transport organically entered the everyday life of Kharkiv citizens, providing more or less convenient travel. It is useful to identify two main categories of participants in this process: a carrier and passengers. Among the existing categories of transport, it is necessary to define the transportation and the city horse. The conditions of transportation were excellent. Municipal Council influence on carriers increased in the last quarter of the XIX century. New ruled for the riding of the manure were issued and optimal tariffs were established. The prospect on such research is due to the transport factor in the transport factor in the sociocultural space of the city.*

Key words: *History of everyday life, Kharkiv, history of transport, modernization of cities, sociocultural space.*

Одержано редакцією 9.10.2019
Прийнято до публікації 30.10.2019

УДК 94(477:341.218)«1919.01.22»

DOI: 10.31651/2076-5908-2019-2-52-62

ЯЦЕНЮК Галина Миколаївна,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
Чернівецького національного
університету ім. Юрія Федьковича
Orcid ID: 0000-0002-9916-8246
e-mail: yatseniuk@ukr.net

АКТ ЗЛУКИ 22 СІЧНЯ 1919 р. ОЧИМА ГАЛИЦЬКОГО ДИПЛОМАТА (ЗА СПОГАДАМИ Л. ЦЕГЕЛЬСЬКОГО)

У статті проаналізовано дипломатичні переговори між урядом ЗУНР та урядом Директорії, щодо соборності українських земель та військової взаємодопомоги. Особлива увага зосереджена на участі в даних переговорах дипломата Лонгина Цегельського, який репрезентував уряд ЗУНР. Авторка статті вказує на особливу ключову роль Л.Цегельського в підписанні акту злуки ЗУНР та УНР.

Ключові слова: ЗУНР, УНР, УЦР, мемуари, національно-визвольні змагання, соборність, переговори.

Постановка проблеми. Початок ХХ ст. приніс кардинальні зміни в суспільстві, як в політичній так і соціально-економічній сфер: відбувається активізація громадського руху; виникає цілий ряд політичних партій різного спрямування; формується власний український уряд. Кожна політична сила, та кожен представник новоутвореного українського уряду які виникали, прагнула до змін в державному житті України. Для новостворених політичних та громадських сил необхідне було ширше поле діяльності, та в перші роки ХХ ст. через суворий контроль з боку російського уряду це не вдавалось. Радикальні зміни принесла Перша світова війна, в ході якої розпалась Російська імперія, що стало початком революційних подій на території України та створенням нової держави Україна. В період з 1917 по 1921 рр. діяли такі українські уряди як Українська Центральна Рада, Гетьманат Павла Скоропадського, Директорії, уряд Західноукраїнської Республіки (ЗУНР). Керівники діючих урядів та їх активні учасники намагались використати історичний шанс і відродити цілісну українську державу.

Одним із активних учасників національної революції був Лонгин Цегельський, який ще будучи студентом, в 1900 р. виголосив реферат в якому теоретично обґрунтував ідею самостійності України. Згодом, в 1918 р., ставши міністром в уряді ЗУНР приклав максимум зусиль, щоб процес об'єднання України був реалізований.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Довгий час про вклад Л. Цегельського в розбудову держави майже нічого відомо не було, окрім статті в «Енциклопедії Українознавства» [1], виданої в 1984 р. в Парижі. Тільки з проголошенням незалежності ситуація змінилась, і дослідники почали звертатись до такого виду джерела як мемуари, які стосуються подій революції 1917-1921 рр. Зокрема, вийшли роботи Р. Ковалюк «Український студентський рух на західних землях ХІХ-ХХ ст.» [2], М.Здоровеги «Суспільно-політичні погляди погляди Лонгина Цегельського» [3], В.Расевича «Меморандум від липня 1915 р. до австрійського уряду про необхідність уживання національної назви «українці»» [4], М.Полич «Суспільно-політична діяльність Лонгина Цегельського в добу Української революції 1917-1921 рр.» [5], І.Іваницького «Лонгин Цегельський «Від легенди до правди»: ключові проблеми» [6]. Також діяльність

Л.Цегельського висвітлена в загальних історичних дослідженнях, які стосуються історії визвольних змагань, зокрема це роботи, І.Сохоцького, С.Шевчука, В.Вериги, М.Стахіва [7; 8; 9; 10] та ін.

Мета роботи – проаналізувати наукове обґрунтування Л. Цегельським ролі лідерів Західноукраїнської Народної республіки в процесі об'єднання українських земель та проголошенні Акту Злуки.

Виклад основного матеріалу. Початок ХХ ст. характеризувався активними змінами в суспільно-політичному житті України. Особливо це проявилось в діяльності перших політичних партій, які діяли як на території західноукраїнських земель, так і на території Наддніпрянщини. Незважаючи на різницю в програмах, більшість з них в кінцевому результаті прагнули об'єднання та самостійності України. Однак, під тиском обставин довгий час цю ідею реалізувати не вдавалось, зміни приніс 1917 р.. Лютнева революція, яка відбулась в Росії спонукала українських політичних та громадських діячів об'єднатись та створити власний український уряд – Українську Центральну Раду. В перші роки революції українські землі продовжували бути розділені, тому представники західної України вирішили теж діяти активно і зуміли утворити власний уряд – ЗУНР.

Більшість учасників визвольних змагань залишили після себе спогади, які дають нам можливість краще розуміти всі ті політичні процеси, які відбувались сто років тому. Одним із безпосередніх учасників був Л.Цегельський. Він єдиний з міністрів ЗУНР та єдиний представник української репрезентації в австрійському сеймі та член Української Головної Ради, хто залишив по собі спогади, які виклав в праці «Від легенд до правди». Дана мемуарна праця охоплює період з листопада 1918 р. до лютого 1919 р. Хронологічно це досить короткий період, однак він є надзвичайно насиченим в плані подій, які відбувались в Україні. Однією з ключових тем праці є процес об'єднання українських земель в єдину Українську Народну Республіку.

Перший український революційний уряд – УЦР, формуючи свої ключові завдання одним із найважливіших вважав національно-територіальну автономію, під якою розумілось об'єднання всіх етнографічних українських земель в одну територіальну одиницю. М.Грушевський так окреслив територію майбутньої автономної України: «Українці хочуть, щоб з українських земель Російської держави, була утворена одна область, одна національна територія. Сюди, значить, мусять увійти губернії цілком, або в переважній частині українські – Київська, Волинська, Подільська, Херсонська, Катеринославська, Чернігівська, Потавська, Харківська, Таврійська і Кубанська. Од них треба відрізати повіти і волості неукраїнські – як, скажімо, північні повіти Чернігівської губ., східні – Кубанської тощо, а прилучити натомість українські повіти сусідніх губерній, як Хотинський і Акерманський Бессарабської, східні частини губернії Холмської, полудневі окрайці губ. Гродненської, Мінської, Курської, західні частини Воронежчини, Донщини, Чорноморської і Ставропольської губ. Так утвориться територія, де українська людність становитиме більшість (у містах тепер українців менше, але міста мусять іти за більшістю окресленої території)» [11, 126]. Однак Західноукраїнські землі в цей перелік не входили.

Лідери УЦР вважали, що населення Галичини і Буковини саме має вирішити куди вони хочуть, чи залишитись в складі Австро-Угорщини, чи приєднатись до Великої України.

Як вказує Л.Цегельський галицькі політики в перші місяці 1917 р. теж не думали про злуку. «... Вони сліпо держались цісарської волі...» [12, 27]. На думку Л. Цегельського це пов'язано з тим, що лідери УЦР не мали великої підтримки за собою, оскільки не зуміли вирішити ряд соціально-економічних проблем.

Активізація політичної співпраці між лідерами західної України та лідерами Великої України відбулась тільки після підписання Брестського мирного договору 9 лютого 1918 р.

між Четверним союзом та УНР. Згідно з яким ті частини Східної Галичини, де «переважало українське населення, відділялися від королівства Галичини і злучалися з Буковиною в один суцільний коронний край» [13, 146].

З приходом до влади гетьмана П. Скоропадського ситуація знову змінюється. «Значить – відносини в Україні були дуже непевні. Одинокую значною клясою, що щиро стояла за Гетьманом, були хлібороби, цебто заможні фермери: козаки і т.зв. куркулі – заможні і середньо-заможні селяни... Треба пам'ятати, що у Великій Україні, а особливо за Дніпром та південно-степовій частині. Соціальні відносини на селі були інші як у Галичині» [12, 28], а тому це стримувало якийсь час політичних діячів Галичини і Буковини від активної співпраці з Гетьманом. Лідери політичних партій Галичини постійно побоювались нового перевороту та захоплення в більшовиками влади в Києві. Галицькі політики, як зазначає Л. Цегельський вважали, що їхні колеги з Наддніпрянщини не здатні правити державою. Особливо непокоїлись, що в разі конфлікту Гетьмана з Німеччиною Україна знову буде захоплена більшовиками. Тому «зв'язувати Галичину, будь-що-будь упорядковану та зорганізовану, з такою Україною, національно несвідомою, занархівованою та збольшевиченою вважали ми крайнім ризиком, «скоком у темноту» [12, 29]. Тому галицькі політики вирішили дочекатись слушного моменту і тільки тоді піднімати питання об'єднання.

У вересні 1918 р. ситуація на західноукраїнських землях різко змінилась через загальний революційний процес, який охопив Східну Європу. 12 жовтня 1918 р. представники польських кіл із Галичини на прийнятті у імператора заявили від імені Галичини, що вони відокремлюються від Австрії і возз'єднуються з Польщею.

У зв'язку з цим у Львові організовано гурток українських старшин, який називався «Центральний Військовий Комітет». Цей комітет відповідав за оборону української Галичини й планував перебирання влади українцями у краї [14, 11].

Одночасно у вересні 1918 р. Український парламент двічі відряджав Л. Цегельського до Києва, з метою досягнути порозуміння з гетьманом П. Скоропадським щодо майбутніх планів, в т. ч. державності України та зустрітись з представниками опозиційного уряду, який очолювали В. Винниченко та С. Петлюра. «Ми бажали успіху Гетьманові та старались впливати на придніпрянських українських інтелігентів-лідерів... щоб вони не робили заколоту чи повстань» [12, 29]. З Києва Л. Цегельський повернувся з не дуже втішними новинами. В ході розмови з представниками «Українського національного Союзу» він зрозумів, що повстання буде, а тому вважав, що далі треба вести дуже обережну політику, щоб уберегти Галичину від анархії та руїни. Однак політична ситуація стрімко змінювалась

16 жовтня 1918 р. австрійський імператор Карл I звернувся з маніфестом «До моїх вірних австрійських народів», в якому дав згоду на перебудову Австрії в союзну державу, в якій «кожне плем'я на території, яку воно заселяє, творить свій власний державний організм... Створені з депутатів парламенту кожної нації національні ради повинні регулювати взаємні інтереси і підтримувати зв'язок з моїм урядом» [15].

Як результат 18-19 жовтня 1918 р. у Львові був скликаний з'їзд мужів довір'я з цілого краю. Це були представники усіх політичних партій Галичини, Буковини, депутатів австрійського парламенту галицького і буковинського сеймів, духовенства. Згідно з планом, на цьому з'їзді мала бути утворена конституанта (Українська Національна Рада) і проголошена українська державність. Під час роботи УНРади 19 жовтня до неї надійшла відозва від угорських українців (Закарпаття), що засвідчувало усвідомлення ними своєї національної належності та зв'язку з усім українським народом. Зачитана привселюдно, вона закінчувалася словами: «Ви, наші рідні браття, повинні стати за нами і з'єднати з собою. Наш народ дожидає того спасення, щоби раз вже висвободитися від ярма другого народу» [16, 113-114].

Виходячи з складної політичної ситуації, пов'язаної з гострим національним суперництвом в самій Австро-Угорщині, непевного становища української державності в Наддніпрянській Україні, УНРада прийняла рішення утворити самостійну державу, котра виходячи з розвитку подій увійшла б до Соборної України або певний час знаходилася б у федеративному союзі з Австрією. Українська Національна Рада (УНРада), створена 18 жовтня у Львові як Конституанта (Конституційні Збори) українського народу, що проживав на своїх етнографічних землях в Австро-Угорській імперії, стала вищим законодавчим органом відроджуваної національної державності [17, 511-512]. 19 жовтня УНРада прийняла постанову про утворення Української Держави на українських етнографічних землях у складі Австро-Угорщини та закликала національні меншини направити своїх представників до УНРади пропорційно кількості населення. Президентом УНРади став Євген Петрушевич.

Того ж дня УНРада випустила «Відозву» до українського народу, в якій виголошувалося: «Дня 19 жовтня твоєю волею утворилася на українських землях бувшої австроугорської монархії Українська Держава і її найвисша власть, Українська Національна Рада.

З нинішнім днем Українська Національна Рада обняла власть в столичнім місті Львові і на цілій території Української Держави» [17, 514-515.].

Варто зауважити, що назву «Українська Держава» для молодого державного утворення в Західній Україні було обрано не випадково, а з огляду на чинну Українську Державу в Наддніпрянській Україні на чолі з гетьманом П. Скоропадським. У такий спосіб західні українці ототожнювали себе як єдиний організм з усім українством зі столицею у Києві з перспективою, в разі зміцнення Української Держави, об'єднання з нею. «Якщо Гетьман удержиться та закріпить Велику Україну як самостійну державу, тоді будемо старатись об'єднатись. Коли це було б наразі неможливе, то виждемо – бо в кожному разі матимемо аж дві українські держави» [12, 31].

В ніч на 1 листопада у Львові відбувся переворот за участі УСС на чолі з Д.Вітовським, які привів до влади УНРаду.

Л. Цегельський. як один із учасників перевороту розумів, що не все так просто. Всіх лідерів УНР чекають великі труднощі: «Та нема вороття. Національно-історична конечність каже нам – хоч би лиш для історії. Для традиції грядучому поколінню – робити переворот, захоплювати владу, творити українську державу на землях Данила та Льва, хоч би і цей почин мав трагічно скінчитись.... Або добути – або дома не бути! Оцей клич Мазепи звучав у моїх вухах. Нема вороття! Нема й іншого шляху!» [12, 43].

Оскільки лідери УНР розуміли, що в них не достатньо військової сили, то 5 листопада УНРада вислала до Києва двох представників (О. Назарука і М. Шухевича), щоб встановити контакт із гетьманським урядом, отримати від нього допомогу (передусім військову) і визначитися щодо якнайшвидшого об'єднання західноукраїнських земель з Наддніпрянською Україною.

«Обєднати Галичину з Українською Державою то не така легка й проста справа, як це одним віддихом сказати або в газеті написати. ... Ми з серця бажали Гетьманові успіху, бо вірили, що він одинокий може ще доконати чогось позитивного на Великій Україні. Ми старались впливати на його соціалістичних та республіканських опонентів, щоб вони погодились із Гетьманом та допомогли йому (а бодай не перешкоджували!) будувати українську державу» [12, 45-46].

6 листопада 1918 р. О. Назарук і М. Шухевич були прийняті гетьманом П. Скоропадським. Делегати просили допомоги у протидії полякам. Уряд виділив з державної скарбниці графою надзвичайних видатків у допомогу Західній Українській Республіці 6 млн крб, кілька вагонів одягу, взуття, зброї, цукру, 10 млн австрійських крон. Крім того, нелегально

в розпорядження Української Галицької армії (УГА) було надано летунську сотню. Також перейти кордон на допомогу ЗУНР було запропоновано й корпусу січових стрільців з бронев автомобілями і важкою артилерією²⁶. Проте самі січові стрільці, готуючись у той час до повстання проти гетьмана, відмовились їхати в Галичину [17, 516].

Також на жаль не повернувся з Києва О.Назарук, який після переговорів з В.Винниченком вирішив залишитись в Києві і взяти участь в перевороті проти Гетьмана. М. Шухевич повернувшись до Львова повідомив, про підготовку анти гетьманського повстання за участі корпусу січових стрільців. А це означало, що наддніпрянської Української Держави не стане, а має знов відродитися УНР. За таких умов, 9 листопада на засіданні Національної Ради було вирішено дати державі іншу назву – Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР). До її складу, крім Східної Галичини, мали увійти Північна Буковина і Закарпаття.

13 листопада 1918 р. було офіційно проголошено утворення Західно-Української Народної Республіки. «Простір Західно-Української Народної Республіки покривається з українською суцільною етнографічною областю в межах бувшої австро-угорської монархії – то є з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини з Володимирією і Буковини та з українськими частинами бувших угорських столиць (комітатів): Спиш, Шариш, Земплин, Уг, Берег, Угоча і Марморош – як вона означена на етнографічній карті австрійської монархії Карла барона Черніга», – зазначалося в законі [17, 514-516]. Перебравши до своїх рук основні державні установи, українці розпочали формування системи виконавчої та законодавчої влади.

Однак уряду ЗУНР не вдалось без допомоги від Великої України надовго втримати Львів. 22 листопада місто було захоплене поляками. Уряд змушений був переїхати до Тернополя.

Водночас політичне керівництво ЗУНР розпочало зближення з Директорією. Незважаючи на складне становище обох нових національних державних утворень, їхнє керівництво продовжувало справу об'єднання України. Розуміючи, що возз'єднання могло реалізовуватися тільки на ґрунтовних правових засадах, Державний секретаріат ЗУНР виробив проект попереднього договору і направив до Директорії, яка перебувала в той час у Фастові, делегацію, яку очолив Л. Цегельський [17, 523]

«До цієї місії вибрано мене головою, мабуть тому, що я однаково добре знав та був у добрих відносинах як з членами гетьманської влади та і з членами революційної Директорії... До помочі і як товариша в тій місії додали мені д-ра Дмитра Левицького» [12, 115].

Зустрівшись з представниками Директорії у Фастові Л.Цегельський розпочав переговори з метою отримання допомоги. Однак як видно з детального опису подій в праці мемуариста він не був впевнений, що Директорія зможе надати необхідну допомогу. Військо яке вона сформувала переважно складалося з селян та робітників, які «коли облога Києва скінчилась, то ця «революційна армія, розійшлась додому, забираючи зі собою кожухи, чоботи, шапки, коци, кіси...» [12, 131].

В ході переговорів Л. Цегельський познайомився з усіма членами уряду і дав кожному з них детальну характеристику. Виходячи з роздумів Л.Цегельського видно що найбільше враження на нього справив Опанас Андрієвський, якого мемуарист називає «першим по розуму», решта ж членів Директорії викликали великі сумніви. Л.Цегельський вважав що уряд Директорії є досить непевний, але в зв'язку з тим, що це єдиний український уряд то переговори мусили відбутись.

Переговори відбувались досить складно і напружено. Перший конфлікт виник через формулювання назви, проф. Швець звинуватив уряд ЗУНР, що вони у зверненні вказали, що приїхали до уряду Української Держави, а вони Республіка. «Ось тобі правитель України.

То республіка в нього не держава... А може він має рацію.. Оця республіка дійсно не держава, а якесь безголова, безвластя, безлад, от і все поки що. Дальший розвиток подій тільки ствердив цю діагнозу» [12, 138-139].

Другий конфлікт виник через те що В.Винниченко звинуватив делегацію ЗУНР що вони не хочуть об'єднуватись з Директорією «Нам донесено ще зі Львова, що Ваша влада не хоче лучитися з Україною» [12, 139]. Однак Л. Цегельський заперечив ці слова. Остаточно конфлікт припинив Андрієвський, який пояснив всім присутнім що Л. Цегельський і Д.Левицький є представниками держави а тому переговори варто вважати офіційними.

Після детального обговорення проекту Директорія і делегація ЗУНР 1 грудня 1918 р. підписали Передвступний договір, автором якого виступив Л.Цегельський. У договорі говорилося: «Західноукраїнська Народня Республіка заявляє цим непохитний намір злитися в найкоротшій часі в одну велику державу з Українською Народньою Республікою, значить, заявляє свій намір перестати існувати як окрема держава, а натомість увійти з усею своєю територією і населенням як складова частина державної цілісності в Українську Народню Республіку... Правительства обох Республік уважають себе зобов'язаними сю державну злуку можливо в найкоротшій часі перевести в діло, щоб обі держави утворили справді одну неподільну державну одиницю...» [18, 254-256]. Від імені Директорії цей договір підписали В.Винниченко, О.Андрієвський, Ф.Швець і С.Петлюра, а від імені уряду ЗУНР – Л. Цегельський і Д.Левицький. ЗУНР зберігала за собою право «територіальної автономії, котрої межі означить в хвилі реалізації злуки обох республік в одну державну цілість окрема спільна комісія за ратифікацією її рішень компетентними правительственними державними органами обох Республік. Тоді також установлені будуть умовини злуки обох Держав» [17, 523].

Чому не відразу остаточний а тільки Передвступний, відповідь на це питання також знаходимо в спогадах Л. Цегельського. Справа в тому, що лідери Директорії після об'єднання хотіли направити в Галичину свого губернатора, однак лідери ЗУНР зважаючи на ряд обставин не погодились, оскільки «Ми хочемо мати свій сойм і свою провінційну владу, бо наші відносини дуже відмінні від ваших. Галичина від 1848 р. привикла до конституційно-парляментарного ладу, а ви його ще не мали. Галичина католицька і Церква в нас національна та займає поважне становище. А Ваша Україна православна і Церква у Вас зросійщена. Поки що неприхильна Українству. Галичина звикла до західно-європейського права, а у Вас закони російські, інакші» [12, 140]. Важливо те, що цю думку Л.Цегельського підтримав В.Винниченко, який підтвердив, що для Галичини краще буде якщо вона матиме автономію, головне щоб міжнародна політика, армія, торгівля, залізниця, пошта та телеграф були спільні з Києвом.

Ще одним не менш важливим дискусійним питанням було питання земельної реформи. Як видно з розмови лідери ЗУНР виступали за надання селянам землі в індивідуальну власність, а лідери Директорії говорили про соціалізацію.

Після офіційного підписання договору вирішувалось питання військової та фінансової допомоги. Отримавши військові боєприпаси та гроші делегація ЗУНР виїхала до Тернополя. Напередодні від'їзду лідери ЗУНР побачили двох арештантів, як виявилось це були генерали Гетьмана М. Омелянович-Павленко та Є. Мишковський. яких новий уряд Директорії арештував і хотів розстріляти, але Л. Цегельський виявив бажання забрати їх в Галичину і таким чином врятував їм життя.

В той час коли Л. Цегельський з Фастова добирався до Тернополя, Директорія підійшла до Києва. 14 грудня Гетьман зрікся влади, і 19 грудня Директорія урочисто в'їхала до Києва.

Дізнавшись про остаточну перемогу Директорії Л. Цегельський знову вирушив до Києва, щоб вже офіційно провести переговори щодо об'єднання двох держав. Ведучи переговори щодо об'єднання Л.Цегельський знайомився із ситуацією яка склалась в Києві після перевороту, і як видно з його спогадів те що він побачив справило на нього гнітюче враження: «На вулицях, по ресторанах, готелях видно зубожіння. На Хрещатику жебраків тьма... А що завтра? Що буде? А як прийдуть большевики? .. І я думав. Важкі рефлексії обсіли мою голову.» [12, 200].

Всі ці події ще раз переконали Л. Цегельського що влада Директорії навряд чи втримається надовго. Повернувшись з Києва в Станіслав він детально розповів керівництву ЗУНР все побачене. Члени уряду ЗУНР спочатку висловили думку, що можливо не варто зараз об'єднуватись, якщо на Велику Україну годі сподіватись. Але Л.Цегельського не зважаючи на власні сумніви, під час другої промови переконав керівництво продовжити намічений курс: «Панове, будьте приготовані на те, що за якийсь місяць-два большевицькі банди стануть на Збручі і нам треба буде утворити другий фронт на Збручі. Та будьте готові й на те, що однієї днини Директорія або злучиться з большевиками, або буде розстріляна, або опиниться в нас, по нашому боці Збруча, шукаючи захисту. Але, піддержуймо в засаді принцип злуки обох Україн, хоч би для історії» [12, 207].

3 січня 1919 р. на сесії УНРади у Станіславі було прийнято Ухвалу «Про злуку Західно-Української Народньої Республіки з Українською Народньою Республікою» в «одну, одноцілну, суверенну Народню Республіку», [12, 217] тобто ратифіковано Фастівську угоду від 1 грудня 1918 р.

Ратифікація відбувалась через відкрите голосування. Всі члени уряду ЗУНР та всі присутні одноголосно затвердили Передвступний договір. Голосування затвердив президент Є.Петрушевич: «Стверджую. Що резолюція про злуку Галичини й Буковини з Україною прийнята оце однодушно через акламацію. Оцим стверджую і оповіщаю. Що від цієї хвилини старинна галицько-володимирська волость входить у склад однієї і нероздільної, соборної і суверенної Української Держави. Соборній Україні Слава!» [12, 219].

Про цей факт державний секретар ЗУНР Д. Вітовський повідомив керівництво УНР: «До Головного Отамана Українського Республіканського війська С.Петлюри. Київ. Із Станіславова. 3/1. Українська Національна Рада Західно-Української Народньої Республіки на засіданні дня 3-го січня одноголосно ухвалила й торжественно проголосила прилучення своєї території до Української Народньої Республіки в одну одноцілну Українську Народню Республіку. Хай злука, спаяна спільною пролитою кров'ю обох бувших Республік, довершить мрію і щастя робочого українського народу» [17, 523]. На тому ж таки засіданні УНРади було також обрано делегацію з представників Галичини, Буковини і Закарпаття у кількості 36 осіб (Л.Бачинський, Л.Цегельський, Р.Перфецький, С.Вітик, письменник В.Стефанік та ін.), яка прибула до Києва 16 січня і взяла участь у спільних засіданнях Директорії і Ради народних міністрів УНР.

Делегацію від ЗУНР зустріли досить урочисто. На пероні їх чекала почесна чота Січових Стрільців під командуванням Є. Коновальця та грав гімн «Ще не вмерла Україна». Весь час і до дня Злуки делегація перебувала під опікою Січових Стрільців. Л.Цегельського приємно вразило в Києві ставлення до представників з західноукраїнських земель. Спостерігаючи за всіма цими подіями він зробив висновок, що «Київ і Україна вперше усвідомили собі, що таке Галичина, чим вона є для України – а саме, що вона не тільки якась там західна окраїна, але кузня української політичної думки. Культурний міст до Заходу, лабораторія свідомого Українства та ідеї української соборності» [12, 257].

22 січня о 12-й годині у Києві на Софіївському майдані у святковій обстановці (день був оголошений неробочим) відбулася урочиста церемонія Злуки.

Однак як зазначає Л. Цегельський «22 січня 1919 р. не dokonана злуки. Там її тільки торжественно проголошено, проклямовано. Злука dokonана була вже раніше. А то, що діялось на Софійській площі було лише урочисте, удраматизоване та символічне ствердження її назовні, для уяви широких мас і світу. Це було тільки небувале всенациональне свято. І був це заразом поклін традиції» [12, 258].

Члени УНРади були обрані до Президії Трудового конгресу (Т.Старух від галицьких партій, С.Вітик від українських соціал-демократів) та увійшли до його комісій (Т.Старух, І.Калинович, П.Шекерик-Доників). До складу Директорії був введений голова УНРади Євген Петрушевич. Члени УНРади А.Крушельницький, О.Назарук, Л.Цегельський, О.Безпалко і В.Темницький призначалися міністрами Української Народної Республіки. ЗУНР ставала Західною областю УНР (ЗО УНР). Було вирішено, що Декларацію про злуку мали затвердити Установчі збори, які передбачалося скликати найближчим часом з території всієї України. До того часу ЗО УНР залишалася при власних законодавчих і адміністративно-виконавчих органах влади – УНРаді й Державному секретаріаті. Було погоджено військове командування на фронтах, введено спільну валюту, створено окреме міністерство для справ ЗО УНР, а також обрано спільну делегацію на Паризьку мирну конференцію.

Хоч скрізь панував піднесений настрій Л.Цегельський не впевнений був що Злуку вдасться реалізувати в повному розумінні. «Я мав враження духовного роздвоєння: Наче одно моє «я» стоїть серед проводу Галичан, напроти моїх давніх знайомих – Винниченка, Петлюри, Мартоса, і свідомо повторяє слова політичної заяви. А друге моє «я» наче глядить збоку, як хтось з публіки, та роздумує... Перше моє «я» одушевляється. А друге «я» наче жаліє за першим та мало не плаче» [12, 256-257].

На жаль, як і передбачав Л. Цегельський об'єднання УНР і ЗУНР в одну державу через низку обставин не було тоді доведено до логічного завершення. Юридичний і правосильний акт злуки не означав реального злиття двох суб'єктів угоди в єдину державну структуру. Не стала Соборна УНР після злуки ані унітарним державним утворенням, ані федеративним. ЗУНР зберегла за собою власні органи законодавчої та виконавчої влади. Влада Директорії й надалі обмежувалася територією на схід від річки Збруч. Кожне з державних утворень продовжувало розпоряджатися власними військами. Остаточне рішення про зазначене державне злиття мали прийняти загальноукраїнські Установчі збори.

Отже, дві українські молоді держави об'єднались лише формально, що було зумовлено низкою об'єктивними та суб'єктивних причинами. Головна з них – скрутне політичне та соціально-економічне становище, в якому опинилися Директорія УНР та її уряд, а також військова проблема. Вони змушені були під натиском більшовицьких військ залишити майже всю територію України.

Однак не зважаючи на поразку у ставленні державотворчої політики Директорії та ЗУНР, особа Л. Цегельського належить до когорти визначних діячів творення державності в 1918–1919 рр., які відзначалися патріотизмом, ораторськими здібностями та активною державно-політичною діяльністю. Його цілеспрямована позиція задля української державної ідеї проявлялась практично в усіх подіях та рішеннях за його участю. Очолюючи провідні міністерські відомства, від функціонування яких залежали важливі державні рішення, він був у постійному пошуку діалогу між наддніпрянськими та галицькими діячами через численні місії, зустрічі, переговори, а в кінцевому підсумку став біля витоків проголошення Акту Соборності українських земель.

«Ми злучили Галичину й Буковину з Придніпрянщиною, бо так нам казала соборна національна, всеукраїнська ідея і так нам диктувала історична рація. Перед світом, перед історією, перед нашим власним народом, що лише прокинувся до державного життя та перед грядущими поколіннями ми поставили доконаний історичний факт, на якому сперлася б уся дальша, будуча історія нашого народу!» [12, 222].

Висновки. Загалом Л. Цегельський був вправним політичним та громадським діячем, який вірно служив своєму народові, був справжнім патріотом своєї держави. Його активна дипломатична діяльність має неоціненне значення і є невід'ємним досвідом в напрямку національно-державної розбудови України. Його дипломатична та політична діяльність, яка була направлена на соборність українських земель має стати прикладом для сучасних політиків та дипломатів. Дії Л.Цегельського та всіх урядовців ЗУНР стали поштовхом для відродження і побудови української державності у новітній час історії України.

Список використаної літератури

1. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Т. 10: Хмельницький Борис Ящуржинський Георгій / Гол. ред. В. Кубійович; Ред. кол.: А. Жуковський, І. Кошелівець (літ. ред.), В. Маркусь, О. Оглоблин, А. Фіголь, Ю. Шевельов, С. Янів (секр.). Наукове товариство ім. Шевченка. – Париж; Нью-Йорк, 1984. – 488 с.
2. Ковалюк Р. Український студентський рух на західних землях XIX–XX ст. / Р. Ковалюк. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – 420 с.
3. Здоровега М. В. Суспільно-політичні погляди Лонгіна Цегельського: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 / Здоровега Мар'яна Володимирівна. – Львів, 2010. – 20 с.
4. Расевич М. «Меморандум від липня 1915 р. до австрійського уряду про необхідність уживання національної назви «українці»» // Україна в минулому / НАН України, Ін-т укр. археографії, Львів. від-ня. Вип. 5: Збірник з нагоди 75-літнього ювілею І. Л. Бутича. – К. ; Львів, 1994. С. 72–180.
5. Полич М. «Суспільно-політична діяльність Лонгіна Цегельського в добу Української революції 1917-1921 рр.» / М. Полич // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)». – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2012. Ч.1. – С. 147-150.
6. Іваницький І. Лонгін Цегельський. «Від легенд до правди»: ключові проблеми / Ігор Іваницький // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія / за заг. ред. І. С. Зуляка ; редкол.: М. Алексієвець, Л. Алексієвець, М. Бармак [та ін.]. – Тернопіль : [ТНПУ], 2015. – Вип. 1, ч. 2. – С. 152–157.
7. Сохоцький І. Визвольна боротьба на Західноукраїнських землях у 1918–1923 рр. / І. Сохоцький. – Філадельфія, 1956.
8. Шевчук С. Пора сказати правду про наші визвольні змагання добитись волі для Галицької землі 1918-1939 / С. Шевчук. – Торонто, Друкарня і видавництво В.Дідука, 1965. – 280 с.
9. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр.. У двох томах / В. Верига. – Т. 1. – Жовква, Видавництво Отців Василіан «Місіонер», 1998. – 524 с.
10. Стахів М. Західня Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918-1923. У 6 томах / М. Стахів. – Т. 3. – Скрантон: з друкарні Народної Волі. 1959. – 201 с.
11. Грушевський М. Якої автономії і федерації хоче України / М. Грушевський – К., Т-во «Знання» України, 1991. – 240 с.
12. Цегельський Л. Від легенд до правди: Спогади / Л. Цегельський. – Нью-Йорк; Філадельфія: Булава, 1960. – 313 с.
13. Дацків І. Б. Брест 1918: європейський прорив України: Монографія / І. Б. Дацків. – Тернопіль: Астон, 2008. – 254 с.
14. Лісоцька І. Р. Національно-визвольний рух у Східній Галичині в 1918–1921 рр.: військово-політичний аспект: автореф. дис... канд. іст. наук: 20.02.22 «Військова історія» / І. Р. Лісоцька; Держ. ун-т «Львів. Політехніка», Ін-т гуманіт. освіти. – Львів, 2000. – 19 с.

15. Wiener Zeitung. – 1918. – 17 Oktober. [Електронний ресурс] – режим доступу: <https://www.wienerzeitung.at/themen/100-jahre-republik/100-jahre-republik-texte/1000860-Eine-Sterbe-und-eine-Geburtsurkunde.html>
16. Левицький К. Великий зрив (До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів) / К. Левицький. – Львів, 1931. – 152 с.
17. Історія державної служби в Україні. У п'яти томах. [О. Г. Аркуша, О. В. Бойко, Є. І. Бородін та ін. ; відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій ; редкол.: С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.] ; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009. – Т. 1. – 544 с.
18. Відродження нації: (Історія української революції [марець 1917 р. - грудень 1919 р.]): [в 3 ч.] / В. Винниченко. – К. ; Відень: [Дзвін], 1920. Ч. 3. – Нью-Йорк: [б.в.]. – 1968. – 535 с.

References

1. *Encyclopedia of Ukrainian Studies. The dictionary part* (1984). Vol. 10. In V. Kubiiovych (Ed.). Paris; New-York (in Ukr.)
2. Kovaliuk, R. (2001). *The Ukrainian Student Movement in the Western Lands of the XIX-XX centuries*. Lviv: In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy (in Ukr.)
3. Zdoroveha, M. V. (2010). *Social and Political Views of Longin Tsehelskyi: abstract of dissertation for doctor's scientific degree in Political Science, Speciality 23.00.01*. Lviv (in Ukr.)
4. Rasevych, M. (1994). Memorandum from July 1915 to the Austrian Government on the need to use the national name „Ukrainians”. *Ukraina v mynulomu (Ukraine in the past)*, 5, Kyiv-Lviv, 172-180 (in Ukr.)
5. Polych, M. (2012). Socio-political activity of Longin Tsegelskyi in the days of the Ukrainian Revolution of 1917-1921. *Materialy Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii „Ternopil i Ternopillia vi storii ta kulturi Ukrainy i svitu (vid naidavnishykh chasiv do sohodennia)” (Proceedings of the International Scientific and Practical Conference „Ternopil and Ternopillia in the History and Culture of Ukraine and the World (from Ancient Times to the Present)”)*, 1. Ternopil: Vyd-vo TNPU im. V. Hnatiuka, 147-150 (in Ukr.)
6. Ivanytskyi, I. (2015). Longin Tsehelskyi. „From Legends to Truth”: Key Issues. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka (Scientific notes of the Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatiuk)*, 1 (2). In I. S. Zuliak (Ed.). Ternopil: [TNPU], 152-157 (in Ukr.)
7. Sokhotskyi, I. (1956). *The liberation struggle in the Western Ukrainian lands in 1918-1923*. Philadelphia (in Ukr.)
8. Shevchuk, S. (1965). *It is time to tell the truth about our liberation struggles to achieve freedom for Galicia in 1918-1939*. Toronto: Drukarnia i vydavnytstvo V. Didiuka (in Ukr.)
9. Veryha, V. (1998). *Liberation Competitions in Ukraine 1914-1923: in 2 vol.* Vol. 1. Zhovkva: Vydavnytstvo Ottziv Vasylian „Misioner” (in Ukr.)
10. Stakhiv, M. (1956). *Western Ukraine. An Essay on the History of State Building and Armed and Diplomatic Defense in 1918-1923: In 6 vol.* Vol. 3. Scranton: Z drukarni Narodnoi Voli (in Ukr.)
11. Hrushevsky, M. (1991). *What kind of autonomy and federation does Ukraine want?* Kyiv: T-vo „Znannia” Ukrainy (in Ukr.)
12. Tsehelskyi, L. (1960). *From Legends to Truth: Memories*. New-York; Philadelphia: Bulava (in Ukr.)
13. Datskiv, I. B. (2008). *Brest 1918: Ukraine's European Breakthrough: Monograph*. Ternopil: Aston (in Ukr.)
14. Lisotska, I. R. (2000). *National Liberation Movement in Eastern Galicia in 1918-1921: Military-Political Aspect: abstract of dissertation for doctor's scientific degree in Political Science, Speciality 20.02.22*. Lviv (in Ukr.)
15. *Wiener Zeitung* (1918). 17 Oktober. Retrieved from <https://www.wienerzeitung.at/themen/100-jahre-republik/100-jahre-republik-texte/1000860-Eine-Sterbe-und-eine-Geburtsurkunde.html> (in Germ.)
16. Levytskyi, K. (1931). *The Great Disruption (To the History of Ukrainian Statehood from March to November 1918 Based on Memories and Documents)*. Lviv (in Ukr.)

17. Arkusha, O. H., Boiko, O. V., Borodin, Ye. I. et al. (2009). In T. V. Motrenko, V. A. Smolii (Ed.). History of the civil service in Ukraine: In 5 vol. Vol. 1. Kyiv: Nika-Tsentr (in Ukr.)
18. Vynnychenko, V. (1920-1968). *National Revival: (History of the Ukrainian Revolution [March 1917 – December 1919])*: In 5 pt. Pt. 3. Kyiv; Wien: [Dzvin] – New-York (in Ukr.)

YATSENYUK Halyna, Candidate of Sciences (History), Associate Professor, Department of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

THE ACT ZLUKY JANUARY 22, 1919 BY THE EYES OF THE GALICIAN DIPLOMAT (BY THE MEMORIES L. TSEHEL'SKYI)

Abstract. Introduction. *Among the participants in the events of the Ukrainian National Revolution of 1917-1921 are a number of well-known figures, the activities of which today require special scientific consideration. First of all, this concerns the person of Longin Tsegelskyi – a diplomat, representing the Western Ukrainian People's Republic in active political negotiations with the Government of the Directory of Ukrainian People's Republic, before merging into one state. At the same time, the Western Ukrainian diplomat's own vision of a certain difficult negotiation process between the two Ukrainian state entities becomes very relevant, as well as the very fact of proclamation of the Act Zluky.*

The purpose of the study is to reflect his own vision of the key events of state formation. It should also be emphasized, that L. Tsehelskyi immediately, since taking up the post of Secretary of State of the Interior, actively engaged in an extremely important political issue – the construction of political institutions of Western Ukrainians.

Results. *Let us note the key role of Longin Tsegelskyi in the process of state unification of two parts of Ukraine. It was he who convinced the Government of the Directory to start cooperation with the government of ZUNR, and further justify the latter the need to conclude a unification agreement with UNR. It is necessary to point out the critical attitude of L. Tsegelskyi to the Government of the Directory, and some distrust of their political actions, which is not often mentioned in the relevant scientific literature. Nevertheless, this subjective attitude towards political partners did not prevent the Western Ukrainian diplomat from completing an important mission to its logical conclusion. Due to his hard diplomatic work, he was able to sign the Pre-Accession Treaty UNR from ZUNR, and further, on January 22, 1919, conclude the Final Act Zluky between them.*

Conclusion. *For the future, it is necessary to conduct a study comparing the activities of Longin Tsegelskyi and Ukrainian diplomats from the side of the Directory, concerning the proper preparation of the unification of two branches of the Ukrainian people into a single state. Therefore, performing a number of diplomatic missions and missions from the government of ZUNR, L. Tsegelskyi worked productively on the line of the foreign policy department.*

Key words: Longin Tsegelskyi, Western Ukrainian People's Republic, Ukrainian People's Republic, Government, treaty, diplomat, Act Zluky.

Одержано редакцією 24.10.2019
Прийнято до публікації 30.10.2019

УДК 321.74:058.244«1932-1933»

DOI: 10.31651/2076-5908-2019-2-63-76

ПРИСЯЖНЮК Юрій Петрович,
доктор історичних наук,
професор, професор кафедри історії
України Черкаського національного
університету імені Б. Хмельницького
Orcid ID: 0000-0001-8324-4681
e-mail: yu-prysyazhnyuk@ukr.net,

КОМІРЕНКО Олександра Ігорівна,
студентка ННІ української філології та
соціальної комунікації Черкаського
національного університету
імені Б. Хмельницького
Orcid ID: 0000-0001-5105-9115
e-mail: komirenko.sashulyu@gmail.com

ЖЕРТВИ Й КАТИ: СОЦІАЛЬНА ІСТОРІЯ ГОЛОДОМОРУ 1932 ТА 1933 РОКІВ

З'ясовано соціальні передумови та характер Голодомору 1932 та 1933 рр., як вони безпосередньо пов'язані з формуванням тоталітарного режиму й відповідною йому соціальною структурою суспільства. Доведено, що надзвичайна жорстокість уповноважених і їхніх посіпак на місцях була викликана або страхом перед вищою владою, або насолодою від свого всевладдя над безправними людьми. Унаслідок жахливого експерименту змінилася психологія, причому як катів, так і жертв. На багато поколінь у свідомості селян вкоренився соціальний страх, посилювалися політична апатія та громадська пасивність, тоді як «творці» Голодомору так і не були справедливо покарані.

Ключові слова: соціальна історія, хронологія, голод, Голодомор, жертви, кати, більшовизм.

Постановка проблеми. Лихоліття, які приносять горе й страждання окремим індивідам і родинам, а нерідко цілим соціальним верствам населення та народам, відчутно впливають на хід історії. Масштабні бідування супроводжують чи не всю людську минувшину, проте в ХХ ст. вони вперше отримали широкий суспільний резонанс, стали предметом міжнародного визнання й правосуддя, цілеспрямовано сформованої історичної пам'яті.

Збагнути логіку мислення та дій організаторів Голодомору початку 1930-х рр. означатиме з'ясувати істинні передумови, причини, десть справжні масштаби і навіть рецидиви пам'яті того великого горя, котре сьогодні, наприкінці 2010-х рр., українські історики розуміють бідою національною та загальнолюдською. Автори зміщують акцент на ті пізнавальні проблеми, які дають змогу простежити й оцінити соціальну сутність трагедії як непоправного горя й водночас жахливого за своїми масштабами й наслідками злочину.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Коротко охарактеризуємо студії, які безпосередньо торкаються пропонованої тематики дослідження.

Цінною є праця засновника дослідження явища геноциду Р. Лемкіна. Його книга «Радянський геноцид в Україні» побачила світ 6 офіційними мовами ООН та 22 іншими мовами [1]. Лемкіну належить важлива думка: геноцид був учинений щодо української нації. Вона відповідає вимогам «Конвенції про запобігання і покарання за злочини геноциду» Генеральної Асамблеї ООН від 9 грудня 1948 р., бо соціальні групи (селяни та ін.), як можливі жертви геноциду, цим документом не передбачено. У трагедії українців виокремлено 4 складові: нищення інтелігенції, ліквідація УАПЦ, Голодомор селянства,

заселення країни іноетнічними елементами для радикальної зміни складу населення. У такому комплексному контексті поняття геноциду вжито в цій статті.

Сучасна російська історіографія представлена доробком В. Кондрашина. Він, як і абсолютна більшість його співвітчизників, які мотивовані захищати інтереси радше катів, аніж жертв, вважає, що, по-перше, «теорія геноциду взагалі не підходить до оцінки подій радянської історії України», по-друге, дії Сталіна та номенклатури – це «просто покарання селян за їхнє небажання добросовісно працювати в колгоспах і спротив колективізації», по-третє, цей злочин «не був спланованою акцією», а нібито лише «результатом недалекоглядної, помилкової аграрної політики, заснованої на антиселянських уявленнях» [див. : 2–4]. Зрозуміло, що невизнання масового людиноубивства геноцидом позбавляє російських істориків інтересу до соціальної історії в розумінні долі як жертв, так і «творців» Голодомору. Послідовно виконуючи політичне замовлення Кремля, вони шукають підтримку серед «серйозних», як вони кажуть, іноземних дослідників. Одним із таких «союзників» є німецький історик Ш. Мерль [5]. Він не вбачає в Голодоморі геноциду, бо, начебто, «гонінням піддавалися не українці, а селяни». На ці цинічні думки відповідь знаходимо в міркуваннях Р. Лемкіна. До речі, нагадаємо, що на початок 1930-х рр. селяни вже «активно ставали» українцями [6, 220]. Загалом окреслені вище підходи є заполітизованими й покликані применшити роль московських керманців в організації однієї з найжахливіших у ХХ ст. акцій винищення людей.

Серед західних істориків, які наукового обґрунтували факт геноциду українського народу, варто назвати американця Дж. Мейса [7–9], англійця Р. Конквеста [10], італійця А. Граціозі [11].

Зі зрозумілих причин історіографія проблеми найповніше представлена працями українських дослідників, зокрема студіями С. Кульчицького [12–16], Р. Пирога [17], В. Марочка [18], О. Веселової [19], В. Борисенко [20], В. Василенка [21], Г. Папакіна [22], Ю. Присяжнюка [23], Г. Капустян [24] та ін. Долаючи відомий політичний тиск, вони напрацювали модель пояснення, відповідно до якої сталінська (російсько-комуністична) влада свідомо проводила політику масового винищення людей, що підпадає під поняття «геноцид».

Метою статті є поглиблене дослідження Голодомору 1932 та 1933 рр., антропологічний аспект якого автори уявляють і репрезентують двома соціальними прошарками: правлячою компартійною номенклатурою на чолі з вождем і позбавленого харчових запасів селянством.

Виклад основного матеріалу. У планах червоного Кремля щодо соціалістичної модернізації суспільства як різновиду соціальної інженерії ключову роль мало відіграти українське село з його матеріальними та людськими ресурсами. Большевицькі лідери розуміли, що селян потрібно будь-що «записати в колгоспи» (успішніти), зробити покірними. Проте життєва позиція людей, які не поспішали в «комуністичний рай», зводила нанівець такі наміри. В умовах переходу з листопада 1929 р. до політики суцільної колективізації їхній опір зростав, і тоді режим вдався до радикальних дій. Побоюючись «втратити Україну», Й. Сталін вирішив жорстоко розправлятися з «затягненими бунтівниками» на місцях [25].

Деякі селяни, керуючись логікою мислення людей аграрного суспільства, виявляли помітну життєву гнучкість: спостерігаючи, як зростають репресії проти тих, хто чинить опір колективізації й потрапляє в списки «куркулів-ворогів», вони свідомо вступали до колгоспів зі сподіванням, що так врятуються від тиранії [26, 348–349]. Однак швидко виявилось, що колгоспи – це не вільна від усевладдя компартійної номенклатури територія, а своєрідні табори праці. Розправа чекала всіх, хто відмовлявся «грати» за большевицькими

правилами, але й ті, хто дотримувався їх, також мали випити «гірку чашу» люмпенізації, збіднення та безхліб'я.

Уже в перші місяці 1932 р., коли почався голод, надії на те, що в колгоспах можна уникнути податкового тиску, не виправдалися. У відповідь на жорстокість влади зростала чисельність селянських виступів: у січні їх було 35, лютому – 33, березні – 152, квітні – 282, а за першу половину травня – 166 [4]. Показово, що кількість виступів в УСРР була найбільшою серед усіх союзних республік. Із весни до середини літа 1932 р. органи ОДПУ УСРР зафіксували 923 масових заворушення (56,62% від усіх по Союзу РСР) [12]. Реакцією на них стали репресії.

Соціальним джерелом Голодомору був прошарок населення з «більшовицькою ідеологією» [23, 158]. Керуючись «всеперемагаючою» теорією класової боротьби, члени ВКП(б) та їхні безпартійні однодумці взялися за село всерйоз. Восени 1932 р. ОДПУ УСРР було рекомендовано провести масштабні операції для виявлення «контрреволюційних центрів, які організують саботаж і зрив хлібозаготівель та інших господарсько-політичних заходів» [27, 9]. Ця операція проводилася в 243-х районах України й мала за мету залякати людей, відбити в них бажання будь-якого спротиву. Тих, хто наважувався захищати селян, навіть якщо це були віддані комуністичним ідеалам активісти, позбавляли повноважень, а частину з них – арештовували (станом на 20 листопада – 766 осіб) [28, 19].

5 грудня 1932 р. набрав чинності Оперативний наказ ОДПУ УСРР №1, у якому наголошувалося на потребі «розгрому контрреволюційних куркульсько-петлюрівських елементів» [12]. При цьому влада повсюдно вдавалася до засобів блокади селян – обмежувала їхнє пересування, забороняла поширення будь-яких свідчень про голод. Фізичне блокування людей впроваджувала на трьох рівнях – у межах села, міста й республіки. Щодо обмежень виїзду за межі села, то такі торкалися населених пунктів, занесених на «чорну дошку». Стосовно блокування міст – маємо відомості про неможливість сільським мешканцям проникати до великих мегаполісів і практику патрулювання їхніх вулиць з метою виявлення та ізоляції виснажених голодом селян. Відносно ж блокади УСРР – існувала офіційна «заборона виїзду за межі республіки» [26, 217]. Першим документом, спрямованим на унеможливлення пересування селян, була постанова про паспортну систему від 27 грудня 1932 р. Реально його започатковано директивою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про запобігання масовим виїздам голодуючих селян за продуктами» від 22 січня 1933 р. за підписом Сталіна й Молотова. Загалом інформації про блокування сіл виявлено небагато.

Постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 23 січня 1933 р. заборонили продаж залізничних квитків українським селянам, які не мали посвідчень. Крім того, наказали вжити інших заходів для недопущення масового виїзду з України як одноосібників, так і колгоспників. У зв'язку з цим змінювався режим контролю діяльності вербувальників робочої сили, з метою її виведення за межі УСРР. У постанові зазначалося: «в разі виїзду колгоспників, їх заарештовуватимуть» [17, 616].

Ситуація початку 1930-х рр. нагадувала часи кріпосного права. Органи ОДПУ УСРР ретельно відстежували та відловлювали втікачів. Створення «заслонів оперативно-розшукових груп» поклало кінець і без того обмеженим можливостям «жебрацького елементу» вирватися з голодної пастки. Союзні каральні загони концентрувалися здебільшого на «українському» напрямку [29, 23].

Влада примусова забирала в селян хліб, не залишаючи нічого для потреб сімей. Відбирали збіжжя спеціально створені для цього бригади активістів. Документів про свої повноваження вони зазвичай не пред'являли. Натомість застосовували погрози, залякування висилкою до Сибіру. Несчасні люди просили не конфіскувати увесь хліб,

бувало, що переховувалися самі, але це мало допомагало. Зерно знаходили і відбирали. Коли виявляли не всі схованки, то після доносів сусідів, приходили ще раз і реквізували все до останнього кілограма. Якщо безправні господарі наважувалися боронити своє майно, їх били, а інколи й убивали. За це ніхто не відповідав. Облаштувати ж усе так, ніби уповноважені не причетні до зловживань, було нескладно.

Керівники більшості сіл відкрито знущалися з односельців. Накладали непомірні податки, викликали по кілька разів на день у «штаб», навіть із польових робіт. Там людей залякували, тримали без їжі й води, били, садовили в «холодну» (в льох, який знаходився, як правило, у сінях приміщення сільської ради).

Ситуація в Україні суттєво відрізнялася від тієї, яка була в Росії або Казахстані. Голодною смертю винищували переважно етнічних українців. «На біологічному рівні з людей витравлювали козацьку вольність, а заодно своєрідну елітність, шляхетність та національну гідність. Представники інших етносів теж несли втрати, але... незрівнянно менші числом» [23, 158; 24, 72].

24 січня 1933 р. ЦК ВКП(б) прийняв чергову постанову, згідно з якою передбачалися кадрові зміни за невиконання плану хлібозаготівель та засуджувалося партійне керівництво УСРР. Другим секретарем ЦК КП(б)У було призначено П. Постишева. ОДПУ УСРР очолив одіозний В. Балицький [30, 151–152; 31, 99]. Незабаром він рапортуватиме про те, що його підлеглі розгромили «контрреволюційну організацію в с/г України, пов'язану з аналогічними... організаціями в Москві, інших частинах Союзу і за кордоном» [32, 101]. Стверджуватиме, що чекістами нібито розкрито велику шпигунську мережу.

У здійсненні геноциду українців було задіяне як центральне (московське), так і місцеве партійно-радянське керівництво, тобто фактично весь «кадровий потенціал» тоталітарного режиму. На його чолі перебував вождь, який спирався на підтримку Політбюро ЦК ВКП(б), рішення котрого прийнято було пропонувати у вигляді законів і постанов формально конституційних органів влади. Часто з'являлися і так звані «спільні постанови» ЦК ВКП(б) та РНК СРСР [1]. При цьому спеціалізованими підрозділами центрального механізму здійснення Голодомору стали так звані «Надзвичайні хлібозаготівельні комісії». На чолі комісії, яка діяла в Україні, було призначено голову РНК СРСР В. Молотова. Безпосередньо вживати «всіх належних організаційних і адміністративних заходів для виконання планів хлібозаготівель» було доручено Л. Кагановичу й П. Постишеву. Із цією метою вони персонально перебували в Україні з 20 по 29 грудня 1932 р. [33, 122–125].

Серед організаторів Голодомору були перший секретар ЦК КП(б)У С. Косіор, голова РНК УСРР В. Чубар, голова ВУЦВК Г. Петровський. Ці люди входили також до вищих партійних органів СРСР. Перші секретарі обкомів КП(б)У (М. Хатаєвич, Є. Вегер, Р. Терехов, В. Строганов, М. Майоров, С. Саркісов, Н. Алексєєв та ін.) «впроваджували політику вилучення хліба на нижчих рівнях» [34]. Геноцид було вчинено злочинною групою з чітко побудованою ієрархічною вертикаллю керівництва.

Якими ж мотивами керувалися партійні вожді та їхні численні виконавці на місцях? Як вони перетворювалися в нелюдів? Першопричиною перевтілення більшості номенклатури в «безжальних комуністів» були атеїстичний світогляд, особиста матеріальна користь і нагода чинити свавілля, які забезпечувала приналежність до правлячого на деспотичний манер режиму. Водночас вихід зі «сталінської гвардії», відмова від партквитка фактично означали вирок. Тому «цих осіб не зупиняла навіть та обставина, що в якомусь віддаленому селі від голоду помирали їхні рідні батьки чи близька рідня» [35, 8].

Сучасник і учасник тих подій Д. Гойченко пригадував, що «основний кадровий прошарок для «вибивання хліба» – це уповноважені з хлібозаготівель. Нерідко ними були робітники-комуністи, котрі працювали на ідейно-емоційному піднесенні» [26, 5 та ін.].

Низову ланку виконавців становили керівники місцевих організацій КП(б)У. Вони залучали до акцій вилучення в селян продовольства активістів із комнезамів, сільських партійних і комсомольських осередків, які сприйняли ідеї більшовизму й свідомо підтримували режим. Тобто частина активістів працювали за ідею, а чимало таки за матеріальні блага, можливість «отримувати щось із закритих розподільників» [34].

Компартійна верхівка й місцеві активісти керувалися ще одним почуттям – страхом. За невиконання наказів можна було швидко поплатитися кар'єрою, здоров'ям, волею чи навіть життям. Часто траплялися випадки, коли голів колгоспів, які роздавали його людям, репресували. Тож бажання вижити стало суттєвим мотивом здійснення політики геноциду. Боязнь кари була сильнішою від страху перед Богом, існування якого радянська влада активно й послідовно заперечувала своєю пропагандою.

У контексті завдань оптимізації історичної оцінки діяльності уповноважених, які здійснювали Голодомор, вважаємо за доцільне додатково торкнутися проблеми хронологічних меж цього лиха*.

В українській історіографії Голодомор прийнято трактувати як «геноцид українського народу, здійснюваний тоталітарним комуністичним режимом у процесі утвердження соціалістичного сектору економіки в СРСР, підпорядкування суспільства партійно-державним органам влади та встановлення в країні особистої диктатури Сталіна» [16, 3]. Загалом підтримуючи такий підхід звернемо увагу на наступний факт. Терор голодом діяв в УСРР протягом 22 місяців. Згідно з мінімальними обрахунками, до весни 1932 р. в Україні померло близько 150 тис. сільських людей, а протягом осені 1932 – літа 1933 рр. – 3–3,5 млн. І це без урахування жертв на Поволжі й Північному Кавказі, де також найбільше помирало українців. Зрозуміло, що ці дані є дискусійними й можуть бути кориговані. Для нас важливо зазначити, що протягом 1930–1932 рр. в УСРР неухильно збільшувався відсоток конфіскованого державою збіжжя: 1930 – 34%, 1931 – 39,2%, 1932 – 54,6% від валового збору основних зернових культур [17, 44 та ін.]. Це призвело до зменшення норм споживання хліба нижче граничної межі. «Голодомор супроводжувався жахливими випадками канібалізму, трупоїдства, вживанням м'яса дохлої худоби, домашніх тварин (котів, собак), гризунів; розладами людської психіки, самогубствами, епідеміями тифу та ін. інфекційних хвороб, голодними смертями» [16, 3]. Ще вагомніше констатувати факт існування між двома вимираннями людей періоду в кілька місяців, коли смертей стало менше і влада могла критично осмислити наслідки першої хвилі «тиску на селянина». Проте карально-репресивна машина не зупинилася, а лише наростила свої зусилля, спрямовані на упокорення, фізичне винищення української людності. Це дає підґрунтя пропонувати робочу гіпотезу про те, що насправді голодоморних акцій було дві (є підстави вважати, що їх було й більше, але різного ступеня інтенсивності; приміром Андреа Граціозі схильний вести мову про «Великий голод» як збірну назву епізодів голодування 1931–1933 рр., пов'язаних із політикою більшовиків на селі) [11]. Такий підхід допомагає об'єктивніше розуміти обставини масового вимирання людей протягом згаданих 22 місяців, переконливіше доводити штучність вражаючої смертності й, відповідно, злочинність правлячого комуністичного режиму. Адже подвійна (в два етапи) акція винищення людей не могла бути випадковою, на що свого часу робили ставку ті інтерпретатори, які писали про Голодомор як про «голод», «продовольчі труднощі», «недоїдання», «окремі факти голодної смерті» тощо.

Мотивація номенклатури творити Голодомор приховувалася в сутності самого комуністичного режиму. Ідеологічний бік справи варто шукати в зневажливо-ворожому

* Ідея запровадження нового погляду на визначення хронологічних меж Голодомору належить історику С. Горошку (1949–2018).

ставленні до селянства, національний – у прагненні зламати етнокультурні відмінності між українцями й представниками тих культур, на яких була побудована атеїстична політика, світоглядний – у російській політичній культурі. Зацікавленими виявилися й ідеологи, пропагандисти, історики, яким випало тлумачити сталінщину, її наслідки. Саме цим виправдано пояснювати, що спочатку в СРСР (УРСР) Голодомор замовчували, потім його заперечували, а насамкінець «об'єднали» 1932-м та 1933-м роками, інтерпретуючи як одну суцільну акцію, бо так легше було применшувати його злочини, а за нагоди взагалі ігнорувати. Кажучи інакше, відомі хронологічні межі Голодомору (1932–1933) вважаємо наслідком пізнішого політичного замовлення, що має за мету штучне зменшення реальних розмірів трагедії.

Під час Голодомору і колгоспники, і селяни-одноосібники страждали не лише від нестачі харчів. Відбираючи хліб, уповноважені часто переходили межі всіх моральних норм, знущалися над беззахисними людьми задля отримання садистського задоволення. У спогадах Л. Копелева, який тоді належав до табору катів, є такі слова: «Я був переконаний у своїй ідейній перевазі над селянами і соромився простих почуттів співчуття, коли ми їх грабували» [36, 5]. Узагальнюючи, можна констатувати: саме тоді й дуже швидко формувався новий тип керівника. Він готовий був на все, аби отримати пільги та привілеї, не «випасти з партійної годівниці». Жорстокість, підступність, підлість і цинізм – такі характерні риси цього можновладця.

Одним із механізмів нищення людей була система натурального штрафування. Вона виникла в період, коли смертність на селі виходила на максимальні показники. Її «винахідниками», як і авторами сумнозвісних «чорних дощок», були Л. Каганович і В. Молотов. У листі ЦК КП(б)У до ЦК ВКП(б) про стан хлібозаготівель в Україні від 8 грудня 1932 р. містилася оцінка натуральних штрафів як засобу стимулювання збору збіжжя: «...Найбільших результат дає застосування натурштрафів, за корову і свиню тепер колгоспник і навіть одноосібник міцно тримаються»; «результати... дають натурштрафи й позбавлення присадибної землі» [16]. Але вже через кілька тижнів теорію натурального штрафування порушили безжальною практикою тотального викачування хліба. У писемних джерелах є численні згадки про штрафування зерном, м'ясом, картоплею, грошима. Свідчення очевидців вказують на повальне «відбирання» продуктів» [32, 105].

У 1932 та 1933 роках багато врожаю лишилося на полях. У 1933 р. його майже не було кому збирати, а ще рік тому селяни з подивом запитували: «А нащо його взагалі збирати, якщо все одно прийдуть і відберуть» [26, 231]. Люди саботували: не виходили на роботу або відмовлялися працювати. У відповідь їх страхали. Аби провчити, могли зі школи направити цілий клас учнів для обшуку чийогось подвір'я. Цю показову процедуру проводили урочисто, з оркестром.

Чи не найжорстокішим і водночас найпоширенішим знущенням було позбавлення людини останнього шматка хліба, а отже, перспектив вижити. Наслідки такого нещадного пограбування передбачити було нескладно. Д. Гойченко пригадував такий епізод із того часу, коли він сам виконував обов'язки уповноваженого: «...Ми вирішили зайти в першу ж хату, яка трапилася на нашій дорозі. Ще при відкриванні дверей на нас пахнув різкий трупний запах. Відкривши двері в хату, ми на мить зупинилися перед картиною, що вразила нас. На підлозі лежав труп чоловіка, який неймовірно розпухнув, а біля нього двоє дітей. Одному було років три, а другому – близько шести. Обличчя у чоловіка, а також руки його були обгризені, ніс і губи були повністю з'їдені. Нещасні голодні діти, залишившись із мертвим батьком, гризли його, доки самі не повмирили» [26, 231–232].

При цьому активісти ще й похвалялися один перед одним тим, як вони наловчилися «вибивати» хліб. У пошуках збіжжя ці «державні мужі» за допомогою спеціальних щупів

протикали землю, руйнували стріхи, розбивали печі. Могли забрати з горщика останній харч, висипати його на землю і на очах голодних дітей затоптати ногами. Аби «провчити» непокірне село, ці нелюди ХХ ст. знищували продукти, які не могли вилучити. Як правило, страви виливали на землю, посуд розбивали, квашення псували й робили непридатним для вживання. Знайомлячись із такими, досить поширеними фактами, легко переконатися, що це було не лише вилучення продовольства (податків) на користь держави, а й відверте знущання над людьми. Уповноважені могли роздягнути жінку, старому чоловіку прив'язати до борода палицю чи змусити його танцювати. Могли покласти людину на підлогу й заради втіхи стрибати у неї на животі. Нерідкістю були випадки, коли людей силоміць тягли до храму й змушували на Євангелії присягати, що вони вірні партії, Сталіну й не відмовляються вступати до колгоспів.

Є достатньо свідчень, що система заохочувала такі дії активістів, принаймні в період наймасовішого вимирання їх за знущання над людьми не карали. А місцеві маргінали-безбатченки отримували садистське задоволення від того, що вповні безкарно чинили неподобства над односельцями, а то й родичами. Не випадково до активу «спеціально відбирали зубожілих односельців» [37, 29].

Займалися уповноважені й банальним грабунком. Бувало, що забирали красиві та дорогі речі, які знаходили в господарів. Водночас для решти населення діяв закон про боротьбу зі спекуляцією. Він передбачав відсидку в таборах від 10 до 15 років тих селян, які, аби вижити, обмінювали свої речі на продукти. Вишиті сорочки, рушники чи подушки коштували тоді дорого. У містах можна було виміняти на них їжу. Щоб перешкодити цьому, режим проводив конфіскації, аби селяни втратили будь-яку можливість прогодувати себе.

Практично щомісяця влада видавала нові директиви, закони, постанови, розпорядження, які «мінімізували будь-які можливості населенням зберігати чи добувати харчі» [38, 77]. Ці рішення ще більше заохочували знущання над вимираючим селом. Від голоду люди їли собак і котів. Тоді влада пішла на безпрецедентний за своїм цинізмом крок – вона активізувала виконання державного плану заготівель котів і собак. Лише через півроку припинить цю вакханалію, через «різке збільшення щурів і мишей» [39].

До тих, хто чинив опір або висловлював сумніви щодо доцільності таких заходів, більшовики застосовували репресії. Каральні органи не чекали, коли серед голодних, приречених на смерть з'являться «вороги», тобто хоч чимось невдоволені люди, а працювали, так би мовити, «на випередження». Від республіканських і обласних «силовиків» постійно надходили завдання – заарештувати й покарати рахівників, бухгалтерів, голів колгоспів, які «зривають виконання плану хлібозаготівель». При цьому вказувалася конкретна цифра: не менше 100, 200 чи 300 осіб... У таких умовах керівництво УРСР не тільки виконувало, а й перевиконувало поставлені завдання. Згідно зі звітом від 6 грудня 1932 р. (тобто ще на початку Голодомору) в Україні було заарештовано 340 голів колгоспів, 750 членів правління, 140 рахівників, 140 бригадирів, 265 завгоспів [32, 105].

Є підстави стверджувати, що вже в ті роки існувала далеко не одна правда про вимирання українського села. Офіційною та загальновідомою стала правда (згодом – історична пам'ять) катів. Саме вони планували, організовували, здійснювали Голодомор, а згодом замовчували, тлумачили, коригували його інтерпретацію. Якщо під пам'яттю про Голодомор розуміти правду жертв, то історія так розпорядилася, що спочатку виникла й ствердилася контрпам'ять. Лише з кінця 1980-х рр. ситуація почала змінюватися. В умовах кризи радянської системи історична справедливість вимагала деміфологізації пам'яті катів, водночас концептуального ствердження пам'яті жертв. Причому як на науковому рівні, так і на рівні громадськості (громадянського суспільства), масової

свідомості людей. При цьому вкрай важливим постало завдання неупереджено дослідити біографії та діяльність представників обох сторін.

Голодомор став можливим в умовах тоталітаризму, що «зцементував» усе суспільство, позначився на житті чи не кожного індивіда. Причому не були застраховані від неприємностей і самі кати: нерідко траплялося так – сьогодні ти всевладний, а завтра й тобі непереливки.

Жити в умовах Голодомору – мати справу зі щоденним жорстоким вибором. Місцеві особи, що вислужувалися перед більшовицькою владою, здебільшого були ледарями, чоловіками-одинаками, безгосподарниками («бобілями») [38, 123]. Агітуючи односельців «за ідею», вони отримували за це майже дармові гроші, принагідно відбирали в людей майно, по суті грабували їх. Зазвичай таких активістів було кілька на село. Керували ними районні уповноважені, співробітники ОДПУ – «часто етнічні росіяни, які... не розуміли української мови» [39].

Коли уповноважені закликали активістів розоряти односельців, їхніми поплічниками передусім ставали місцеві маргінали, простіше кажучи, покидьки. Морально здорові люди, господарі, які трудилися на своїх землях і мали повагу до чужої праці, від участі в акціях відмовлялися. Коли почали з'являтися колгоспи, односельці навіть допомагали розкуркуленим – у складчину викупували сусідам їхні ж речі. А матері наказували своїм дорослим дітям, щоб ті в жодному разі не купували ці речі, бо це «людське», й горе буде тому, хто на нього зазіхатиме. А ось безземельні ледарі чи п'яниці вбачали в роботі на ОДПУ шанс нажитися. Міркували вони приблизно так: «Оті хазяї (заможні селяни) раніше називали мене жалюгідним, тепер ось я хто!». Або: «Я колись у них курку вкрав, вони мене покарали. Тепер помщуся» [40, 42].

Зміна духовних цінностей українського селянства внаслідок Голодомору виявилася досить глибокою. Сформувався стійкий стереотип утриманства й самоїдства. Так, люди вважали колгосп творінням диявола, а Голодомор – карою, але при цьому в усіх бідах звинувачували себе. Насамперед за те, що чинили спротив режиму і не вступили до колгоспу відразу.

Фізичний і моральний терор призводив до того, що селяни ставали пасивними – були згодні на все, лише б їх не чіпали. Зима і весна 1933 р. – піковий період вимирання. Хати були пусті, їхні мешканці або мертві, або чекали смерті. Життя знецінилося. Тепер уже мало хто кому допомагав, бо кожен думав, як вижити самому. Та й можливості підтримати вмираючих були вкрай обмежені.

Поширилися крадіжки – відносно нове явище для українського села. Під час Голодомору шляхи виживання вже не могли мати чесних правил, відтак змінювалося традиційне ставлення селян до власності (до 1930-х рр. хати люди взагалі не замикали, а вхідні двері підпирали камінцем або віником). Доводилося вдаватися до викрадання зерна у колгоспних коморах і на полях, що було майже неможливо, бо такі об'єкти ретельно охороняли. Страшна кара очікувала того, хто зірвав на колгоспних угіддях бодай кілька колосків. За це давали по 2–3 роки ув'язнення або висилали в Сибір. Стерегли поля й комори активісти. Вони «не жаліли ні дорослих, ні дітей, всіх здавали за 400 грам хліба» [40, 17].

Небачених раніше масштабів набуло інше соціальне явище – доноси. Вони захочувалися владою. 12% з виявленого й конфіскованого майна давали тому, хто ябедничав. Тому нерідко доноси були останнім порятунком від смерті – на отриманні відсотки можна було прожити кілька днів чи тижнів. До підлості змушував страх – треба було «стукати» на випередження, щоб не донесли на тебе. Така процедура вкорінювалася в суспільстві саме з початку 1930-х рр. До цього процесу активно залучали дітей. Їх змушували обмовляти своїх батьків через учителів, які давали школярам завдання писати

твори на теми: «Як мої батьки ставляться до радянської влади», «Як мої батьки саботують вступ до колгоспів» або «Як мої батьки переховують хліб» [41, 12].

Від голоду починалися психічні розлади. Хоча не повсюдно, але досить часто траплялися випадки канібалізму або вбивства своїх дітей («щоб не мучилися»). Мешканців сіл охопили масове отупіння, байдужість, ненависть, страх.

Жорстокими були сусіди-зрадники, які задля власної користі виказували людей, що ховали їжу. Гавриш Марія (1925 р. н., с. Дяківці, Літинський р-н, Вінницька обл.) згадує, що батько подруги доніс на їхню сім'ю. «Ще раз прийшли, арештували тата, дали два роки. Раз хотіли нас з хати викинути, познімали вікна. Нас було восьмеро дітей, ми тоді на печі сиділи голі, бо ж забрали сорочки, одягу... Маму терзали, катували, кричали... Обабіч стояв міліціонер із Літина. Дивився на нас, а потім дав нам по кусочку хліба і потрошки цукру. Він сказав, щоб нас залишили перезимувати. Нас покинули і так більше з хати не виганяли» [26, 245].

Аби привчити дівчат і молодих жінок до «нової культури», їх змушували танцювати в храмах, де тоді часто облаштовували сільські клуби. Для заохочення до роботи жінкам організовували свята, давали їм подарунки – наприклад чоботи. Догляд за дітьми та старими батьками помітно зменшився. Народні приказки свідчать про це досить переконливо («Приїхало ОДПУ, діти сховалися в кропиву» та ін.). Чоловіки ж не бажали, щоб їхні дружини йшли в колгоспи. Однак, коли не було чого їсти, доводилося змиритися. Повертаючись з полів, матері ховали у взуття кілька дрібних картоплин або буряк – так намагалися прогодувати голодних дітей. Вступ до колгоспу іноді був «порятунком від голоду» [26, 245].

Унаслідок Голодомору та колективізації селяни, як люди традиційного суспільства, зникли, натомість з'явилися колгоспники. Деякі з нових соціальних (професійних) прошарків, приміром бухгалтерів, бригадири, зоотехніки, агрономи, трактористи, шофера, будуть поважними серед односельців, але вже на інакшій культурній основі. Соціально-психологічними наслідками Голодомору 1932 та 1933 рр. стануть деформація традицій господарювання, звичаїв, обрядів, девальвація родинних цінностей, що негативно позначиться на морально-етичних засадах поведінки людей та призведе до їхнього збайдужіння, конформізму, пристосування. Щоправда, усе традиційне знищити тоді не вдасться.

Висновки. У процесі дослідження з'ясовано, що соціальною передумовою Голодомору стало формування прошарку населення, який сприйняв безбожну більшовицьку ідеологію. Це були люди, які зазвичай діяли незалежно від свого колишнього соціального походження, переконань і навіть віросповідання. Серед катів-уповноважених було чимало вихідців як із «союзного» диктатурі селянства, так і «високоосвіченої» інтелігенції. Другою передумовою було створення методами тієї ж таки соціальної інженерії соціальної верстви «колгоспників». Перед загрозою страшного вимирання від штучного позбавлення харчів вони виявилися психологічно травмованими, обмеженими в пересуванні, майже цілком блокованими в межах своїх населених пунктів, зрештою локалізованими в прагненні скаржитися, шукати й знаходити порятунок. Кажучи узагальнено, соціальною передумовою масового вимирання людей була тоталітарність політичної системи, усього підпорядкованого їй суспільства.

Протягом 1930–1932 рр. неухильно збільшувався відсоток конфіскованого державою збіжжя. Селяни недоїдали. Проте цей «результат» ніяк не навів на розум більшовицьких можновладців. Карально-репресивну машину вони не зупинили, хоча між двома вимираннями людей у 1932-м та 1933-м роками був період у кілька місяців, коли смертей стало менше і влада могла критично осмислити наслідки першої хвилі «тиску на селянина». Це дає підстави

відмовитися від «об'єднаної» хронології Голодомору, бо поділ на два етапи створює можливість об'єктивнішого трактування перебігу подій, точніше показувати табір катів.

Більшовицька влада не могла існувати в умовах вільнодумства й самодостатності українських селян. Тому й задумано було знищити цю «непокору» на етнокультурному рівні. Над людьми елементарно знущалися, забираючи не лише збіжжя, а й решту продуктів, які, бувало, нищили на очах у голодуючих. Фізичне та психологічне насилля уповноважених і місцевих активістів стало нормою. Надзвичайна жорстокість нелюдів у шкірянках була викликана або їхнім страхом перед вищою владою, або насолодою від всевладдя, що додатково мотивувалося відсутністю покарання за насильство. Унаслідок такого жадливого експерименту змінилася психологія, причому як катів, так і жертв. На багато поколінь у свідомості селян вкоренилися соціальний страх, політична апатія та громадська пасивність.

Список використаної літератури

1. Лемкін Р. Радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами) / Р. Лемкін ; ред. Р. Сербин, упор. О. Стасюк. – К. : Майстерня книги, 2009. – 208 с.
2. Кондрашин В. Голод 1932–1933 гг. в современной российской и зарубежной историографии : взгляд из России / В. Кондрашин // Современная российско-украинская историография голода 1932–1933 гг. в СССР. – Москва : РОССПЭН ; ПЦ Б. Ельцина, 2011. – С. 8–56.
3. Кондрашин В. И. В. Сталин и голод 1932–1933 гг. в Украине : проблема ответственности Центра и республиканского руководства / В. Кондрашин // Современная российско-украинская историография голода 1932–1933 гг. в СССР. – Москва : РОССПЭН ; ПЦ Б. Ельцина, 2011. – С. 237–256.
4. Кондрашин В. Новые документы из российских архивов о голоде 1932–1933 гг. в СССР / В. Кондрашин // Современная российско-украинская историография голода 1932–1933 гг. в СССР. – Москва : РОССПЭН; ПЦ Б. Ельцина, 2011. – С. 57–71.
5. Мерль Ш. Голод 1932–1933 гг. – геноцид украинцев для осуществления политики русификации? / Ш. Мерль // Отечественная история. – 1995. – № 1. – С. 49–61.
6. Вілсон Е. Селяни стають українцями : український модернізм // Українці : несподівана нація / Е. Вілсон. – К. : Вид-во «К.І.С.», 2004. – С. 219–228.
7. Мейс Дж. Геноцид – найтяжчий злочин проти людства і людяності / Дж. Мейс // Укр. мова та література. – 2006. – № 3–4. – С. 3–6.
8. Мейс Дж. Політичні причини голодомору в Україні (1932–1933) / Дж. Мейс // Студії з україністики : зб. наук. пр. / За ред. Р. Радишевського. – К., 2004. – Вип. V. – С. 273–292.
9. Мейс Дж. Штучний голод 1933 року в Радянській Україні : що сталося й чому? / Дж. Мейс // Україна молода. – 2007. – 20 лютого (№ 32). – С. 8, 9.
10. Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест ; пер. Н. Волошинович, З. Карабіна, В. Новак. – Луцьк : Терен, 2007. – 456 с.
11. Грациози А. Советский голод и украинский голодомор / А. Грациози. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.strana-oz.ru/2007/1/sovetskiy-golod-i-ukrainskiy-golodomor> Дата доступу : 12.11.2017.
12. Кульчицький С. 1933 рік : сталінський терор голодом / С. Кульчицький // Урядовий кур'єр. – 2002. – 8 листопада. – С. 1, 6.
13. Кульчицький С. Причини голоду 1933 року в Україні. По сторінках однієї забутої книги / С. Кульчицький // Дзеркало тижня. – 2003. – 16 серпня. – С. 20.
14. Кульчицький С. Український Голодомор в контексті політики Кремля початку 1930-х рр. : моногр. / С. Кульчицький. – К. : Ін-т історії України, 2014. – 208 с.
15. Кульчицький С. Голод 1932–1933 років на Україні як геноцид : мовою документів, очима істориків / С. Кульчицький. – К. : Наш час, 2008. – 239 с.
16. Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 років : механізм сталінського терору / С. Кульчицький.

- [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://history.org.ua/JournALL/journal/2007/4/1.pdf> Дата доступу : 16.09.2017.
17. Голодомор 1932–1933 років в Україні : док. і матер. / Упор. Руслан Пиріг. – К. : Вид. дім «КМА», 2007. – 1128 с.
 18. Марочко В. Голодомор 1932–1933 років в УСРР / В. Марочко. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://resource.history.org.ua/Golodomor_1932_1933 Дата доступу : 12.09.2017.
 19. Веселова О. М. Голодомори в Україні, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 : Злочини проти народу / О. М. Веселова, В. І. Марочко, О. М. Мовчан ; 2-е вид., доп. – К. ; Нью-Йорк : Вид. М. П. Коць, 2000. – 274 с.
 20. Борисенко В. К. Свіча пам'яті : Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках / В. К. Борисенко ; ред. В. Романюк. – К. : ВД «Стилос», 2007. – 288 с.
 21. Василенко В. Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду : правова оцінка / В. Василенко. – К. : Вид. ім. Олени Теліги, 2009. – 48 с.
 22. Папакін Г. В. «Чорні дошки» як знаряддя радянського геноциду в Україні 1932–1933 рр. / Г. В. Папакін // Сумський історико-архівний журнал. – Суми, 2008. – № 4–5. – С. 14–28.
 23. Присяжнюк Ю. Голодомор 1932–1933 рр. і проблема його «кадрового забезпечення» (на матеріалах опублікованих спогадів) / Ю. Присяжнюк // Наукові записки. Серія : Історичні науки : збірник наук. статей – Вип. 22. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2015. – С. 156–161.
 24. Капустян А. Украинская историография постсоветского периода : причины голода 1932–1933 гг. / А. Капустян // Современная российско-украинская историография голода 1932–1933 гг. в СССР ; науч. ред. В. В. Кондрашин. – Москва : РОССПЭН ; Президентский центр Б. Ельцина, 2011. – С. 72–106.
 25. Конопельцев Г. Голодомор-33 – «спонсор» індустріалізації / Г. Конопельцев // Слобідський край. – 2003. – 3 жовтня. – С. 2.
 26. Гойченко Д. Красный апокалипсис : сквозь раскулачивание и голодомор : мемуары свидетеля / Д. Гойченко. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2012. – 400 с.
 27. Голодомор. Геноцид українського народу (1932–1933) / Упор. В. Верстюк. – К., 2007. – 25 с.
 28. Гришко В. Замах на життя нації. Зведений текст доповідей, виголошених на відзначенні 50-річчя трагедії України 1933 р. в Рочестері, Нью-Йорк, та в оселі «Київ» (Торонто, Канада) 12 червня та 3 липня 1983 р. – Детройт : Вид. Фундації ім. І. П. Багряного, 1983. – 28 с.
 29. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Київська область. – К., 2008. – 1374 с.
 30. Єременко Л. В. Соціально-економічні і політичні причини голоду 1932–1933 років в Україні / Л. В. Єременко // Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу / Матер. Всеукр. наук. конф. – К. : МАУП, 2003. – С. 151–152.
 31. Голод в Україні : вибр. ст. – Луцьк : ВМА «Терен», 2006. – 164 с.
 32. Данилов В. П. Организованный голод. К 70-летию общекрестьянской трагедии / В. П. Данилов, И. Е. Зеленин // Отечественная история. – 2004. – № 5. – С. 97–111.
 33. Марочко В. Голодомор 1932–1933 років в Україні. Хроніка / В. Марочко. – К. : Вид. дім «КМА», 2008. – 294 с.
 34. Горобець В. Нова соціальна історія / В. Горобець. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://resource.history.org.ua/history.exe_sotsialna Дата доступу : 10.10.2017.
 35. Проблеми історії України : факти, судження, пошуки : Міжвід. зб. наук. пр. Вип. 18 / Гол. ред. С. Кульчицький. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2008. – 470 с.
 36. Копелев Л. И сотворил себе кумира / Л. Копелев. – Харків : Права людини, 2010. – 480 с.
 37. Коловрат-Бутенко Ю. А. Голод 1931–1933 рр. у Зміївському районі Харківської області УСРР / Ю. А. Коловрат-Бутенко, В. В. Майстро // Змиевское краеведение. – 2015. – № 1. – С. 20–45.
 38. Командири великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ 1932–1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К. : Генеза, 2001. – 399 с.
 39. Стасюк О. Сьогоднішні покоління українців долають генетичний страх, спричинений

голодомором / О. Стасюк. [Електронний ресурс] – Режим доступу : https://sensor.net.ua/resonance/313037/olesya_stasyuk Дата доступу : 10.10.2017.

40. Королько Л. М. Голодомор : причини і наслідки 1932–1933 року / Л. М. Королько. – Сватове : МКП «Слобожанщина», 2007. – 74 с.
41. Захаров Є. Чи можна кваліфікувати Голодомор 1932–1933 років в Україні та на Кубані як геноцид? / Є. Захаров. – Харків : Права людини, 2008. – 48 с.

References

1. Lemkin R. (2009). Soviet genocide in Ukraine (article published in 28 languages). Ed. by R. Serbyn, comp. O. Stasiuk. Kyiv (In Ukr.)
2. Kondrashin V. (2011). The famine of 1932 1933 in modern Russian and foreign historiography: a view from Russia. Modern Russian-Ukrainian historiography of the famine of 1932 1933 in the USSR, 8 56. Moscow (In Russ.)
3. Kondrashin V. (2011). J. V. Stalin and the famine of 1932 1933 in Ukraine: the problem of the responsibility of the Center and the republican leadership. Modern Russian-Ukrainian historiography of the famine of 1932 1933 in the USSR, 237 256. Moscow (In Russ.)
4. Kondrashin V. (2011). New documents from the Russian archives about the famine 1932 1933 in the USSR. Modern Russian-Ukrainian historiography of the famine of 1932 1933 in the USSR, 57 71. Moscow (In Russ.)
5. Merl Sh. (1995). The famine of 1932 1933 – genocide of Ukrainians to implement the policy pf Russification? *Domestic history, 1*, 49 61 (In Russ.)
6. Wilson A. (2004). Peasants are becoming Ukrainians : Ukrainian modernism. The Ukrainians: Unexpected Nation, 219 228. Kyiv (In Ukr.)
7. Mace James (2006). Genocide – the most serious crime against humanity and humaneness. *Ukrainian language and literature, 3 4* (In Ukr.)
8. Mace James (2004). Political causes of the Holodomor in Ukraine (1932 1933). Studios from *Ukrainian studies: digest of scientific works, 5*, 273 292. Edited by R. Radshevskiyi. Kyiv (In Ukr.)
9. Mace James (2007). Artificial famine olf 1933 in Soviet Ukraine: what happened and why? *Young Ukraine, 32*. February 20th, 8, 9 (In Ukr.)
10. Conquest R. (2007). The Harvest of Sorrow : Soviet Collectivization and Terror-Famine. Translated by N. Voloshyn, Z. Karabina, V. Novak. 456. Lutsk (In Ukr.)
11. Graciozi A. Soviet famine and Ukrainian Holodomor [Electronic resource]. Access mode : <http://www.strana-oz.ru/2007/1/sovetskiy-golod-i-ukrainskiy-golodomor> Date of access: 12.11.2017 (In Russ.)
12. Kulchitskyi S. (2002). 1933 : Stalinist famine terror. *Government Courier, 1*, 6. November 8th (In Ukr.)
13. Kulchitskyi S. (2003). Reasons for the 1933 famine in Ukraine. On the pages of one forgotten book. *Mirror of the week, 20*. August 16th (In Ukr.)
14. Kulchitskyi S. (2014). Ukrainian Holodomor in the context of Kremlin policy of the early 1930s: monograph. Institute of History of Ukraine, 208. Kyiv (In Ukr.)
15. Kulchitskyi S. (2008). The famine of 1932 1933 in Ukraine as genocide : in terms of documents, through the eyes of historians. Kyiv, 239 (In Ukr.)
16. Kulchitskyi S. The famine of 1932 1933 : the mechanism of Stalin’s terror [Electronic resource]. Access mode : <http://history.org.ua/JournALL/journal/2007/4/1.pdf> Date of access : 16.09.2017 (In Ukr.)
17. (2007). Holodomor of 1932 1933 in Ukraine : documents and materials. Compiler Ruslan Pyrih. Kyiv, 1128 (In Ukr.)
18. Marochko V. Holodomor of 1932 1933 in Ukrainian Socialistic Soviet Republic [Electronic resource]. Access mode: http://resource.history.org.ua/Golodomor_1932_1933 Date of access: 12.09.2017 (In Ukr.)
19. Veselova O. M. (2000). Holodomor in Ukraine, 1921 1923, 1932 1933, 1946 1947 : Crimes against

- the people. Kyiv; New York, 274 (In Ukr.)
20. Borysenko V. K. (2007). Memory candle : Verbal history about the genocide of Ukrainians in 1932 1933. Kyiv, 288 (In Ukr.)
 21. Vasylenko V. (2009). Holodomor of 1932 1933 in Ukraine as a crime of genocide: a legal assessment. Kyiv, 48.
 22. Papakin H. V. (2008). «Blackboards» as an instrument of the Soviet genocide in Ukraine in 1932 1933. *Sumy Historical and Archival journal*, 4 5, 14 28. Sumy (In Ukr.)
 23. Prysiazhniuk Yu. (2015). The Holodomor of 1932 1933 and the problem of his «personnel support» (on materials of published memories). *Scientific notes. Series: Historical Sciences: digest of scientific articles*, 22, 156 161. Kirovohrad (In Ukr.)
 24. Kapustian A. (2011). Ukrainian historiography of the post_soviet period : the causes of the famine of 1932 1933. *Modern Russian-Ukrainian historiography of the famine of 1932 1933 in the USSR*, 72 106. Moscow (In Russ.)
 25. Konopeltsev H. (2003). Holodomor-33 – «sponsor» of industrialization. *Sloboda land*, 2. October 3rd (In Ukr.)
 26. Hoichenko D. (2013). Red apocalypse : through dehiscence and the Holodomor : witnesses' memoirs. Kyiv, 400 (In Russ.)
 27. (2007). Holodomor. Genocide of the Ukrainian people (1932 1933). Compiler V. Verstiuk. Kyiv, 25 (In Ukr.)
 28. Hryshko V. (1983). An attempt on the life of the nation. The consolidated text of the reports delivered on the celebration of the 50th anniversary of the tragedy of Ukraine in 1933 in Rochester, New York and the «Kyiv» residence (Toronto, Canada) on June 12 and July 3, 1983. Detroit, 28 (In Ukr.)
 29. (2008). National book of memory of victims of the Holodomor of 1932 1933 in Ukraine. Kyiv region. Kyiv, 1374 (In Ukr.)
 30. Yeremenko L. (2003). Socio-economic and political causes of the 1932 1933 famine in Ukraine. The Holodomor of 1932 1933 as a huge tragedy of the Ukrainian people. *Materials of All-Ukrainian Conference*, 151 152. Kyiv (In Ukr.)
 31. (2006). Famine in Ukraine: selected articles. Lutsk, 164 (In Ukr.)
 32. Danilov V. (2004). Organized famine. To the 70th anniversary of all-peasant tragedy. V. Danilov, I. Zelenin. *Domestic history*, 5, 97 111 (In Russ.)
 33. Marochko V. (2008). The Holodomor of 1932 1933 in Ukraine. Chronicle. Kyiv, 294 (In Ukr.)
 34. Horobets V. New social history [Electronic resource]. Access mode: http://resource.history.org.ua/history.exe_sotsialna Date of access: 10.10.2017 (In Ukr.)
 35. (2008). Problems of Ukrainian history : facts, assessment, searches : *Interdepartmental digest of scientific works*, 18, 470. Editor in Chief S. Kulchytskyi. Kyiv : Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (In Ukr.)
 36. Kopelev L. (2010). And he made himself an idol. Kharkiv, 480 (In Russ.)
 37. Kolovrat-Butenko Yu. A. (2015). The Famine of 1932 1933 in the Zmiivsky district of the Kharkiv region of the Ukrainian SSR. Yu. A. Kolovrat-Butenko, V. V. Maistro. *Regional studies of Zmiievskoe*, 1, 20 45 (In Ukr.)
 38. (2001). Commanders of Great Famine. Trips by V. Molotov and L. Kahanovich to Ukraine and North Caucasus 1932 1933. Edited by V. Vasyliiev, Yu. Shapoval. Kyiv, 399 (In Ukr.)
 39. Stasiuk O. Today's generations of Ukrainians overcome the genetic fear caused by the Holodomor [Electronic resource] Access mode : https://censor.net.ua/resonance/313037/olesya_stasyuk Date of access : 10.10.2017 (In Ukr.)
 40. Korolko L. M. (2007). Holodomor : causes and consequences of 1932 1933. Svatove, 74 (In Ukr.)
 41. Zakharov Ye. (2008). Is it possible to typify Holodomor of 1932 1933 in Ukraine and Kuban as genocide? Kharkiv, 48 (In Ukr.)

PRYSIAZHNYUK Yurii, Doctor of Sciences (History), Professor of the Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,

KOMIRENKO Oleksandra, student of the educational-scientific institute of Ukrainian Philology and Social Communication, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy

VICTIMS AND EXECUTIONERS: SOCIAL HISTORY OF THE HOLODOMOR OF 1932 AND 1933

Abstract. Introduction. *Delusions, which bring grief and suffering, have a profound effect on the course of history. Large-scale poverty was accompanied by people always, but in the twentieth century they first received a broad public response, became the subject of international recognition and justice, formed historical memory. Understand the logic of thinking and actions of the organizers of the Holodomor in the early 1930s will mean finding out the true preconditions, causes, real scales and even recurrences of the memory of the great misfortune that Ukrainian historians call national and universal human beings today, at the end of the 2010s.*

Relevance of research topic is determined, firstly, by the increased interest that persists in society to the events Holodomor-genocide, and secondly, the challenges faced by modern humanities, first of all historic. In formulating the problem, the authors deliberately shift the emphasis on those cognitive aspects that make it possible to trace, assess the social essence of the tragedy as irreparable grief and, at the same time, terrible in its scale and consequences of the crime.

Purpose. *The purpose of the article is an in-depth study of the Holodomor of 1932 and 1933, the anthropological aspect of which the authors and represent with two social strata: the ruling Communist Party nomenclature headed by a leader and deprived of food supplies by the peasantry.*

Methods. *The methodology of reconnaissance is social history. She is aimed to answer the question: what social processes took place in Ukrainian society (village) in the early 1930's.*

Results. *It was clarified that the social premise of the Holodomor was the formation of a stratum of the population who perceived the godless Bolshevik ideology. These were the people who often acted independently of their social backgrounds, former religious and ideological beliefs. Among the executioners, there were many native peasants, as well as «highly educated» intelligentsia. The second prerequisite was the creation of the methods of the same social engineering of the strata of «collective farmers». Before the threat of terrible extinction from artificial food deprivation, they were psychologically intimidated, limited in movement, localized from the support of the authorities and the public.*

Extreme cruelty of officials was caused either by their fear of higher authority, or by sadistic pleasure of the omnipotence of peasants. As a result of a terrible experiment, mentality has changed, with both the executioners and the victims. In the minds of others, social fear, political apathy and social passivity have been entrenched.

Originality. *The authors reviewed the problem of interpreting the chronological boundaries of the Holodomor. Between the two catastrophes of 1932 and 1933 there was a period of several months, when the deaths became less and the authorities could critically understand the consequences of the first wave of «pressure on the peasant». But she did not do it that. The subdivision of catastrophe into two parts creates the opportunity to treat the course of events more objectively as well as to display the camps of executioners with less prejudice.*

Conclusion. *The consequences of the Holodomor of 1932 and 1933 were: mass extinction of people, deformation of traditions of management, customs, rituals, devaluation of family values, which negatively affected moral and ethical principles of behavior, strengthened the instincts of adaptation of people, led to their indifference, conformism and cynicism.*

Key words: *social history, chronology, starvation, Holodomor, victims, executioners, Bolshevism.*

Одержано редакцією 12.09.2019

Прийнято до публікації 30.10.2019

УДК 477:061/069«1920»

DOI: 10.31651/2076-5908-2019-2-77-82

КОСТЮКОВА Олена Миколаївна,
кандидат історичних наук, доцент
кафедри туризму і готельно-
ресторанної справи ННІ економіки і
права Черкаського національного
університету ім. Б. Хмельницького
Orcid ID: 0000-0002-9617-3381
e-mail: olena_tur@ukr.net

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ТОВАРИСТВА РОБІТНИКІВ-ВИНАХІДНИКІВ УКРАЇНИ У 1930-ті рр.

У статті, на основі аналітичних досліджень, розкрито векторність напрямків діяльності Центральної Ради Товариства робітників-винахідників України у 1930-х роках. Це був період перших п'ятирічок, які вимагали прискорених темпів розвитку промисловості, сільського господарства та інших галузей народно-господарського комплексу. Як було встановлено, саме такі напрями стали основними в діяльності товариства, до якого масово залучали робітничий клас – пролетаріат, як основу нового соціалістичного устрою, що утверджувався в Україні.

Ключові слова: Товариство робітників-винахідників, винахідництво, бюро винахідництва, соціалітдоговір, експертиза, рацпропозиція.

Постановка проблеми. Діяльність Центральної Ради Товариства робітників-винахідників у 1930-х рр. в Україні є актуальною темою, яка надає додаткові наукові відомості та знання про організаційні засади утвердження більшовистського режиму нагляду за громадянами України, з метою їхнього максимального залучення до роботи, спрямованої на зміцнення політичних та соціально-економічних основ тоталітарної держави. З такою метою надавався дозвіл на створення і діяльність значної кількості громадських об'єднань – партії потрібна була масовість. Товариство робітників-винахідників було створене за рішенням зборів ініціативної групи у Харкові 6 травня 1924 р., а чинну в 30-х роках назву воно отримало на пленумі, який відбувся 27 квітня 1930 р. Активізація товариства припала саме на тридцять років перших п'ятирічок, на період індустріалізації та колективізації, що потребувало нової техніки і нових кадрів з «потрібним» мисленням. Підготовка таких робітничо-пролетарських кадрів відбувалася безпосередньо на виробництві. Практична робота поєднувалася з навчанням на курсах, семінарах. Нестачу знань для впровадження винаходів робітниками доповнювали інженерно-технічні спеціалісти. Проте багатьом з них нова влада не довіряла і готувала своїх вірних помічників у справі соціалістичних перетворень. Необхідно відмітити і прагнення робітників-винахідників максимально використати можливість застосовувати свої винахідницькі навички і вміння. Товариство спрямовувало свою діяльність у напрямку промисловості, сільського господарства, оборонної роботи, дитячого винахідництва, наукового дослідництва тощо.

Мета. Проаналізувати сутність і значення участі Центральної Ради Товариства робітників-винахідників України у політичних і соціально-економічних процесах 1930-х рр., а також окреслити основні напрями його діяльності.

Дослідження діяльності Центральної Ради Товариства робітників-винахідників в Україні у цей період окремо не розглядалося, але оглядово згадувалося в наукових працях М. Кармазіної, Ю. Степанчука, С. Свистовича.

Виклад основного матеріалу. У 1932 р. – заключному році першої п'ятирічки, влада поклала на Центральну Раду Товариства робітників-винахідників України відповідальні господарсько-політичні завдання: боротьбу за імпорту незалежність Радянського Союзу, максимальний розвиток колективних норм винахідницької творчості, зміцнення організації у передових галузях народного господарства (видобування вугілля, виплавка металу, машинобудування).

У другій п'ятирічці в Україні планувалася реконструкція металургії і вугледобування на новій технічній базі, зокрема, перетворення Донецького басейну у вугільно-хіміко-металургійний комбінат з потужним розвитком виробництва електроенергії; створення виробництва гірничо-металургійного обладнання, електрообладнання і паровозобудування у Харкові; здійснення повної технічної реконструкції виробництва у машинобудуванні; організація випуску високоякісних сталей, феросплавів і алюмінію Дніпровським комбінатом. Для виконання цих завдань Центральною Радою Товариства робітників-винахідників була проведена наступна робота, з використанням основних форм і методів: 1) укладено генеральні і заводські госполітдоговори на розвиток винахідництва; 2) створено наскрізні бригади соцобміну досвідом в окремих галузях; 3) розроблено методи планування винахідництва; 4) проведено господарсько-політичні кампанії з винахідництва по мобілізації мас; 5) здійснено ув'язку винахідництва зі стандартизацією; 6) низкою обласних відділень товариства (Одеса, Київ, Дніпропетровськ, Харків) організовано соціалістичну допомогу (буксир) Донбасу; 7) організовано соцзмагання між окремими областями.

У Плані роботи Центральної Ради Товариства були визначені фактори впливу на встановлення контрольної цифри економії за другу п'ятирічку: істотне зростання масового винахідництва та його колективних форм, значне розширення дослідних і експериментальних методів планового винахідництва, широкий розвиток соцобміну досвідом.

У 1935 р. на підприємства України надійшло 110030 винахідницьких пропозицій. З них були впроваджені 35309 пропозицій, а підрахована згодом ефективність від 24448 реалізованих пропозицій відобразилася у 85050207 крб. Того ж року до фонду сприяння винахідництву на ці підприємства надійшли 22885030 крб., з яких були витрачені 18249162 крб. Порівняно з 1934 р., відмічався позитив у тому, що в 1935 р. не набагато, але все ж зріс відсоток реалізації робітничих пропозицій з 70,4 до 72,7%. Так, у 1935 р. сума відповідної ефективності, порівняно з попереднім періодом, збільшилася на 9 млн. крб. Загалом, на 1 січня 1936 р. в Україні було 39 підприємств, але винахідницькі товариства діяли лише в 21 установі.

Щоб всебічно сприяти винахідництву та реалізації винаходів і удосконалень, Рада народніх комісарів УСРР постановила:

1. При трестах і об'єднаннях, для управління окремими галузями державної промисловости, при акційних товариствах і товариствах з обмеженою відповідальністю та при кооперативних спілках, коли зазначені організації мають у своєму віданні виробничі, комунальні й транспортні підприємства – створити бюро винахідництва, на яке покладаються такі функції:

- 1) надавати винахідникам наукову і технічну допомогу (виконання рисунків, проведення розрахунків, будування моделей тощо);
- 2) здійснювати облік винаходів і виявляти їхню технічну та економічну цінність;
- 3) реалізувати винаходи;
- 4) допомагати винахідникам використовувати відповідні науково-дослідні установи;
- 5) допомагати винахідникам одержувати патенти на винаходи в Союзі РСР і закордоном;
- 6) преміювати винахідників.

7) у великих промислових центрах, за списком, що його затверджує Українська економічна нарада, при округових відділах місцевої промисловости організувати експериментальні майстерні для проведення експертизи і розробки винаходів та удосконалень.

Центральна Рада товариства 8 березня 1937 р. прийняла постанову про організацію масової роботи серед винахідників на місцях. 10 квітня оргмасовий відділ ЦР розіслав листи до активістів низових організацій на виконання постанови, з проханням повідомити наслідки розгорнутої оргроботи і плани на найближчий час. Для методичної допомоги активістами надсилався і пакет фахової літератури.

На 1 січня 1937 р. у складі Товариства діяли 102 заводські ради, в тому числі у сільському господарстві – 17, із загальною кількістю членів – 8720 осіб. Наприклад, у товаристві Миколаївської області в грудні 1937 р. налічувалось 28 заводських рад, з кількістю членів товариства – 3484 осіб. На 1 січня 1938 р. у складі товариства Одеської області були 72 заводські Ради, в тому числі у сільському господарстві – 12, з кількістю членів товариства – 5188 осіб, а також 130 цехових рад з кількістю членів – 378 осіб і 118 рацгруп. Із загальної маси членів Товариства винахідників було – 94, раціоналізаторів – 4084, стахановців – 2520, робітників – 3335, інженерно-технічних працівників – 1685, членів ВКП(б) – 670, членів КСМ – 500, жінок – 635. З вище наведених показників видно, що організація винахідників Одеської області складалася з 85% раціоналізаторів-винахідників і 50% стахановців [2, 62].

Співпраця з організаціями підприємств здійснювалася у формі періодичних інструктивних засідань і семінарів голів фабрично-заводських рад, регулярного відвідування і інструктування фабрично-заводських організацій інструкторами Обласної Ради, окремих відвідувань голови Облради, заслуховування докладів ФЗР на засіданнях Президії.

У напрямку боротьби за масове винахідництво і впровадження рацпропозицій, було перевірено біля 50 підприємств. У результаті за перешкоди винахідникам, матеріали по деяких підприємствах було передано судово-слідчим органам для притягнення винуватців до кримінальної відповідальності, а фабрично-заводські ради цих підприємств було переобрано: фабрика ім. Горького, трамтрест, водотрест та інші. За директивами і вказівками Облради на багатьох підприємствах було організовано перевірку відхилених пропозицій. На фабриці ім. Горького із 108 пропозицій було виявлено 12, на четвертій взуттєвій фабриці із 400 – 8, на заводі «Більшовик» із 1 300 – 36, одне з яких було терміново впроваджене і дало економію до 5 тис. крб. [3, 31].

З метою покращення і підйому роботи товариства у сільському господарстві, відповідно до постанови ЦК КП(б)У від 19 червня 1937 р. і директивних вказівок Центральної Ради Товариства з мобілізації творчої активності винахідників на боротьбу за виконання завдань «великого вождя народу товариша Сталіна» про 7–8 млрд пуд. зерна, підняття продуктивності тваринництва та інших галузей с. г., Центральна Рада намітила у 1938 р. провести наступні заходи: 1. Перевірку виконання постанови ЦК КП(б)У від 19 червня 1937 р. НКЗ УРСР і Наркомрадгоспів України. 2. Проведення обласних зльотів кращих винахідників-активістів з сільського господарства. 3. Організацію курсів для винахідників в кількості 30 чол., з метою підняття технічного рівня і ознайомлення із діючим законодавством з винахідництва. 4. Зміцнення діючої і розширення мережі рад винахідників в МТС, радгоспах і колгоспах, з доведенням їхньої організації до 200. 5. Розширення Інституту позаштатних інструкторів і робота з ними. 6. Перевірку і вивчення роботи низових рад і Облрад з доповіддю результатів перевірки на Президії [4, 5]. На виконання таких завдань було проведено зліт кращих винахідників сільського господарства Вінницької області, в якому взяли участь 140 осіб [5, 31].

Відзначалося, що винахідництво відіграє важливу роль у раціоналізації техніки та організації колгоспного господарства. Однак масове винахідництво в колгоспах не є лише питанням тільки розвитку техніки сільського господарства, але й питанням розвитку та утворення нового типу підприємства і суспільним методом завербовування найширших мас колгоспників до будівництва нових соціалістичних форм колгоспу.

У 1937 р. вперше Обласні організації і Центральна Рада товариства робітників-винахідників розпочали систематично здійснювати контроль за реалізацією окремих цінних винаходів і рацпропозицій з питань сільського господарства, надаючи реальну допомогу окремим винахідникам. Так, в результаті втручання Обласних Рад, було прийнято низку пропозицій. По Донецькій області: т. Баранчіїва – механіка Підгіривської МТС «Пристосування для м'якого включення для розвантаження шнека комбайну «Комунар» під час руху», т. Антипова – механіка Біловодської МТС «Автомат до тракторних плугів», т. Шкуратова – слюсаря-самоука рудрадгоспу № 5 «Картоплесаджанка». Два останні було відібрано Облвиставкомом обласного земельного управління і Облрадою товариства на Всесоюзнус. г. виставку. По Харківській обл. було доведено до виготовлення експериментальних зразків і випробування всі 10 пропозицій з ремонту моторів механіка Харківської МТС т. Алхімова. Закінчено виготовлення 2-х зразків «Боронорозрихлювач» конструкції т. Сидоркіна. По лінії Облзаготзерно Рада добилася закінчення виготовлення експериментальних зразків таких пропозицій: т. Ковяра – «Соломоподавач до зернопульту», т. Шигемагла – «Кліщобійка», т. Лук'янова – «Зменшення кладки цегли під час будівництва амбарів».

Товариство конкретизувало також напрями науково-дослідницької роботи на другу п'ятирічку в галузях народного господарства України. В галузі енергетики і електрифікації необхідно було дослідити проблеми переведення енергогосподарства на повне використання покладів внутрішніх ресурсів, передачі токів високої напруги на далекі відстані, газифікації і теплофікації промисловості. У вугільній галузі – проблеми механізації всіх процесів добування вугілля, прискорення проходження і будівництва нових копалень, автоматизації підйому, поліпшення якості вугілля через бракерровку, типізації та стандартизації вугілля. У вуглехімії та хімії – проблеми хімічного використання продуктів горіння, вишукування нових сортів сировини для отримання сірчаного і просфорного квасу, розвитку тукової промисловості. В металургії – проблеми автоматизації процесів, створення заліза бездоменного процесу, використання руд Донбасу, поліпшення якості металу. Отримання високоякісної сталі та вогнетривких металів, організація кольорової металургії на базі місцевих сировинних ресурсів (алюміній, цинк). В машинобудуванні – проблеми організації машинобудівних заводів, хімічного машинобудування, економії металу у нових конструкціях машин, стандартизації і типізації машин. В будівництві – застосування нових будівельних матеріалів і нових методів будівництва, стандартизація житлового будівництва. В транспорті – побудова штучного водного шляху від Донця до Дніпра по Торцю і Самарі, безрейкового і залізничного транспорту Донбасу. В організації праці – проблеми професійного відбору, створення необхідних умов праці у важкій промисловості, організація безпечності праці у механізованих шахтах, металургії, хімічній і сільськогосподарській промисловості. В сільському господарстві – вивчення умов вирощування у господарстві інтенсивних культур, вивчення хімічного та фізичного стану ґрунтів, у зв'язку з інтенсифікацією сільського господарства, проблеми зрошення, комплексного використання річок України, штучного використання дощів, ангарного городництва і птахівництва. У водному господарстві та гідрометеорології – упорядкування водного господарства України для найдоцільнішого використання підземних і наземних вод в промисловості, комплексного використання річки

Сіверський Донець, як транспортного шляху, а також, як джерела водопостачання, гідроенергії та зрошення землі [6, 31].

Шостий пленум ЦР товариства робітників-винахідників України чітко вказав у своїх рішеннях, що винахідництво повинно бути тісно пов'язане з науково-дослідними інститутами. Наукова думка повинна знайти конкретне виявлення у винаходах, які спрямовують наукову думку вперед, до нових вершин, до нових відкриттів [7, 3].

Висновки. Отже, незважаючи на заполітизованість, Центральна Рада товариства робітників-винахідників України різнобічно акцентувала увагу винахідництву у промисловості, сільському господарстві, конкретизувала напрями науково-дослідної роботи в галузях народного господарства України.

Список використаної літератури

1. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі ЦДАВО), ф.2344, оп.3,спр.13,арк.19-19зв.
2. ЦДАВО, ф.2344, оп.3, спр.8, арк.62.
3. ЦДАВО, ф.2344, оп.3, спр.8, арк.31-32.
4. ЦДАВО, ф.2344,оп. 3,спр. 8, арк. 5, 5зв., 6,6зв.
5. ЦДАВО, ф.2344,оп. 3, спр.35, арк.7.
6. ЦДАВО, ф.2344, оп. 3, спр. 30, арк.3.

References

1. Central state archive of the executive organs of Ukraine (CSAEO), f. 2334,op.3. af. 13, p.19.
2. CSAEO, f. 2334,op.3. af. 8, p. 62.
3. CSAEO, f. 2334,op.3. af. 8, p. 31-32.
4. CSAEO, f. 2334,op.3. af. 8, p. 5,6
5. CSAEO, f. 2334,op.3. af. 35, p. 7.
6. CSAEO, f. 2334,op.3. af. 30, p. 3.

KOSTYUKOVA Olena, Candidate of Sciences (History), Associate Professor, Department of Tourism, hotel, restaurant business, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy

THE MAIN DIRECTIONS OF ACTIVITY OF THE CENTRAL COUNCIL OF THE INVENTOR WORKERS' SOCIETY OF UKRAINE IN THE 1930S

Abstract. Introduction. *The public organization the Workers-Inventors Society was founded in 1924 and it received its name in 1930. Activization of the society took place just in the 1930s of the first five-year plan during the period of industrialization and collectivization. It required preparation of the new staff with new thinking and it needed new technical equipment. Such workers-proletarians were trained directly at the manufacture. Practical skills were combined with teaching at the courses and seminars. The lack of knowledge for implementation the workers' inventions was added by the engineering and technical specialists. However, the new authorities did not trust many of them and trained their reliable assistants for strengthening the Bolshevik socialist regime. It is necessary to mention the workers-inventors' striving to use the possibilities for application their inventory skills and abilities at the most. The society directed its activity to many branches of industry, agriculture, defense work, children's inventions and scientific-research work.*

Purpose. *The purpose of the article is to discover the essence and meaning of the activity of the Ukraine's Workers-Inventors Society in the political and social-economic processes of Ukraine in 1930s of the XX century. It is also vital to manifest the mainstreams of its activity.*

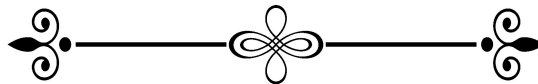
Results. *The Central Council of the Ukraine's Workers-Inventors Society was put responsible economic and political duties by the Bolshevik authorities, such as struggle for the import independence*

of the Soviet Union and directing the activity to the branches of the national economy. In the second five year plan they planned a reconstruction of the metallurgy and coal-mining on the new technical base: transformation of the Donetsk basin into the coal-chemical-metallurgical industrial complex, intensively developing electroenergy. Among other plans were also creation of the mining-metallurgical equipment and locomotive building production, complete technical production reconstruction in machine-building, and organization of the high quality steel, ferroalloys and aluminium production. Inventions in transport organizations, making roads, light and food industries were also mainstreams in the activity of the society. A great attention was paid to the agriculture and rationalization of the equipment. But the most important purpose of its activity was to strengthen the collective farms, state farms and machine-tractor stations. The activity of the society was also aimed at the defense work and children's inventions. Besides, the society concretized the mainstreams of the scientific-research work in the branches of the Ukraine's national economy. For the organization of the work there was the All-Ukrainian Committee for promoting inventions. The activity of the society as well as other public organizations was under the control of the authorities.

Conclusion. *In spite of politicization the Central Council of the Workers-Inventors Society contributed to the technical development of many directions in the national economy and the inventions sphere representatives themselves.*

Key words: *Workers-Inventors Society, inventions, rational propositions, bureau of inventions, social political agreement, expertise.*

Одержано редакцією 17.10.2019
Прийнято до публікації 30.10.2019

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(430+436):[355.415.8(470):392.6]«1914/1918»
DOI: 10.31651/2076-5908-2019-2-83-89

МІНАЄВА Тетяна Василівна,
кандидат історичних наук,
асистент кафедри історії нового та
новітнього часу Чернівецького
національного університету
імені Юрія Федьковича
Orcid ID: 0000-0003-0932-6712
e-mail: t.minaeva@chnu.edu.ua

СЕКСУАЛЬНЕ ЖИТТЯ РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ У НІМЕЧЧИНІ Й АВСТРО-УГОРЩИНІ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті проаналізовано статеве життя військовослужбовців російської армії, які в роки Великої війни 1914-1918 рр. опинилися в таборах для військовополонених в Австро-Угорщині та Німеччині. Автор доходить висновку, що статеві бажання реалізовувалися в залежності від можливостей полонених: самозадоволення, гомосексуальні зв'язки, статеві зносини з жінками, що у сукупності являє собою цікаву, але маловивчену сторінку історії Першої світової війни.

Ключові слова: російські військовополонені, сексуальне життя, самозадоволення, гомосексуальність, гетеросексуальність, військовий полон, Перша світова війна, Німеччина, Австро-Угорщина.

Постановка проблеми. Перша світова війна зачепила всі без винятку сфери життя її учасників. Масштаби руйнувань, кількість жертв, використання і вдосконалення зброї, кількість військовополонених стали безпрецедентними у військовій історії людства. Полонені, кількість яких обчислювалася мільйонами, на кілька років опинилися в особливих умовах табірної життя: в оточенні колючого дроту і озброєної охорони, у виключно чоловічому співтоваристві, де побут підпорядковувався суворій регламентації (підйом і відбій, прогулянки, постійні перевірки і т. ін.).

Невід'ємною частиною табірної побуту військовополонених була сексуальна сфера. На жаль, цей аспект життя військовополонених практично не досліджувався, оскільки навіть самі полонені про нього говорили неохоче. Втім, завдяки окремим спогадами і науковим роботам, все ж можна окреслити особливості інтимного життя російських військовополонених в роки Першої світової війни. Важливим джерелом є праця швейцарського лікаря А. Фішера, який під час війни відвідував цивільних та військових

полонених, в середовищі яких проводив свої медичні спостереження. На підставі отриманих даних він підготував спеціальну працю під назвою «Хвороба колючого дроту. Нарис з психології військовополонених» [1], у якій визначив основні ознаки психоемоційного стану військовополонених, а також приділив увагу сексуальному життю у полоні. Про сексуальні зв'язки полонених та цивільних жінок є згадки в наукових працях німецького дослідника В. Дьогена [2], австрійських дослідників В. Морітц та Х. Ляйдінгера [3], які, в контексті дослідження проблеми військового полону, побіжно згадують і цей аспект життя бранців. Вагомий внесок у дослідження цього аспекту зробила російська дослідниця О. Нагорна, яка в монографії «Другой военной опыт»: российские военнопленные Первой мировой войны в Германии (1914-1922)» [4], в контексті вивчення табору як «одностатевого міста» звертає увагу на прояви та реалізацію сексуальних бажань серед військовополонених. Більшою мірою цей аспект відображений у мемуарній спадщині колишніх бранців та художній літературі, що у сукупності дозволяє розкрити тему статті.

Мета – розкрити особливості сексуального життя військовополонених російської армії в таборах Австро-Угорщини та Німеччини в роки Першої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Перша світова війна, як і будь-яка інша, ґрунтується на трьох китах – фронт, тил та полон. І якщо перші два привертати до себе увагу завжди, то третій аспект має більше «білих» плям та малодосліджених сторінок. Одна із них – сексуальне життя в полоні.

Полон в цілому малоприємне повсякдення, оскільки ґрунтується на низці правил, обмежень та заборон. Військовополонені в роки Першої світової війни, через їх феноменальну кількість та відсутність можливості утримувати належним чином сотні тисяч бранців, опинилися у вкрай скрутних умовах (непридатні для нормального життя приміщення, напівголодне існування, відсутність належного медичного обслуговування і т. ін.). З часом це призвело до появи в їхньому середовищі особливого виду душевної хвороби, що отримав у Німеччині назву «психоз колючого дроту» (Stacheldrahtpsychose). Її виникнення було пов'язане із низкою факторів: 1) утримання разом в основній масі молодих та здорових чоловіків, які були змушені відмовитись від своїх довоєнних звичок і дотримуватись чітко визначених правил (час підйому та відбою, прийому їжі, написання вісточки додому з вкрай обмеженим об'ємом та змістом тощо), 2) невизначений у часі термін перебування у полоні, 3) обмеженість простору утримання колючим дротом. Все це в сукупності призводило до психічних порушень, нервозності, галюцинацій, частих сварок і т. ін. [1, 5-13]. Варто зазначити, що представники вищого командного складу більше піддавалися «хворобі колючого дроту», ніж рядові. У них спостерігалися перепади настрою, важкі депресії, пасивність та апатія, змішані з періодами сильного роздратування та відкритої агресії [3, 156]. Окрім того, після тривалого перебування у полоні у бранців проявлялася швидка втомлюваність, вони скаржились на послаблення пам'яті (забували імена, назви, окремі події) [1, 25-27], у більшості «нерви були так напружені, виснажені, що через найменшу дрібницю... готові були вбити один одного» [5, 9-10]. Таким чином, відбувався психологічний надлом, наслідки якого у багатьох залишилися на все життя.

У цьому контексті варто зазначити, що утримання виключно чоловічого співтовариства на замкненому просторі істотно вплинуло на психічне самопочуття військовополонених, більшу частину яких складали молоді, фізично здорові чоловіки. Військова влада Німеччини та Австро-Угорщини усвідомлювали небезпеку тривалого спільного утримання полонених в виключно чоловічому товаристві. Щоб не провокувати їх і для запобігання можливих ексцесів в їхньому середовищі, табірній адміністрації не дозволялося залучати до роботи в госпіталях медсестер, прачкам – входити на територію таборів, крім того, комендантам рекомендувалося організовувати постійні фізичні вправи і залучати полонених до виконання робіт, спочатку в таборах, а з часом – і за їх межами [4, 219].

Однак, незважаючи на вжиті заходи, чоловіче єство давало про себе знати. Військовополонений В. Корсак в своїх мемуарах зазначав, що, дивлячись на німкенів, які прогулювалися вздовж табору «ми відчували, що в нашому житті є величезний пробіл: відсутність жіночого товариства, жіночого впливу» [6, 113]. Відсутність жінок намагалися компенсувати різними способами. Там, де табори розташовувалися поблизу поселень, між чоловіками і жінками виникали симпатії, огорожа та охорона не завжди могли перешкодити їх почуттям. Вони намагалися передавати взаємні записки, іноді навіть закоханим вдавалося таємно зустрітися в затишному місці [7]. Крім того, іноді до табору запрошували повій [8, 133]. Полонений К. Левін згадував, що навіть по дорозі до табору деякі військовополонені домовлялися з конвоїрами, щоб ті відвели їх до повій. Звичайно, дозволити собі це могли тільки ті, хто мав при собі гроші [9, 16-17].

Реалізовувати сексуальні бажання було простіше тим військовополоненим, яких залучали до виконання сільськогосподарських робіт. Часто ці полонені на цілий сезон залишалися жити в будинках селян, яким вони допомагали по господарству. Нагляд там був мінімальний, тому нерідко бранці сходилися з місцевими жінками, незважаючи на осуд з боку місцевої влади [див. напр.: 3, 163-164; 10, 55; 11, 259]. Як згадував один з полонених: «вдови або селянки, які втратили зв'язок зі своїми чоловіками, швидко зживалися з новими працівниками. ... Полонені навчалися чужої мови, звикали до нового життя, орали, сіяли, косили, ремонтували хати й сараї та поступово ставали справжніми господарями. Жінки підкорялися їхньому умінню й досвідченості в селянській справі, їхній чоловічій силі і непомітно сходилися з ними» [9, 33]. Варто зазначити, що іноді місцеві дівчата сходилися з військовополоненими, навіть знаючи, що в Росії у їх обранця є дружина та діти. Так сталося, наприклад, з Н. Могилівським, який під час війни був у німецькому полоні. Працюючи в селянському господарстві, він зарекомендував себе вправним робітником, за що отримав послаблення з боку роботодавця, почав вивчати німецьку мову. Сусідом його господаря був німецький колоніст, який довгий час проживав у Росії і прекрасно знав російську мову. Микола зійшовся з його донькою, яка влітку 1917 р. народила від нього дитину [12, 121-122]. Народження дітей від полонених було непоодиноким явищем. Так, полонений К. Левін відзначав, що «ще до закінчення війни в канцелярії таборів надходили численні прохання військовополонених дати їм дозвіл прийняти австрійське підданство і залишитися в країні. ... скільки сліз і горя викликав в сімнадцятому році наказ військового командування про зняття полонених з робіт і повернення їх до таборів. ... Багатьох з них проводжали жінки з грудними дітьми, яких вони нажили з цими полоненими. ... Наказ був незабаром відмінено» [9, 34]. Як бачимо, навіть війна не могла стати на заваді людських почуттів і бажань.

З огляду на чисельні зв'язки, які зав'язалися між російськими полоненими та місцевими жінками, після укладення миру на Східному фронті, Німеччина визнала можливість укладення шлюбів між ними. Частина сформованих сімей зуміла виїхати в Росію, частина виявила бажання залишитися, частина взагалі розпалася через те, що солдати відмовлялися визнавати свою сім'ю, оскільки діяло репатріаційне правило, що сімейні військовополонені будуть повернутися додому в останню чергу [4, 144-146].

В архівних документах збереглися відомості й про політику Австро-Угорщини щодо надання дозволу на укладання шлюбів між місцевими жінками та російськими полоненими [13, арк. 1]. У випадку клопотання про дозвіл на одруження – полонені мали певний час чекати на підготовку документів, причому, як і в Німеччині, при бажанні виїхати до Росії з сім'єю вони мали відправлятися пізніше, ніж усі інші військовополонені [14, арк. 6 зв.-7]. Одружені полонені, які вже нажили дітей, відправлялися разом із сім'єю у спеціальні карантинні табори для репатріантів. Окрім того, визначався порядок дій у випадку двоєженства військовополоненого [15, арк. 30-30 зв.]. Таким чином, ані колючий дріт, ані

вартів, ані осуд місцевого населення не могли завадити сексуальним зв'язкам військовополонених з місцевими жінками, які також цього бажали.

Іншим проявом сексуального життя в полоні був гомосексуалізм. Про це свого часу писав швейцарський лікар, дослідник психології військовополонених А. Фішер. Провівши особисте опитування серед полонених в роки Першої світової війни, він відзначав, що в таборах були справжні «гомосексуальні епідемії», щоправда, це стосувалося, в основному, першого року війни, на третій-четвертий рік полону це явище стало рідкістю [1, 16-19]. Щось подібне читаємо на сторінках роману Е. М. Ремарка «На Західному фронті без змін»: «ополченці з табірної охорони розповідають, що спочатку полонені не були такими млявими. У таборі, як це традиційно буває, було багато випадків мужолозтва, і, судячи з розповідей, на цьому ґрунті полонені нерідко пускали в хід кулаки і ножі. Тепер вони зовсім отупіли і стали до всього байдужими, більшість з них навіть перестало займатися онанізмом, так вони ослабли, хоча взагалі в таборах справа часто доходить до того, що люди роблять це спільно, всім бараком» [16, 148].

Деякі полонені в своїх спогадах також відзначали випадки гомосексуальних зв'язків у табірному співтоваристві. Наприклад, К. Левін згадував про одного з акторів театру, який виконував жіночі ролі і якого підозрювали в гомосексуальних відносинах з полоненим-вірменином, з яким «вони ночували разом в окремому приміщенні ... і про них в таборі говорили недобре» [9, 55]. Свідчення того, що гомосексуалізм був присутнім в житті полонених знаходимо й на сторінках монографії німецького етнографа В. Дьогена, який, проводячи свої дослідження серед військовополонених на теренах Німеччини, згодом написав книгу про їхнє життя в таборах в роки Великої війни 1914-1918 рр. Серед іншого, він згадував про 22 судові вироки, які були винесені російським військовополоненим за подібні зв'язки [2, 137]. Втім, на спад гомосексуальності в таборах наприкінці війни більшою мірою вплинуло загальне виснаження організму полонених, аніж осуд, заборони чи австро-німецькі судові вироки.

Невід'ємною рисою статевого життя військовополонених, точніше її наслідком, була наявність серед них значної кількості венеричних хворих. Полонений К. Левін згадував, що в лазареті при таборі Міловіце, в якому він перебував під час війни, був барак для тих, хто мав венеричні захворювання. Як він писав: «венерики водилися у нас рясно, число їх ніколи не зменшувалося, і серед них були люди похилого віку з хворобами ще російського походження і такі, які захворіли в Австрії» [9, 96]. Однак, замість засудження, дана група полонених зустрічала швидше співчуття з боку своїх товаришів: «Хто з нас не винен в тому, щоб при вигляді гарненьких не спокуситися. Всі ми природою створені для життя, і природа вимагає задоволення любовних пристрастей, бувають моменти, коли важко встояти» [цит. за: 4, 221-222]. Крім того, існували спеціальні табори для утримання хворих або втікачів. Наприклад в Сілезії, неподалік від німецько-австрійського кордону в невеличкій фортеці в 1916 р. перебувало кілька десятків полонених офіцерів та рядових. Їх присилали у форт з різних таборів для лікування або виправлення, й у списку навпроти прізвища новоприбулого ставилася одна із трьох позначок: «L», що означало Luetiker (сифілітик), «A» – Alkoholiker або «G.S.» – Groß Skandal [17, 37-38]. Все це свідчить про те, що сексуальне життя не припинялося навіть у полоні.

Потрібно відзначити також і те, що тривале перебування в закритому чоловічому товаристві характеризувалося процесом «демаскулізації», коли чоловіки проявляли не притаманні їм почуття: сльози на очах, часті ридання, надмірна емоційність і т. ін. [18, 201-202; 19, 2012, 2020, 2026]. Військовополонені, безумовно, виключенням не були.

В таборах досить часто відбувалося «заміщення» жінок чоловіками, особливо там, де діяли драматичні гуртки і йшли вистави з жіночими ролями. Полонені згадували, наскільки правдиво вживались в жіночі ролі окремі актори. Наприклад К. Левін, згадуючи про

табірних акторів, відзначав, що один з них «зовсім увійшов в свою роль, і потроху жіноче начало стало помітно переважати в ньому. Він ходив, похитуючись, дрібною ходюю, і зовсім по-жіночому виставляв груди», інший – «тримав себе кокетливо, граючи, пудрився і фарбував губи і іноді навіть заговорювався ... «я сказала, я була, я хотіла», і коли його поправляли, робив зневажливу гримасу» [9, 55]. Військовополонений офіцер А. Успенський згадував, що не обходилося й без залицянь за театральними «примадоннами». На кожній виставі в антрактах «шанувальники» під різними приводами намагалися проникнути за лаштунки в «дамську» вбиральню, а після вистави підносили великі букети та корзини квітів тим «артисткам», яких вони любили [20, 28]. Як точно згодом помітив один з полонених: «Це був золотий вік травесті» [21, 363].

Завершимо роздумами героя художнього роману О. Толстого «Ходіння по муках», який зазначав, що найважчим випробуванням в полоні було фізичне утримання, яке позначилося на багатьох: «один раптово починав пудритися, підмальовувати очі та брови, шушукався цілими днями з таким же напудреним молодиком, інший – сторонився товаришів, валявся, завернувшись з головою в ганчір'я, немитий, неприбраний, інший починав лягтися, чіплятися до всіх з жахливими розповідями і врешті-решт вчиняв щось настільки непристойне, що його відвозили до лазарету» [22, 192].

Висновки. Таким чином, інтимне життя військовополонених в роки Першої світової війни мало свої особливості. Перебування у виключно чоловічому закритому співтоваристві спровокувало появу в середовищі військовополонених гомосексуалізму та хвилю випадків самозадоволення. Втім, з часом це пішло на спад, що, в деякій мірі, було пов'язано із залученням значної кількості військовополонених до робіт за межами табору. Більшість російських полонених було залучено до сільськогосподарських робіт і, в зв'язку з цим, проживали там же, в селянських хатах. Це призвело до того, що між полоненими і місцевими жінками, які також потерпали від нестачі чоловічої уваги, виникали симпатії, які переростали в сексуальні стосунки. Також невід'ємною частиною інтимного побуту військовополонених був процес «демаскулізації», коли багато чоловіків почали проявляти надмірну емоційність, невластиву їм в звичайному середовищі. Найвищою точкою його стало поширення в таборах трансвестизму, в першу чергу там, де діяли театральні гуртки, незмінним атрибутом яких були постановки з жіночими ролями. Все це свідчить про те, що навіть в екстремальних умовах полону та тотальної війни було місце для почуттів та можливості для реалізації сексуальних бажань.

Список використаної літератури

1. Vischer A.L. Die Stacheldraht-Krankheit. Beiträge zur Psychologie des Kriegsgefangenen / A.L. Vischer. – Zürich: Rascher & Cie, Verlag, 1918. – 56 s.
2. Doegen W. Kriegsgefangene Völker. Bd. I. Der Kriegsgefangenen Haltungen und Schicksal in Deutschland / W. Doegen. – Berlin: Verlag für Politik und Wirtschaft, 1921. – 263 s.
3. Moritz V. Zwischen Nutzen und Bedrohung. Die russischen Kriegsgefangenen in Österreich (1914-1921) / V. Moritz, H. Leidinger. – Bonn: Bernard & Graefe Verlag, 2005. – 384 s.
4. Нагорная О.С. «Другой военный опыт»: российские военнопленные Первой мировой войны в Германии (1914-1922) / О.С. Нагорная. – Москва : Новый хронограф, 2010. – 440 с.: ил.
5. В плену. Со слов бывшего в плену солдата П.З. Бахметьева записала Е. Милицына. Издание Отдела связи с фронтом при Воронежском губернском комитете В.З.С. – Воронеж: Типо-Лит. «Воронежского Издательского Т-ва», 1917. – 15 с.
6. Корсак В. Плен / В. Корсак. – Париж, 1927. – 238 с.
7. Судленкова Н. «...Положить душу свою за други своя». О памятнике, воздвигнутом 90 лет назад русскими военнопленными / Н. Судленкова // Русское слово. – 2006. – № 6. [Електронний ресурс] – режим доступа: <http://www.ruslo.cz/articles/47/>
8. Абдрашитов Э.Е. О социальной ностальгии российских военнопленных в Первой мировой войне / Э.Е. Абдрашитов // СОЦИС. – 2006. – № 4. – С. 131-135.

9. Левин К. Записки из плена. Изд. 3-е. / К. Левин. – Москва : Федерация, 1931. – 220 с.
10. Кирш Ю. Под сапогом Вильгельма (Из записок рядового военнопленного № 4925). 1914-1918 гг. / Ю. Кирш. – Москва ; Ленинград: Госиздат, 1925. – 104 с.
11. Кобець О. Записки полоненого. Пригоди і враження учасника Першої світової війни. Вид. 5. / О. Кобець. – К.: Глобус, 1993. – 336 с.
12. Ревин И.А. Крестьяне Могилевские: родословная семьи и история Тихого Дона / И.А. Ревин // Новый исторический вестник. – 2009. – № 2 (20). – С. 115-124.
13. Державний архів Чернівецької області (ДАЧО), Ф. 4. Чернівецьке повітове управління. 1856-1918 рр., Оп. 1., Спр. 1620. Директивні вказівки Міністерства внутрішніх справ м. Відень про порядок видачі дозволів російським полоненим на проживання в Австрії, 1918 р., 1 арк.
14. ДАЧО, Ф. 3. Крайове управління Буковини м. Чернівці. 1854-1918 рр. Оп. 2., Спр. 32424. Інструкції Міністерства сільського господарства щодо порядку використання на сільськогосподарських роботах російських військовополонених впродовж періоду від укладення перемир'я до їх репатріації, 1918 р., 16 арк.
15. ДАЧО, Ф. 7. Заставнянське повітове управління. 1856-1918 рр., Оп. 1, Спр. 448. Директивні вказівки президіуму крайового управління Буковини за 1918 р., 84 арк.
16. Ремарк Э.М. На Западном фронте без перемен / Э.М. Ремарк; [пер. с нем. Ю.Н. Афонькина]. – СПб.: Кристалл, 2001. – 224 с.
17. Ульяновский А. В плену (1915-1918) / А. Ульяновский. – Ленинград : Госиздат, 1925. – 167 с.
18. Нагорная О.С. «Полковник беззвучно зарыдал, слезы были на глазах у всех офицеров...»: коммуникация эмоций за колючей проволокой / О.С. Нагорная // Диалог со временем. – 2011. – № 35. – С. 195-205.
19. Русские пленные в Австро-Венгрии (из докладов сестер милосердия Н.Г. Масленниковой, А.В. Романовой и кн. Н.Г. Яшвилль) // Вестник Красного Креста. – 1916. – № 6. – С. 2007-2026.
20. Успенский А.А. В плену. Воспоминания офицера в 2-х частях. Ч. II (1917-1918 гг.) / А.А. Успенский. – Каунас: Издание автора, 1933. – 181 с.
21. Rachamimov A. The Disruptive Comforts of Drag: (Trans)Gender Performances among Prisoners of War in Russia, 1914-1920 / A. Rachamimov // The American Historical Review. – 2006. – Vol. 111. – № 2 (April). – P. 362-382.
22. Толстой А.Н. Хождение по мукам. Т. 1. / А.Н. Толстой. – Днепропетровск: Промінь, 1979. – 576 с.

References

1. Vischer, A.L. (1918). *Die Stacheldraht-Krankheit. Beiträge zur Psychologie des Kriegsgefangenen*. Zürich: Rascher & Cie, Verlag. (in De.)
2. Doegen, W. (1921). *Kriegsgefangene Völker. Bd. I. Der Kriegsgefangenen Haltungen und Schicksal in Deutschland*. Berlin: Verlag für Politik und Wirtschaft. (in De.)
3. Moritz, V., & Leidinger, H. (2005). *Zwischen Nutzen und Bedrohung. Die russischen Kriegsgefangenen in Österreich (1914-1921)*. Bonn: Bernard & Graefe Verlag. (in De.)
4. Nagornaya, O. S. (2010). “Another military experience”: Russian prisoners of war of the First World War in Germany (1914-1922). Moscow: Novyj hronograf. (in Russ.)
5. (1917). *In captivity. According to a former soldier P. Bakhmetiev, recorded E. Militsyna*. Edition of the Front Communication Department at the Voronezh Provincial Committee V.Z.S. Voronezh (in Russ.)
6. Korsak, V. (1927). *Captivity*. Parizh (in Russ.)
7. Sudlenkova, N. (2006). “...Put your soul for your own friends”. About the monument erected 90 years ago by Russian prisoners of war. *Russian word*, 6. URL: www.ruslo.cz/articles/47 (in Russ.).
8. Abdrashitov, E. (2006). On the social nostalgia of Russian prisoners of war in the World War I. *Sociological research*, 4. 131-135 (in Russ.)
9. Levin, K. (1931). *Notes from captivity*. Moscow (in Russ.).
10. Kirsh, Ju. (1925). *Under the boot of Wilhelm (From notes of ordinary prisoner of war No. 4925). 1914-1918*. Moscow, Leningrad: Gosizdat (in Russ.).
11. Kobets, O. (1993). *Notes of the prisoner. Adventures and Impressions of the World War I Participant*. Kyiv: Globus (in Ukr.).
12. Revin, I. A. (2009). Mogilev peasants: the family tree and the history of the Quiet Don. *New Historical Bulletin*. 2 (20), 115-124 (in Russ.).

13. State Archives of Chernivtsi Region (SACR), F. 4. *Chernivtsi County Administration. 1856-1918*, Description 1., Case 1620. *Directives of the Ministry of Internal Affairs, Vienna, on the procedure for issuing permits to Russian prisoners of residence in Austria, 1918* (in Ukr.).
14. SACR, F. 3. *Local administration of Bukovina Chernivtsi. 1854-1918*. Description 2, Case 32424. *Instructions of the Ministry of Agriculture on the Procedure for the Use of Russian Prisoners of War in Agricultural Work during the Period from the Armistice to their Repatriation, 1918* (in Ukr.).
15. SACR, F. 7. *The Zastavnja district administration. 1856-1918*, Description 1, Case 448. *Directives of the Presidium of the Bukovyna Regional Administration for 1918* (in Ukr.).
16. Remark, E.-M. (2001). *On the Western Front unchanged*, transl. Ju. Afon'kin. St. Peterburg: Kristall (in Russ.).
17. Ulyansky, A. (1925). *In captivity (1915-1918)*. Leningrad: Gosizdat (in Russ.).
18. Nagornaia, O. S. (2011). "The Colonel sobbed soundlessly, tears were in the eyes of all officers...": communication of emotions behind a wire fence. *Dialogue with Time*, 35, 195-205 (in Russ.).
19. (1916). Russian prisoners in Austria-Hungary (from reports of sisters of mercy N. Maslennikova, A. Romanova and Princess N. Yashville). *Red Cross Bulletin*, 6, 2007-2026 (in Russ.).
20. Uspenskiy, A. A. (1933). *In captivity. Officer Memories. Part 2. 1917-1918*. Kaunas (in Russ.).
21. Rachamimov, A. (2006). The Disruptive Comforts of Drag: (Trans)Gender Performances among Prisoners of War in Russia, 1914-1920. *The American Historical Review*, vol. 111, 2, 362-382.
22. Tolstoy, A. N. (1979). *The Road to Calvary*, vol. 1. Dnepropetrovsk (in Russ.).

MINAEVA Tetiana, Candidate of Sciences (History), Associate Professor, Department of Modern and Contemporary History, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

RUSSIAN POWS' SEXUAL RELATIONSHIPS IN GERMANY AND AUSTRIA-HUNGARY CAMPS IN WORLD WAR I

Abstract. Introduction and purpose. *The goal of this article is to provide an overview of Russian POWs' sexual relationships in Germany and Austria-Hungary camps in World War I throughout 1914-1918.*

Results. *An increasing number of studies have found that sexual relationships (from heterosexual to homosexual) used to be an integral part of the prisoners' daily camp life throughout their captivity. Noteworthy, a growing body of literature has turned their focus to the effects of the First World War on sexual behavior and perceptions of sexual norms and identities. As far as the effects of long-term captivity upon masculine identity were a central theme of public discourse regarding prisoners during WWI, it was discovered that some camps did see masturbation developing as well as homosexual bonds were widespread, however, subsequently the seeking for sexual pleasure decreased as a result of the captives' physical exhaustion. There were also heterosexual bounds; however, they were infrequent in the camps, since women were forbidden to work in hospitals, kitchens and other camp structures. Prison officers, having money, had more opportunity and access to prostitutes. At the same time, private captives, who began to be massively involved in various activities outside the camps since spring-summer 1915, had more opportunities to satisfy their sexual desires with local women, despite the condemnation of local authorities, flirted with soldiers.*

Conclusion. *It was highlighted that the durable imprisonment developed the crisis of masculinity, targeted POWs' intimated feelings of vulnerability and they became increasingly emotional. Images of cross-dressing men became widely visible in prisoner camps theatre. POWs were depicted as men acting as surrogate women in a variety of ways, including building a domestic sphere for psychological and emotional relief. The single most striking observation to emerge from the study is the conclusion that the war created a 'new class of men' whose psychological scars altered their relationships with the opposite sex, the prewar gender and sexual order had been substantially changed by the WWI experience.*

Key words: *Russian POWs (prisoners of war), sexual relationship, masturbating, homosexuality, heterosexuality, military captivity, World War I, Germany, Austria-Hungary.*

Одержано редакцією 22.10.2019
Прийнято до публікації 30.10.2019

УДК 94(477)«1917/1920»

DOI: 10.31651/2076-5908-2019-2-90-96

СКРИПНИК Олена Миколаївна,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої
історії та методик навчання
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
Orcid ID: 0000-0003-1904-3468
e-mail: olena-skripnik@meta.ua

СПРОБА ВИРІШЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ ЛІГОЮ НАЦІЙ У 1919–1920-х рр.

У статті проаналізовано діяльність Ліги Націй щодо вирішення українського питання у 1919 – 1920-х рр. Досліджено намагання урядів УНР та ЗУНР домогтися визнання та незалежності за допомогою Ліги Націй. З'ясовано роль Західноукраїнського товариства Ліги Націй у боротьбі за захист прав національних меншин.

Ключові слова: Ліга Націй, Східна Галичина, ЗУНР, Є. Петрушевич, Акт Злуки УНР та ЗУНР, Західноукраїнське товариство Ліги Націй, національні меншини, УНР.

Постановка проблеми. З появою Ліги Націй, яка була заснована з метою розвитку співробітництва між народами та гарантії миру й безпеки, у багатьох народів з'являється надія на вирішення з її допомогою нагальних питань мирним шляхом. Не винятком стає і український народ, який з 1917 р. активно розгорнув боротьбу за незалежність. Важливим для урядів ЗУНР та УНР, у той період, як і на даний момент для української держави, було вироблення чіткої зовнішньополітичної стратегії, пошук сильної дипломатичної підтримки, аби український народ здобув свою власну державу, а Україна здобула утвердження на міжнародній арені. Сьогодні досить актуальним є багатостороннє дослідження позиції Ліги Націй щодо українського питання, адже на сучасному етапі, так само як і 100 років тому, Україна сподівається на підтримку та допомогу міжнародних організацій, з метою захисту своєї незалежності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі відносин України та Ліги Націй присвячено чимало досліджень. Серед них праці В.В. Кушніра [1], який досліджував діяльність Західноукраїнського товариства Ліги Націй. М. Лозинського [2], Д.М. Шебаніца [3]. І.Б. Дацківа [4; 5], в яких розкрито особливості дипломатичної діяльності Західноукраїнської Народної Республіки. Н.Г. Яцишина [6], який звертає увагу на діяльність Ліги Націй у справах захисту національних меншин.

Метою є дослідити та проаналізувати діяльність Ліги Націй стосовно вирішення українського питання у 1919–1920-х рр. Відповідно до визначеної мети було поставлено такі наукові завдання: з'ясувати яке значення мала Ліга Націй у відстоюванні українцями своїх національних прав після Першої світової війни; дослідити відносини ЗУНР та Ліги Націй; охарактеризувати співпрацю УНР з Лігою Націй; дати оцінку діяльності Західноукраїнського товариства Ліги Націй у боротьбі за національні права. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму, системності, науковості, об'єктивності, а також на використанні методів аналізу, синтезу, узагальнення.

Виклад основного матеріалу. Найважливішою метою Ліги Націй її засновники вважали підтримання післявоєнного status quo, що визначено самим Статутом Ліги [3,

122], адже більшість положень Статуту (10 – 17) присвячені саме питанням підтримання миру та безпеки: «Члени Ліги зобов'язуються поважати і зберігати проти всякого зовнішнього вторгнення територіальну цілість та існуючу політичну незалежність всіх Членів Ліги»[7].

З початком революції в Російській імперії (23.02.1917) виникає Українська Центральна Рада, яка розгорнула активну боротьбу за незалежність. У цей же час поразка Австро-Угорщини в Першій світовій війні сприяла посиленню національно-визвольного руху у Західній Україні, яка також прагнула до незалежності й власної державності.

Країни Антанти завершували Першу світову війну під гаслом «права націй на самовизначення», що також було підтверджено Лігою Націй. Це означало, що в разі їхньої перемоги українці, які мешкали на території імперії Габсбургів, отримували шанс утворити національну державу. Саме так сталося, наприклад, із Чехословаччиною, Угорщиною, Югославією, які після розпаду Австро-Угорщини стали самостійними державами [8].

7 листопада 1917 р. було проголошено створення Української Народної республіки (УНР), яка існувала на території Центральної, Східної і Південної України у 1917–1920 рр. Фактично через рік, 13 листопада 1918 р., Українська національна Рада проголосила створення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), президентом якої став Є. Петрушевич [9]. Новостворені українські республіки, на жаль, довго не проіснували. Проте їх історичне значення, а особливо факт об'єднання ЗУНР із УНР, став прецедентом та прикладом для наслідування й сьогодні. Тогочасна українська інтелігенція, політична еліта та національно свідомі селяни й городяни продемонстрували патріотичну позицію і високу національну свідомість.

Проте, не дивлячись на утворення УНР та ЗУНР, а також на Акт Злуки УНР та ЗУНР 22 січня 1919 р., Антанта не визнавала незалежності українських республік, та не знала що робити з Галичиною. Для країн Антанти Галичина виглядала польською територією. Принаймні, у цьому їх переконували поляки. Українці ж мали репутацію союзників переможеної Німеччини.

Тим не менш, українське питання було порушене на першому засіданні Паризької мирної конференції 21 січня 1919 р., у зв'язку із обговоренням українсько-польських бойових дій у Галичині. У перші місяці своєї діяльності в Парижі українська делегація надіслала керівним органам форуму низку нот, в яких порушувалися питання про визнання суверенітету УНР Антантою, кордони України, самовизначення західноукраїнських земель, висловлювався протест проти окупаційної політики іноземних держав щодо української території [10, 219].

Українська делегація, на чолі із О. Шульгином, до якої увійшли О. Коваленко, А. Марголін, М. Ге, у 1920 р. взяла участь у роботі засідання першої Асамблеї Ліги Націй – органу, що мав стати справжнім гарантом миру у повоєнному світі. Завданням української делегації було здобути членство у Лізі Націй для України. Проте 25 листопада підкомісія винесла негативне рішення щодо українського питання [11, 151].

В той же час, рішенням іншого органу Ліги Націй – Найвищою Радою – від 20 листопада 1919 р., Польща отримала мандат на управління Східною Галичиною строком на 25 років, таким чином Ліга Націй визнала Східну Галичину своєю підмандатною територією. Після завершення цього терміну долю Східної Галичини мала вирішувати Рада Ліги Націй [12, 113].

Дипломатична діяльність уряду ЗУНР особливо активізувалась із листопада 1920 р., коли в м. Женева розпочалася сесія Ліги Націй [4, 32]. 28 листопада в Женеву прибула на конференцію Ліги Націй галицька делегація на чолі з президентом Є. Петрушевичем. До її складу увійшли К. Левицький, С. Витвицький, Е. Брайтер та інші. Вона провела

переговори з представниками провідних країн і подала на розгляд Ліги Націй ноту, в якій вимагалось: 1) визнати Східну Галичину самостійною державою на її етнічній території, за що народ ЗУНР вів збройну боротьбу проти агресії з боку Польщі; 2) допомогти якнайскорішому справедливому вирішенню цього питання; 3) до часу відновлення державності Лізі Націй взяти під захист українців від репресивної політики польської окупаційної влади шляхом призначення до краю міжнародної контрольної комісії; 4) дати можливість Українській Національній Раді захищати інтереси населення Східної Галичини в Лізі Націй. До ноти докладалися документи, які підтверджували зміст ноти [2, 215-216].

Наступна сесія Ліги Націй у Парижі 23 лютого 1921 р. розглянула справу Східної Галичини і прийняла важливі, й обнадійливі рішення: постанови мирного договору про права національних меншин в Польщі не можуть бути застосовані проти Галичини, бо вона лежить поза межами Польщі; постанови про виконання мандатів і контролю Ліги Націй над мандатарем не можуть бути застосовані проти Галичини, бо Польщу не наділено мандатом завести адміністрацію тої країни; не можна також прикладати до цього випадку приписів гаазької конвенції, бо в ті часи, коли була укладена конвенція, Польща не існувала як держава; Польща являється тільки фактичним мілітарним окупантом Галичини, сувереном якої є держави Антанти. Відтак Ліга Націй скерувала своє рішення і домагання делегації ЗУНР на розгляд Ради Амбасадорів Антанти [5, 379].

Очолований Є. Петрушевичем уряд ЗУНР у вигнанні свої головні надії покладав на Антанту. Його звернення до Ліги Націй стали спробою знайти підтримку поза межами вузького кола великих держав, які, не визнаючи польського суверенітету у Східній Галичині, розв'язання питання її державно-правового статусу постійно відкладали на майбутнє. Завдяки зусиллям української діаспори обережні кроки на підтримку ЗУНР зробила у Лізі Націй Канада [1, 156]. А саме, у вересні 1921 р. питання щодо Східної Галичини знову обговорювалося на засіданнях Ліги Націй у Женеві, де з доповіддю виступив канадський міністр Дотерті, але рішення його вкотре відкладалося [4, 32].

Подібним результатом закінчилось обговорення західноукраїнської проблеми на III сесії Ліги націй у вересні 1922 р. [13, 145].

Таким чином, Ліга Націй відповідно до позиції великих держав, визнала себе некомпетентною вирішувати долю Галичини, залишивши це право за Радою послів Антанти. Головним політичним здобутком дипломатії Євгена Петрушевича у Лізі Націй стало те, що Ліга у своїх постановах у 1921 р. та у 1922 р. підтвердила, що Польща немає суверенних прав на Галичину [14, 25].

Щодо долі УНР, то під час проведення Другої Асамблеї Ліги Націй, голова української дипломатичної місії в Парижі О. Шульгин знову звернувся з листом до Генерального Секретаря Ліги Націй Еріка Дрюмонда, про прийняття України в Лігу Націй. У середині вересня 1921 р. О. Шульгин склав і передав особисто в Генеральний Секретаріат і до президента Другої Асамблеї Ліги Націй ноту «Протест проти насилля над правами українців Радянською Росією і проти актів жорстокого варваризму, вчинених радянськими військами на українській території» [11, 151], а також меморандум про війну України з Радянською Росією. У меморандумі наголошувалося на оборонному характері війни для України і викладалися причини, які штовхали Росію до війни з Україною. Також О. Шульгин звернув увагу на те, що Україна проводить боротьбу за принципами, на які спирається Ліга Націй, і прохав останню призначити спеціальну Комісію для розгляду справи України і допомоги у визволенні з-під більшовицького панування [15, 52]. Проте, допомога так і не була надана.

Тим не менш діяльність української делегації в Лізі Націй не можна назвати взагалі безрезультатною, адже делегаціями було докладено чимало зусиль для збереження на світовому рівні національного імені «українці».

Слід зауважити, що Ліга Націй, яка на початку 20-х років ХХ ст. поступово стала важливим чинником міжнародного життя, привернула увагу не лише професійних політиків і дипломатів. Ще до того, як конференція ухвалила її статут, у багатьох країнах світу створюються різноманітні громадські товариства, що об'єднували ентузіастів Ліги, тих, хто пов'язував з нею надії на розв'язання численних міжнародних та національних проблем. Так, зокрема, 20–22 січня 1922 р. емігранти-галичани організували в австрійській столиці Західноукраїнське товариство Ліги Націй (далі – ЗУТЛН) [1, 154], з метою підтримки Ліги Націй та розширення впливу на міжнародному рівні екзильного уряду ЗУНР для вирішення проблеми державного статусу Східної Галичини. Президентом товариства став Роман Перфецький, член Української Національної Ради та колишній заступник державного секретаря ЗУНР із внутрішніх справ.

Західноукраїнське товариство Ліги Націй (ЗУТЛН) було складовою частиною всієї дипломатичної активності емігрантського уряду ЗУНР. Першим завданням товариства був вступ до Союзу товариств Ліги Націй (СТЛН), який дав би можливість використати його трибуну для ведення широкої міжнародної пропаганди. Р. Перфецький у червні 1922 р. очолив делегацію ЗУТЛН на VI конференції СТЛН у Празі, на якій одностайно ухвалено всі резолюції комісії щодо Галичини та ЗУТЛН. Очолювана Р. Перфецьким делегація ЗУТЛН на засіданні Ради СТЛН 20 – 22 жовтня 1922 р. у Будапешті подала проект резолюцій, у якому містилася вимога до країн Антанти усунути польську окупацію, а також запропонувала резолюцію, що засуджувала проведення Польщею парламентських виборів у листопаді 1922 р. у Східній Галичині [9, 241].

Але згодом, 15 березня 1923 р., Рада Амбасадорів Антанти ухвалила рішення про анексію Східної Галичини Польщею [8]. Після прийняття даного рішення вимагати визнання незалежності ЗУНР уже не могла. Звичайно, боротьба українців за свої національні права не припинилась. Українці, які опинились у складі Польщі, й надалі намагались за допомогою Ліги Націй вирішити національне питання.

Після 1923 р. українці могли звертатися до Ліги Націй лише в рамках системи захисту прав національних меншин. Такі звернення у 1920-х рр. були лише поодинокі. А 14 березня 1923 р. було припинено діяльність Західноукраїнського товариства Ліги Націй в СТЛН. Р. Перфецький, як голова делегації ЗУТЛН, на конференції в Ліоні 1924 р. вимагав відновлення його прав в СТЛН, але безуспішно. Наступні чотири роки зусилля товариства були спрямовані для ведення міжнародної пропаганди, хоча брак коштів дуже цьому перешкоджав [16, 58].

15 вересня 1927 р. від імені західноукраїнського представництва Голові Ліги Націй подали Меморандум з підписом Є. Петрушевича із скаргою на Польщу, Румунію і Чехословаччину, щодо не дотримання постанов Ліги Націй про права національних меншин [6, 306]. Проте у 1920-х рр. Ліга Націй так і не змогла посприяти вирішенню даної проблеми.

Висновки. Таким чином, внаслідок Першої світової війни та створення Ліги Націй, український народ намагається вибороти своє право на власну державу. Поява УНР та ЗУНР були величезним кроком на шляху до незалежності. В умовах тогочасних міжнародних відносин новостворені українські республіки намагались заручитися підтримкою Ліги Націй, та за її допомогою вибороти свою самостійність. Ліга Націй стала доволі потужним рупором Східної Галичини у відстоюванні своїх прав.

Уряд УНР намагався через Лігу Націй домогтися визнання Антантою суверенітету УНР, а також висловлював протест проти окупаційної політики іноземних держав щодо української території. Проте, постійне ускладнення процедури розгляду цих питань, зводили нанівець ефективність розгляду та виконання рішень, та рекомендацій і зауважень Ліги Націй. Щодо діяльності Західноукраїнського товариства Ліги Націй, то вона була спрямована, перш за все, на захист прав української національної меншини під владою Польщі.

Список використаної літератури

1. Кушнір В. Західноукраїнське товариство Ліги Націй (1922 – 1928) / В. Кушнір // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів. – 1998. – Вип. 33. – С. 154–160.
2. Лозинський М. Галичина в 1918 – 1920 рр. / М. Лозинський. – Нью-Йорк : Червона Калина, 1970. – 228 с.
3. Шибаніц Д. М. Діяльність Ліги Націй у сфері підтримання міжнародного миру та безпеки: історико-правовий аналіз / Д. М. Шибаніц // Науковий вісник Ужгородського національного університету : Серія: Право. – Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2014. – Вип. 24. – Т. 1. – С. 121–124.
4. Дацків І. Діяльність зовнішньополітичної служби Західно-Української Народної Республіки у 1918 – 1923 роках / Ігор Дацків // Мандрівець. – 2011. – № 4 (94). – С. 30–33.
5. Дацків І.Б. Дипломатія українських національних урядів у захисті державності (1917 – 1923 рр.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.02 / Дацків Ігор Богданович; Дип. акад. України при М-ві закордон. справ України. – К., 2010. – 474 с.
6. Яцишин Н.Г. Захист прав української національної меншини Польщі у системі Ліги Націй / Н.Г. Яцишин // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки. – 2014. – Вип. 5 – Т. 3. – С. 304–311.
7. Устав Лиги Націй от 28.04.1919 г. // Версальский мирный договор / Полный перевод с франц. под ред. Ю.В. Ключникова и А. Сабанина. – Москва : Литиздат НКВД, 1925. – С. 7–15.
8. Тимченко Р. ЗУНР: усе про республіку західних українців / Роман Тимченко // Українська правда. Історична правда. – 13.11.2018. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/articles/2018/11/13/153262/>
9. Утворення ЗУНР: прецедент українського національного руху // Інститут Просвіти. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://iprosvita.com/utvorennia-zunr-pretседent-ukrainskoho-natsionalnoho-rukhu/>
10. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. У 7-ми т / М. Стахів. – Т.4. – Торонто, 1962. – 353 с.
11. Акинджи Е. Діяльність О. Шульгина у складі надзвичайної дипломатичної місії УНР в Парижі (1919 – 1922 рр.) / Емре Акинджи // Військово-історичний альманах. – 2011. – Ч.2 (23). – С. 138–159.
12. Zurawski P.G. Problems of the Ukrainian national minority in Poland in the years: 1919 – 1923 / Zurawski Przemysław Grajewski // Acta Universitatis Szegediensis : acta historica. 1992. – P. 107–119. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://acta.bibl.u-szeged.hu/2784/1/historica_095_107-119.pdf
13. Західно-Українська Народна Республіка, 1918–1923: уряди, постаті / О. Аркуша, З. Баран, О. Боднар [та ін.] ; упоряд.: М. Литвин, І. Патер, І. Соляр. – Львів : Тріада плюс, 2009. – 350 с.
14. Кугутяк М. В. Зовнішньополітична діяльність Української Народно-Трудової партії (1920 – 1923 рр.) / М.В. Кугутяк // Вісник Прикарпатського університету. Історія. 2001. – Вип. IV–V. – С. 21–37.
15. Яблонський В. Зовнішньополітична орієнтація Директорії УНР / В. Яблонський // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 42–55.
16. Мельник А.І. Статут «Західноукраїнського товариства Ліги Націй» Ю. Романчука, Р. Перфецького як відображення дипломатичної активності емігрантського уряду ЗУНР щодо захисту права українців Галичини на вільне національно-державне самовизначення / А. І. Мельник // Часопис Київського університету права. – 2014. – № 1. – С. 57–62.

References

1. Kushnir, V. (1998). West Ukrainian League of Nations (1922 – 1928). *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna (Visnyk of Lviv University. Historical series)*, 33, 154-160 (in Ukr.).
2. Lozynsky, M. (1970). *Galichina in 1918 – 1920*. New-York: Red Guelder (in Ukr.).
3. Shebanits, D. M. (2014). Activities of the League of Nations in maintaining international peace and security: historical and legal analysis. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu : Seriiia: Pravo (Scientific herald of Uzhhorod National University: Series Jurisprudence)*, In Yu. M. Bisaga, D. M. Belov, S. B. Bulets (Ed.). 24, 121-124 (in Ukr.).
4. Datsky, I. (2011). Activities of the Foreign Policy Service of the Western Ukrainian People's Republic in 1918 – 1923. *Mandrivets (The traveler)*, 4, 30-33 (in Ukr.).
5. Datsky, I. (2010). *Diplomacy of the Ukrainian national governments in the defense of statehood (doctor's thesis)*. Kyiv (in Ukr.).
6. Yatsyshyn, N.G. (2014). Protection of Poland's Ukrainian national minority rights in League of Nations system. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriiia Yurydychni nauky (Kherson State University Herald. Series "Legal Sciences")*, 5, 304-311 (in Ukr.).
7. *Charter of the League of Nations on 28.04.1919*. (1925). In Yu. V. Klyuchnikov and A. Sabanin (Ed.). Moscow: Litizdat NCID (in Rus.).
8. Timchenko, R. (2018). ZUNR: all about republic of western Ukrainians. *Ukrainska pravda. Istorychna pravda (Ukrainian truth. Historical truth)*. Retrieved from <http://www.istpravda.com.ua/articles/2018/11/13/153262/> (in Ukr.).
9. Formation of ZUNR: precedent of the Ukrainian national movement. *Institut Prosvity (Institute of Enlightenment)*. Retrieved from <https://iprosvita.com/utvorennia-zunr-pretседent-ukrainskoho-natsionalnoho-rukhu/> (in Ukr.).
10. Stakhiv, M. (1962). *Ukraine in the era of the Directory of the UPR*. Toronto (in Ukr.).
11. Akinji, E. (2011). Activities of O. Shulgin as part of the UPR's extraordinary diplomatic mission in Paris. *Viiskovo-istorychnyi almanakh (Military Historical Almanac)*, 2, 138-159 (in Ukr.).
12. Zurawski, P. G. (1992). Problems of the Ukrainian national minority in Poland in the years: 1919 – 1923. *Acta Universitatis Szegediensis: acta historica*. Retrieved from http://acta.bibl.u-szeged.hu/2784/1/historica_095_107-119.pdf (in En.).
13. Arkush, O., Baran Z., Bodnar O. et al. (2009). In M. Lytvyn, I. Pater, I. Solary (Ed.). *Western Ukrainian People's Republic, 1918-1923: Governments, figures*. Lviv: Triad plus (in Ukr.).
14. Kugutyak, M. V. (2001). Foreign political activity of the Ukrainian People's and Labor Party (1920 – 1923). *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Istoriiia (Bulletin of the Precarpathian University. History)*, 4-5, 21-37 (in Ukr.).
15. Yablonsky, V. (2001). The foreign policy orientation of the UNR Directory. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho linhvistychnoho universytetu (Messenger of Kyiv National Linguistic University)*, 5, 42-45 (in Ukr.).
16. Melnyk, A. (2014). «The Regulations of the Western Ukrainian society of the League of Nations» by Y. Romanchuk and R. Perfetskiy as the reflection of diplomatic activity of the exile government of ZUNR to protect the right for freedom of Ukrainian Galicia nation-determination. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava (Journal of the Kyiv University of Law)*, 1, 57-62 (in Ukr.).

SKRYPNYK Olena, Candidate of Sciences (History), Associate Professor, Department of World History and Teaching Methods, The Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

**THE ATTEMPT TO SOLVE THE UKRAINIAN QUESTION
BY THE LEAGUE OF NATIONS IN 1919–1920S**

Abstract. Introduction. *The League of Nations, which was founded to promote cooperation between nations and guarantee peace and security, had made it possible for the governments of the Western Ukrainian People's Republic and the UPR to proclaim to the world the right of the Ukrainian people for*

statehood. After all, at that time, it was important for our state to develop a clear foreign policy strategy, to look for strong diplomatic support, so that the Ukrainian people would obtain their own state, and Ukraine would gain support and affirmation in the international arena. Nowadays multilateral research of the League of Nations position on the Ukrainian Question is topical issue, such as at the present moment, as well as 100 years ago, Ukraine seeks support and assistance in international organizations in order to protect its independence.

Purpose. *The aim is to investigate and analyze the activities of the League of Nations in relation to the solution of the Ukrainian Question in the 1919-1920 years.*

Methods. *The methodology of the research is based on the principles of historicism, systemic and scientific method, objectivity, as well as the use of methods of analysis, synthesis, and generalization.*

Results. *With the formation of the Ukrainian People's Republic (UPR) and the Western Ukrainian People's Republic (WUPR), the Ukrainian people have tried to find support in the international arena in order to gain recognition of independence. The international organization the League of Nations, in fact, have begun to decide the fate of all the people who sought to form their own state, therefore the government of the Ukrainian republics have tried by its help to enlist the support of the world community in their struggle for independence. The Ukrainian Question has been discussed at meetings of various organs of the League of Nations repeatedly, but the Ukrainians haven't received the desired assistance.*

Originality. *In this article the comparison between the cooperation of the Western Ukrainian People's Republic and the UPR and the League of Nations has been drawn for the first time. It has been found out appeals and requests with which the government of the two republics appealed for.*

Conclusion. *Thus, due to the First World War and the foundation of the League of Nations, the Ukrainian people have been trying to win right for their own state. The emergence of the UPR and Western Ukrainian People's Republic has been a huge step towards independence. Under the circumstances of the international relations of that time, the newly formed Ukrainian republics have tried to secure the support of the League of Nations. The League of Nations has become quite a powerful mouthpiece of Eastern Galicia in defending its rights. The UPR Government have tried through the League of Nations to achieve recognition of the sovereignty of the UPR by the Triple Entente, and protested against the occupation policy of foreign states regarding Ukrainian territory. However, the constant complication of the procedure for reviewing these issues has undermined the effectiveness of the review, enforcement of decisions, recommendations and remarks of the League of Nations. Regarding the activity of the Western Ukrainian 'association of Nations, it has been aimed primarily at protecting the rights of the Ukrainian national minority under the authority of Poland.*

Key words: *League of Nations, East Halychyna, The Western Ukrainian People's Republic, E. Petrushevich, Act of Union (Akt Zluky), The Western Ukrainian 'association of Nations Society, National Minorities, UPR*

Одержано редакцією 7.10.2019
Прийнято до публікації 30.10.2019

УДК 334.732.4:94(477)

DOI: 10.31651/2076-5908-2019-2-97-104

ZEMZYULINA Natalka,

Doctor of History, professor at the
Department of World History and
International Relations at the Bohdan
Khmelnysky National University of
Cherkasy

Orcid ID: 0000-0002-9028-2093

e-mail: alkatan@gmail.com,

KORNOVENKO Sergey,

Doctor of History, professor at the
Department intellectual property and civil
law the Bohdan Khmelnytsky National
University of Cherkasy

Orcid ID: 0000-0002-6268-2321

e-mail: s-kornovenko@ukr.net

THE ROLE OF NATIONAL COOPERATIVES IN THE ECONOMIC TRANSFORMATION OF EUROPEAN COUNTRIES IN THE FIRST THIRD OF THE XXth CENTURY (THROUGH THE EXAMPLE OF GERMANY)

This study focuses on the peculiarities of the cooperative movement in Germany. It is stated that if in the sphere of consumer cooperation Germany succeeded Great Britain, in the sphere of credit cooperation it was the birthplace of two of its types – the urban credit cooperation of G. Schulze-Delitzsch and the rural credit cooperation of R. Raiffeisen. The cooperation was spread, on the one hand, taking into account national peculiarities of the conditions of the consumer cooperation, which at the same time acquired the features of Schulze-Delitzsch's procurement-distribution or savings and loan cooperatives, while on the other, by the development of a specific agricultural cooperation on the principles of Raiffeisen. It is noted that despite the successful development of agricultural cooperation in Germany, in the 1930s its role gradually diminished with the rapid industrialization and urbanization of the country.

Key words: Germany, cooperative movement, Schulze-Devitzsch's saving and loan cooperatives, Raiffeisen's cooperatives.

The development of capitalism in European countries contributed to the destruction of the traditional forms of organization of society that existed in previous centuries. Industrial revolution, the accumulation of capital, and the simultaneous deterioration of the living conditions of the general population of European countries have provoked powerful revolutionary upheavals. Exacerbating of contradictions between the individual social groups of the European society and finding ways to resolve it were the focus of public and political figures of the time. **The actuality** is due to the fact that cooperation and cooperative movement play a particularly important role in the transition periods, during the so-called transition economies and the emergence of civil society. World experience of economic self-organization of the population today is extremely relevant for Ukraine.

The purpose of this study is to show, on the example of Germany, how national cooperation in transition period can be a significant component in creating a stable national economic system.

The historiography of the question. The history of the emergence and development of European cooperation was actively analyzed at the end of XIXth - in the first quarter of XXth century. During this period the works whose authors were active participants in the European cooperative movement were published. Among them are groundworks and analytical researches by: A. Antsiferov, S. Borodaievsky, V. Totomiants, M. Tugan-Baranovsky and others. In Soviet

historiography, however, the problems of the development of foreign cooperation have never become the subject of special historical research. Some sort of adjustment of foreign cooperation was made in connection with the partial liberalization of the Soviet regime in the 1950s. Among Ukrainian researchers we may name the works of: L. Fain, V. Kabanov. It is worth noting the works of modern Ukrainian scientists O. Krapivin, M. Zhurba, O. Kramar, O. Berendeieva, O. Vlasova and others.

Presenting the main material. By the end of XIXth – beginning of XXth century various forms of urban and rural cooperation have spread among European countries: consumer, credit, integrated agricultural, housing, etc. England was the pioneer in this sphere. Industrial uplift that lasted in the country in the mid-nineteenth century led to a sharp increase in the number of factory workers, changed their proportion with the artisan population of the country and identified a predominantly industrial path for the further development of British consumer cooperatives. The main stimulus for the expansion of consumer cooperation was initially the desire to overcome the system, according to which employers paid wages not in money, but in checks for which in their stores workers were forced to buy goods of poor quality at significantly inflated (by 20-30%) prices, comparing to market [1, 22-25]. The increase in the number of consumer cooperatives has contributed to the emergence of firstly territorial and then – national associations. Thus, in 1863 The North of England Cooperative Industrial and Savings Society for the Wholesale Purchases was established. In ten years it has become the nationwide “English Society for Wholesale Procurement” [2, 46-49; 51-52; 86–88]. By the early 70’s of the XIXth century several cooperative centers emerged in the UK – The Cooperative Insurance Society, The Scottish Wholesale Purchasing Society, The Cooperative Central Bank. Consolidation has accelerated the pace of development of the country’s cooperative movement. While by 1872 1,2% of population in England and Wales, and 1,1% in Scotland were cooperated, in 1889 these figures increased to 2,8% and 3,8% respectively, and as of 1914 reached - 5.7% and 8.6% [3, 126].

These processes were completed in the late nineteenth century with the transformation of the cooperative movement from a powerful socio-economic force into an organization with diverse socio-political and cultural and educational functions. The Cooperative Union became the coordinator of the non-trading activities of the British cooperative, which gradually formed a network of committees specialized in specific areas of work: educational, publishing, propaganda and exhibition. British consumer cooperation became a model for the rest of European countries by the end of XIXth century [4, 187].

Due to the later start of industrialization, consumer cooperation in France, Germany and other Western European countries has taken specific forms. This primarily concerned its social composition. Contrary to the English consumer cooperation, whose members were predominantly laborers since the mid-XIXth century, in Germany, and especially in France the spread of cooperation was primarily related to the small proprietors strata of cities.

Despite the existence of German urban associations since mid XIXth century, that set out to jointly purchase food products, a classic form of advanced consumer cooperation was borrowed from the experience of British Rochdale societies in the 1860s. An attempt to develop a specific German form of consumer cooperation was made in the early 1850s by H. Schulze-Delitzsch. They were created as addition to credit ones and have maintained strong organizational relationships with them for a long time. The members of these consumer societies were mostly impoverished artisans. The rapid growth of working-class consumer cooperatives, based on the British model, began in the early 60s of XIXth century and accompanied the completion of the industrial revolution in the country [5, 35-39, 47-48]. The processes of advanced industrialization and the accompanying urbanization of German society, which had transformed a predominantly agricultural country into a leading industrial state of Europe before the First World War, contributed to the strengthening of the role of German consumer cooperation in the Pan-European. However,

the population involved has continued to be significantly smaller comparing to rural credit cooperatives, and accounted for less than a third of all cooperative residents of Germany [6, 14-16].

On the verge of World War I, the Western European consumer cooperation, the dominant position in which was occupied by British working-class cooperation, moved to the concentration stage. With the increase in turnover and the number of members, there is a decrease in the number of cooperatives due to their merger. The consolidation of the cooperative movement is happening on a national scale as well. In particular, in France in 1913, as a result of the merger of two centers of consumer cooperation, the single federation and wholesale purchasing society were formed [7, 26-27]. In the early XXth century corresponding societies have appeared in Belgium, France, The Netherlands, Austria, Finland, Russia and Norway. Their successful development brought to the consideration of the international cooperative movement the creation of the International Society of Wholesale Procurement [8, 335-336]. Developed in 1908 by the International Cooperative Alliance, the charter of the International Federation of Wholesale Procurement provided that the latter would facilitate business relations between its members and the trade of goods they produce internationally [9, 371-372]. In this way, the most powerful British consumer cooperation in the world hoped to avoid international trade brokerage.

While in the field of consumer cooperation, Germany followed the experience of the United Kingdom, which had much earlier experienced an industrial revolution and the rapid growth of the working population in cities, which accompanied it, in the field of credit cooperation it was the motherland to two of its types – the urban credit cooperation of G. Schulze-Delitzsch and the rural credit cooperation of R. Raiffeisen. During the first third of the XIXth century in Germany, the process of displacing small-scale artisan production continued, which did not withstand the competition with the factory. The proletarianization of the urban population that accompanied this process increased social tension in society and caused the destruction of traditional moral values. In the search for ways out of this complex social situation, German public opinion offered its own, national variant. The founder of the German city credit cooperation was the already mentioned G. Schulze-Delitzsch, who proposed to move to the creation of production artels through the development of cooperative lending. The systematic shortage of financial resources for the purchase of raw materials and food products led Schulze-Delitzsch to choosing such a way for the development of cooperation of artisan strata in German cities. [5, 177-180].

G. Schulze-Delitzsch assumed that impoverished burghers should help themselves. He came to this conclusion based on his previous experience of charitable work among the poor. Any gratuitous assistance was spent within a short period of time, while a loan on favorable, not indentured terms, should have pushed its recipients to use the funds received effectively. The small proprietors strata of German cities, which could not get access to bank loans, proved to be an ideal environment for spreading the proposed form of cooperation. In 1859, at the initiative of Schulze-Delitzsch, the first congress, established under the principles proposed by him, of credit societies in Weimar was convened, at which the central government was elected. In 1861 G. Schulze became the Secretary of the «All-German Union of Cooperatives» of credit cooperation and was elected to the Prussian Landtag, where he was one of the initiators of the adoption of the first cooperative law in 1867 [10, 68-69]. The General Union (of Schulze-Delitzsch) numbered 956 credit and savings cooperatives (“people’s banks”) with about 600 thousand members as of 1910. The Union continued to include 252 thousand members of consumer cooperatives with predominantly small proprietors social composition and 137 building societies [5, 171]. In this way, unlike in Great Britain, which cooperative movement already in the late XIXth century became a classic version of consumer cooperation of the urban population, Germany due to the introduction of the system of the so-called people’s banks by G. Schulze-Delitzsch, in the late XIXth century became a country of classic credit cooperation of urban population, the experience of which was taken over by the rest of the countries of Central and Southeastern Europe, where small proprietors strata made up a considerable part of the urban population.

The spread of cooperation in the rural population of European countries was on the one hand, taking into account the national peculiarities of the conditions of consumer cooperatives, which at the same time acquired the characteristics of procurement (Denmark, Sweden, Hungary), or the Schulze-Delitzsch savings and loan companies and on the other hand, by developing a specific agricultural cooperation on the principles of Raiffeisen, modified to the needs of each individual country (Austria-Hungary, Bulgaria, Serbia, Polish lands within the German Empire). With close ties to the capacious English market and the cooperative movement developed in the country, Denmark has become a classic example of European country with agricultural and consumer cooperation. Its successful experience was positively received and embodied by the peasants of Sweden and Hungary, for who exports played an important role [5, 44-46].

However, the co-operative movement of most European countries (especially those lightly related to the world market for agricultural products) revolved around credit co-operation. Its birth, as noted, took place in Germany during 50-60's as a reaction to the growing destructive influence of usury on the peasantry and small agricultural production. The two types of credit cooperation were the Raiffeisen's "people's cash registers" and Schulze-Delitzsch's "people's banks". Despite the key common feature – the call to become a form of self-organization and stabilization of society, they had significant differences due to the social environment of their application. Raiffeisen groups excluded the possibility of involving non-peasants, while Schulze-Delitzsch cooperatives were based on the involvement of large sections of the smallholder population both in the city and in the village. The Raiffeisen societies, compared to the Schulze-Delitzsch one's, were more compact, usually consisting of several dozen members belonging to one parish. The principle of remuneration of its management had a significant influence on the scale of cooperatives. In Raiffeisen local societies, the leadership worked on a public basis, while in much larger Schulze-Delitzsch the leadership needed to be paid [11, 21-24].

The Raiffeisen societies were more democratic. They did not have any entrance fees and its members could not concentrate the shares in their hands because the latter was forbidden to pass on to anyone. At the same time, the Raiffeisen groups were more cooperatively closed, their members had neither the right to lend to non-members nor to borrow from usurers. The Schulze-Delitzsch partnerships, on the other hand, were primarily focused on profit-making by its members. They could buy shares in any other company or invest in a bank and received a substantial dividend on their own share contributions. At the same time, the Schulze-Delitzsch's "national banks" were primarily limited liability companies of members for the cooperative obligations, while the Raiffeisen's "people's cash registers" required unlimited liability of all members with their own assets [12, 22-23]. The lack of share contributions in the Raiffeisen societies was due to the fact that the members of the cooperatives were mainly poor peasants who were unable to make these contributions. Usually, the rural credit cooperative received some capital for the beginning of the activity on charity basis (from local rich, municipal bodies, church, etc.), later the main sources of its credit operations became contributions of members-shareholders and loans from private individuals, individual organizations and institutions, including cooperative unions. Raiffeisen credit companies have established as a mandatory rule the creation of a non-revolving fund, which was not a subject to distribution even when the company was liquidated and later used to set up new cooperatives [12, 42].

Due to own seclusion and cautious attitude to the world, the Raiffeisen cooperatives sought to develop additional activities: selling and purchasing, loans were granted for long terms (several years), while Schulze-Delitzsch "people's banks" preferred short-term loans [13, 23]. For comparison, Schulze-Delitzsch partnerships were actively involved in external credit and lending to all, including "non-members", whereas the "people's cash registers" required only loans to members, and the volume of borrowed funds from outside gradually decreased [13, 23]. With a low lending rate, the creation and accumulation of undivided funds in Raiffeisen companies

were difficult tasks, so credit companies, in addition to purely credit (accepting deposits and issuing loans), also carried out trade and intermediary transactions, which brought them significant additional revenues. In addition to financial activities, companies of this type taught members the principles of the proper sale of goods, accounting and economics [13, 71–72]. In general, it should be noted that Raiffeisen's loan offices have substantially limited the negative impact of money lenders on agriculture.

Initially, the development of Raiffeisen credit cooperatives in the German countryside was slow. The peak of their development was the end of XIXth - beginning of XXth century. Over 15 years (1887-1902), their number has increased 13 times and reached 12,000 [14, 8–9]. They were the basis of agricultural cooperation in the country. The overall level of people's cooperation reached 50% [14, 17]. The process of consolidation of German credit societies into regional unions ended with the unification of the General Union of Agricultural Societies in Germany in 1883 (since 1903 – the Imperial Union of Agricultural Societies in Germany) [15, 149]. In addition to the organizational consolidation of the agricultural cooperative movement, built on the principles of Raiffeisen in Germany in the early XXth century, consolidation has emerged towards the creation of a single financial institution. In 1902, the Imperial Cooperative Agricultural Bank was established. However, its bankruptcy in 1912 led to a sharp exacerbation of contradictions and the withdrawal from the Imperial Union of Raiffeisen orthodox societies [15, 158].

The peasantry constituted a majority of members in the General Union of Industrial and Business Societies (Schulze-Delitzsch). As of the end of 1911, it consisted of 620,7 thousand people. Among them: rural – 26,6%; hired workers in agriculture – 2,4%; artisans – 22,8%; hired workers and apprentices – 7%; dealers – 10,3%; freelancers and civil servants – 7,5%; renters and pensioners – 8,7%; owners of industrial enterprises – 3,9%. Thus, the smallholder groups of the German village and city formed the basis of the Schulze-Delitzsch credit cooperation [16, 14-16]. The center of this branch of the German cooperative movement was the General Union of German Industrial and Economic Societies (Schulze-Delitzsch), which although consisted mainly of credit cooperatives, but enclosed up to 240 (at the beginning of 1911) consumer societies and most of the construction cooperatives of the country [16, 27]. It should be noted that despite the successful development of agricultural cooperatives in Germany, its role in the country has gradually diminished in view of the rapid industrialization and urbanization of the country. During the period 1871-1910, the population of the empire increased from 40,8 to 60,8 million people, while rural population decreased from 26,2 to 25,8 million, moreover, the urban population, primarily engaged in consumer working cooperation, increased almost 2,5 times. The share of employed in agriculture decreased to 30% and continued to decline [17, 112].

The global economic crisis of 1929-1933 caused huge losses for cooperatives. Only in 1931 the total turnover of cooperative organizations decreased by 29%. And during all four years of crisis, the turnover of German consumer cooperatives has decreased by 50%. All the problems of the cooperative economy have intensified, competition with private capital has intensified, the pressure of private, commercial and industrial capital on cooperation has increased. Sharply reduced own production of consumer cooperatives, reduced the share contribution. Organized attacks on cooperative movement in the press increased, government harassment in taxation and legislation intensified [18, 18].

The deteriorating economic situation of the cooperatives became the subject of discussion of the 13th Congress of the International Cooperative Alliance, held in 1930 in Vienna. But Congress has once again become an arena of ideological struggles and has not made any significant decisions to unite the public in defense of the cooperation. In July 1933, a special international cooperative conference was held in Basel to discuss the issue of the cooperative's attitude to the economic crisis and to prepare for the World Economic and Financial Conference. The participants of the conference adopted a declaration entitled «International Solidarity of Co-operation», which

proceeded from the fact that the global economic crisis demonstrated the failure of the capitalist system of economy and public administration, which dramatically increased the danger of war and put at risk the existence of civilization itself. The conference's decision began to refocus the international cooperative movement from economic activity to political. Consolidation of forces to fight fascism and war was needed [19, 45]. During 20-30's, fascist and reactionary regimes in Italy, Hungary, Bulgaria, Austria, and Germany pursued a policy of eliminating cooperation [20, 22]. While in Italy the fascists acted gradually, in Germany, a few months after Hitler came to power, cooperative organizations were included in the German fascist labor front. Central Consumer Cooperative Union, Christian Cooperative Union and other organizations were united into a single fascist national "Reichsbund" union [7, 186].

Conclusions. The main trends in the development of the European cooperative movement are revealed in the study. The global experience of cooperative organizations has proven their important role in economic development, especially during transformational and structural crises. On the example of European countries, it can be traced that the long-lasting systemic crises caused by the inability of the imperial authorities to adequately respond to the modernization processes of the XIXth – early XXth centuries, resulted in revolutionary upheavals in Europe in early XXth century. One of the determining factors was a failure to solve the peasant (land) issue [21, 45].

The cooperative sector contributed to the formation of multifaceted national economies, increased competitiveness of the market environment, expansion of economic activity, the combination of personal, collective and public interests. In social sphere, the mission of the cooperative sector was aimed at ensuring employment and alleviating social discrimination of the population, social protection of cooperators, strengthening the democratic foundations of society.

Germany gave impetus to the development of peasant credit cooperatives, which began to emerge and develop in other countries of the world. This was facilitated by the successful experience of the German societies, as well as the advocacy work of their ideologues, students and followers of the latter. Extremely popular was the idea of national unity of F. Liszt, as well as the application, at national level of society, of non-classical political economy (A. Smith's theory), but the economic doctrines, corresponding to national needs. It is well known that in Germany the idea of creating a national economic system was implemented by O. von Bismarck by strengthening the German nation precisely by the means of a growing national economy in which cooperation played a key role.

Список використаної літератури

1. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации / М.И. Туган-Барановский. – Москва : Экономика, 1989. – 496 с.
2. Flanagan D. 1869-1969 A centenary story of the Co-operative Union of Great Britain and Ireland / D. Flanagan. – Manchester, 1969. – 128 p.
3. Hall F. & Watkins W. P. Co-operation: a survey of the history, principles and organisation of the co-operative movement in Great Britain and Ireland – London, 1934. – 289 p.
4. Теория кооперации / Макаренко А.П., Крашенинников А.И., Кизилевич А.В., Паламарчук В.Е., Хвостов Б.Н.. – Москва : Экономика, 1982. – 282 с.
5. Reeves J. A century of Rochdaleco-operation, 1844-1944 / J. Reeves. – London : Lawrence & Wishart, 1944. – 645 p.
6. Мещеряков Н.Л. Международная кооперация / Н.Л. Мещеряков. – Москва : Государственное издательство, 1923. – 87 с.
7. Теория и история кооперативного движения / В.Н. Титаев, В.В. Петров, И.Ф. Бородин. – Энгельс, 2002. – 348 с.
8. Полоцький О. Кооперация за червоним кордоном / О. Полоцький. – Харків : ДВУ, 1927. – 78 с.
9. Watkins W.P. International Cooperative Alliance 1895-1970 / W.P. Watkins – London, 1970. – 387 p.
10. Гавриленко Ю. М. Видатні діячі кооперативного руху та їх ідеї / Ю. М. Гавриленко / Мирослав Васильович Аліман [авт. упоряд.], Юрій Миколайович Гавриленко [авт. упоряд.]. – 2-е вид., перероб. та доп. – Донецьк: Проект, 2000. – 296 с.

11. Бородаевский С.В. Сельскохозяйственная кооперация в Германии. – Санкт-Петербург : Спб., 1908. – 60 с.
12. Вахитов К. И. Кооперация. Теория, история, практика: избранные изречения, факты, материалы, комментарии / К.И. Вахитов. – Москва : ИТК Дашков и Ко, 2004. – 556 с.
13. Вольф Г. Народные банки / Г. Вольф. – Москва: Типография Сытина, 1915. – 436 с.
14. Emelianoff Ivan V. (Reprinted 1995). Economic Theory of Cooperation: Economic Structure of Cooperative Organizations / Ivan V. Emelianoff. – Davis, CA : University of California, 1948. – 266 с.
15. Шилова Н. П. Организационно-правовые основы сельскохозяйственной кредитной кооперации в зарубежных странах / Н. П. Шилова // Труды филиала МГЮА в г. Вологде. – 2004. – Вып. 1. – С. 141–164.
16. Тотомианц В. Кооперативная жизнь за границей / В. Тотомианц // Кооперативная жизнь. – 1913. – № 3-4. – С. 14-16.
17. Fox W. The co-operatives in danger, Italy-Germany-England / W. Fox. – London : Labour Research Department, 1934. – № 51. – 15 p.
18. Доклад с XI-го конгресса МКА. – 1924. – С. 45. [Электронный ресурс]. – режим доступа : <http://www.aim25.ac.uk>.
19. Fox W. Who attacks co-operatives? / W. Fox. – London : Labour Research Department, 1934. – №52. – 22 p.
20. Kornovenko S., Zemzyulina N. Revolutionary Disturbances in the Early XX Century: Agrarian Law of Central and South Eastern Europe / Kornovenko S., Zemzyulina N. // Український селянин. – Черкаси, 2014. – Вип. 18. – С. 45-49.

References

1. Tugan-Baranovsky, M. I. (1989). Social fundamentals of cooperation. Moscow.: Ekonomika (in Russ.)
2. Flanagan, D. (1969). 1869-1969 A centenary story of the Co-operative Union of Great Britain and Ireland. Manchester: Co-operative union. Ltd (in Eng.)
3. Hall, F. & Watkins, W. P. (1934). Co-operation: a survey of the history, principles and organisation of the co-operative movement in Great Britain and Ireland – London: Co-operative union. Ltd (in Eng.)
4. 4. Makarenko, A. P., Krashennikov, A. I., Kizilevich, A. V., Palamarchuk B. E., & Khvostov B.N. (1982). Cooperation Theory M.: Economics (in Russ.)
5. Reeves, J. (1944). A century of Rochdale co-operation, 1844-1944 . London : Lawrence & Wishart (in Eng.)
6. 6. Mesheryakov, N.L. (1923). International cooperation. Moscow.: State Publishing House (in Russ.)
7. Titayev, V. N., & Petrov, V.V., Borodin, I. F. (2002). Theory and history of cooperative movement. Engels: RIIC PKI (in Russ.)
8. Polotskyi, O. (1927). Cooperation behind red border . Kh.: DVU (in Ukr.)
9. Watkins, W. P. (1970). International Cooperative Alliance 1895-1970. London: (in Eng.)
10. Havrykenko, Yu. M. (2000). Famous leaders of cooperative movement and their ideas / Yu.M. Havrylenko / Myroslav Vasyliovych Aliman, Yurii Mykolaiovych Havrylenko. – 2nd ed., revised and suppl. Donetsk: Project (in Ukr.)
11. Borodayevskiy, S. V. (1908). Agricultural cooperation in Germany . St. Petersburg: SPb Dep. Com a donkey. loan savings. and prom. t-wah, (in Russ.)
12. Vakhitov, K. I. (2004). Cooperation. Theory, history, practice: selected sayings, facts, materials, comments. M. : ИТК Dashkov and Co (in Russ.)
13. Wolf, H. (1915). People's banks. Moscow.: Tipografiya Sytina. (in Russ.)
14. Emelianoff, Ivan V. (1948). (Reprinted 1995). Economic Theory of Cooperation : Economic Structure of Cooperative Organizations. Davis, CA : University of California (in Eng.)
15. Shylova, N.P. (2004). Organizational and legal fundamentals of agricultural credit cooperation in foreign countries. Works of MGYuA branch in Vologda. Iss. 1, 141–164 (in Russ.).
16. Totomianz, V. (1913). Cooperative life abroad. Cooperativne zhyttya (Cooperative life). 3-4, 14-16 (in Russ.).
17. Fox, W. (1934). The co-operatives in danger, Italy-Germany-England. London : Labour Research Department, 51, 1-15 (in Eng.)
18. Report from XI-th Congress of ICA. (1924) . – P. 45. (in Eng.) [Digital Source]. Retrieved from : <http://www.aim25.ac.uk>.

19. Fox, W. (1934). Who attacks co-operatives?. London : Labour Research Department, 52, 1-22 (in Eng.)
20. Kornovenko, S., & Zemzyulina, N. (2014). Revolutionary Disturbances in the Early XX Century: Agrarian Law of Central and South Eastern Europe Ukrainski Selianyn (Ukrainskyi Selianyn), Cherkasy, 18, 45-49 (in Ukr.)

ЗЕМЗЮЛІНА Наталка Іванівна, доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

КОРНОВЕНКО Сергій Валерійович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

РОЛЬ НАЦІОНАЛЬНИХ КООПЕРАЦІЙ В ЕКОНОМІЧНИХ ПЕРЕТВОРЕННЯХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ ст. (НА ПРИКЛАДІ НІМЕЧЧИНИ)

Дослідження присвячене особливостям кооперативного руху Німеччини, з метою показати як національна кооперація в перехідний період зміни економічної моделі держави, стала дієвим інструментом по створенню майбутньої національної економічної системи. Незважаючи на існування з середини ХІХ ст. власних об'єднань міського населення Німеччини, котрі ставили собі за мету спільні закупівлі продуктів харчування, домінуючою була класична форма розвинутої споживчої кооперації запозичена з досвіду британських рочдейльських товариств. Напередодні Першої світової війни, процеси випереджаючої індустріалізації та урбанізації німецького суспільства, перетворили переважно аграрну країну на провідну промислову державу Європи та сприяли посиленню ролі німецької споживчої кооперації у загальноєвропейській. Якщо у галузі споживчої кооперації Німеччина наслідувала Велику Британію, то в галузі кооперації кредитної виявилась батьківщиною двох її типів – міської Г. Шульце-Деліча та сільської Р. Райффайзена. Поширення кооперації відбувалося з одного боку, шляхом врахування національних особливостей умов споживчої кооперації, котра набувала водночас рис заготівельно-збутової або ощадно-кредитних товариств Шульце-Деліча, з іншого ж боку, шляхом розвитку специфічної сільськогосподарської кооперації за принципами Райффайзена. Остання набере великої популярності в Європі, модифікувавшись до потреб та суспільних настроїв кожної окремо взятої країни (Австро-Угорщина, Болгарія, Сербія, польські землі в складі Німецької імперії).

У перші десятиріччя ХХ ст. споживча кооперація Західної Європи перейшла до етапу концентрації. За умов зростання обороту та чисельності членів, відбувається скорочення чисельності товариств внаслідок їх злиття. Консолідація кооперативного руху відбувається і в національному масштабі. Саме в Німеччині в 1902 р. було створено Імперський кооперативний сільськогосподарський банк. Варто відзначити, що селянство становило і більшість членів у Загальній спілці про-мислових та господарчих товариств (Шульце-Деліча). Остання, в першій третині ХХ ст. стала найбільшим осередком німецького кооперативного руху та вела активну міжнародну торгово-збутову діяльність за межами континенту. Попри успішність розвитку сільськогосподарської кооперації у Німеччині, в 30-х роках ХХ ст. її роль поступово зменшувалась, з огляду на швидку індустріалізацію та урбанізацію країни трансформувалась соціально база її членів. Погіршення економічного становища кооперативів стало предметом обговорення ХІІІ конгресу Міжнародного кооперативного альянсу, що проходив у 1930 році у Відні. На жаль, конгрес став черговий раз ареною ідеологічних боїв представників різних ідеологічних течій та партій і ніяких суттєвих рішень, по згуртуванню світової спільноти на захист кооперації не прийняв. Після приходу Гітлера до влади, кооперативні організації Німеччини були включені до складу німецького нацистського трудового фронту. Відбулось одержавлення кооперації, з усіма негативними наслідками для самих принципів організації та власності її членів.

Ключові слова: Німеччина, кооперативний рух, ощадно-кредитні товариства Шульце-Деліча, Райффайзенівські товариства.

Одержано редакцією 16.10.2019
Прийнято до публікації 30.10.2019

УДК 94(55):327(47+57+43) «1918–1939»
DOI: 10.31651/2076-5908-2019-2-105-112

ПИЛИПЕНКО Вікторія Вікторівна,
кандидат історичних наук, старший
викладач кафедри соціально-
гуманітарних наук і професійної
психології Луганського державного
університету внутрішніх справ
ім. Е. О. Дідоренка
Orcid ID: 0000-0002-2555-542X
e-mail: viktoriia.pylypenko1991@gmail.com

ІРАНСЬКЕ ПИТАННЯ У РАДЯНСЬКІЙ І ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ

У статті проаналізовано радянську політику щодо Ірану, що формувалася за умов ізоляції Москви на європейській політичній арені та фінансової конкуренції з Англією, а з 1930-х рр. – Німеччиною і США. Розкрито, що іранська політика Москви пройшла еволюцію від наслідування імперським традиціям у вигляді укладання концесійних договорів до агресивного економічного й військово-технічного витіснення конкурентів.

Ключові слова: Персія, СРСР, Німеччина, США, концесія, нафта, «Standard oil».

Постановка проблеми. Революційні події 1917 р. призвели не лише до появи нової держави на карті світу, але й спричинили ряд трансформацій європейської й, передусім, російської політики на Близькому та Середньому Сході. Персія (з 1935 р. – Іран), починаючи з 1920-х років, перетворюється на основного фігуранта радянсько-англійської «великої гри», що набуває нового формату: економічні інтереси поступаються ідеологічним, перетворюючись на маніпулятивний чинник у справі поширення геополітичних ідеалів Лондона й Москви. При цьому держави-конкуренти вимушені були враховувати позицію самого Тегерана, що із простого спостерігача перетворився на арбітра, вдало лавіруючи між традиційними гравцями та новими економічними лідерами в особі США й Німеччини.

Дослідження джерел російсько-іранської співпраці, що на сьогодні характеризується інтегративністю інтересів обох держав на міжнародній арені, незважаючи на актуальність є не достатньо вивченими в українській історичній науці. Більшу увагу аналізу становлення радянської близькосхідної політики приділяють саме російські вчені, такі як О. А. Васильєва, Н. М. Мамедова, С. М. Алієв, Є. О. Орлов та інші. Так, О. А. Васильєва, спираючись на значну джерельну базу, здійснює ґрунтовний аналіз радянсько-іранських договорів, підписаних у 20-х роках ХХ ст., а Є. О. Орлов здійснив періодизацію становлення економічних зв'язків між Москвою і Тегераном, приділяючи значну увагу не лише економічному, а й політико-ідеологічному чиннику. Варто звернути увагу на праці Н. М. Мамедової, яка провела компаративний аналіз радянської іранської політики у період до та під час Другої світової війни.

Мета – дослідити радянсько-іранські відносини у контексті перенесення іранського питання на європейську політичну карту. Виходячи із мети дослідження автором були поставлені наступні завдання: показати спробу Кремля здійснити радянізацію Ірану; проаналізувати договори підписані між Москвою і Тегераном протягом 1921 – 1939 рр. та їх вплив на англо-американську присутність у регіоні; розкрити вплив іноземного, передусім англійського, американського, німецького, капіталу на вироблення основних напрямів іранської політики СРСР; висвітлити вплив гітлерівської Німеччини на трансформацію радянсько-іранських відносин.

Для реалізації мети та завдань дослідження нами було використано як загальнонаукові, так і спеціальні методи історичної науки й теорії міжнародних відносин.

До загальнонаукових методів належать аналіз, синтез, індукція, дедукція, єдність логічного та історичного, тощо. Залучення методу наукової індукції для виокремлення гео економічного й інформаційно-політологічного аспектів радянсько-іранських відносин дало можливість, синтезувавши отримані попередні висновки, зрозуміти суть близькосхідної політики СРСР та позицію Москви на міжнародній арені у вирішенні регіональних проблем, на пряму пов'язаних з Іраном.

Однак, ґрунтовно дослідити різновекторність й специфіку радянської політики в Ірані можна завдяки використанню цілого ряду спеціальних методів дослідження.

Хронологічний метод дозволив викласти зібраний матеріал у логічній послідовності, у єдиному, хронологічно вибудованому наративі. Завдяки цьому вдалося розглянути досліджувані проблеми в історичній ретроспективі, у поєднанні поточного стану справ та витоків існуючих суперечностей.

Історико-генетичний метод виявився корисним під час виокремлення ключових напрямків радянсько-іранської, англо-іранської співпраці й проникнення Німеччини в Іран.

Історично-порівняльний або компаративний метод дозволив зіставити головні завдання, що стояли перед зовнішньополітичною діяльністю США, Великої Британії, СРСР й ІРІ та визначити, як ці завдання впливали на відносини між країнами у міжвоєнний період.

Дослідження зовнішньої політики СРСР щодо Ірану було б не можливе без *методу ретроспекції*, що дає можливість відтворити складну картину міжнародних відносин на Близькому та Середньому Сході у її динамічному розвитку.

Виклад основного матеріалу. Спроби радянзації Ірану. Утвердження в Росії влади більшовиків із їхньою доктриною експорту комуністичної революції, поставило на порядок денний для новоутвореної влади завдання не лише зберегти Тегеран у фарватері своєї зовнішньої політики, націленої на витіснення з регіону Великої Британії, але й революціонізувати Іран, перетворивши його на одну із радянських республік. Намагаючись переконати іранське керівництво у доцільності розширення співпраці з радянською Росією, Кремль в односторонньому порядку оголошує про анулювання англо-російського договору 1907 р., націленого на розчленування Персії й початок виведення радянських військ з її північних районів [1, 72–73]. Подібні дії Москви викликають невдоволення Англії, що з простого очікування у 1918 р. переходить до ініціювання у 1920 р. антиурядового повстання еліт Північного Ірану. Однак, ставка на прихід до влади лояльного британській короні роду не лише провалилася, але й призвела до посилення радянських позицій, що виявилися у проголошених Гілянській та Перській Радянських Соціалістичних Республік [2, 165–173].

Спроба радянлізувати Іран, хоч і виявилася нежиттєздатною, але сприяла тому, що Іран погодився переглянути умови двосторонніх договорів, підписаних ще з царською Росією.

Двосторонні радянсько-іранські договори і англо-американське суперництво. Перегляд договорів, укладених Російською імперією з Персією, що носили характер концесій, надав можливість уряду новоутвореної РРФСР заявити про свої інтереси на Близькому та Середньому Сході. Прагнення Москви зберегти контроль над отриманою у 1916 р. російським поміщиком Хоштарієм концесією для розробки покладів нафти у північних провінціях Гілян, Мазандеран, Астрабад й області Ардебіля, викликало значний спротив Тегерана [3, 27]. Ситуацію ускладнював той факт, що на нафтові поклади зазначених вище провінцій претендували американські нафтогазові компанії «Standard oil» та «Sinclair». Однак, незважаючи на досить серйозну конкуренцію з боку нафтогазових монополістів США, Кремлю вдалося зберегти контроль над північними провінціями Ірану, що входили до складу концесії, підписавши 26 лютого 1921 р. з Персією договір про дружбу.

За умовами договору ліквідовувалися усі борги та зобов'язання Ірану перед царською Росією, при незмінних умовах рибної та нафтової концесій. Відтак, радянські підприємці зберігали за собою право використовувати нафтові поклади Північного Ірану для власного збагачення та представництва на світовому енергетичному ринку [4, 158]. При цьому, шаху заборонялося передавати повернені йому території, концесії й майно у володіння будь-якій третій стороні, гарантуючи тим самим безпеку й недоторканість середньоазіатським й закавказьким радянським республікам [5, 7, 255]. Зокрема, необхідність захисту прикаспійських володінь Радянського Союзу зумовила включення до тексту договору статті, що дозволяла Кремлю вводити війська на територію Персії [6, 117]. Як бачимо, договір, маючи безстроковий характер, з одного боку юридично оформлював відмову радянського уряду від матеріальних цінностей й нерівноправних умов присутності імперської Росії у Персії, а з іншого, накреслював принципи радянсько-іранської співпраці з переліком необхідних для обох держав економічних й політичних заходів, що потребували реалізації у найкоротші строки. Отже, договір 1921 р. став першою вагомою заявкою Москви на готовність захищати свої інтереси у районі Затоки. При цьому саме договір 1921 р. став перепорою для реалізації плану уряду Англії щодо об'єднання зусиль американської «Standard oil» і Англо-іранської нафтової компанії з метою отримання дозволу Тегерана, в обхід Москви, на експлуатацію нафтових родовищ Північного Ірану. Незважаючи на потужне англійське лобі в іранському уряді, меджліс змусив анулювати будь-які англо-американські домовленості як такі, що суперечать умовам радянсько-іранського договору [7, 228].

Подальшому налагодженню контактів СРСР й Персії сприяли домовленості щодо відкриття у 1923 р. Радянсько-Східної торговельної палати, покликаної створити єдиний економічний регіон на базі південних радянських республік, Персії, Туреччини, Афганістану, Монголії, Китаю та Японії [5, 81]. Діяльність торговельної палати відбувалася за умов запровадження Великою Британією через англійські торговельні монополії, високий митний тариф. Високі тарифні ставки обмежували радянський попит і одночасно значно здорожчували радянські товари, роблячи практично неможливим їх ввіз [8, 215].

Проте, незважаючи на вкрай негативні зовнішні фактори, із початком роботи торговельної палати показники радянсько-іранського товарообігу зросли на 66%, засвідчивши втрату Англією фінансової монополії у близькосхідному регіоні [9, 92, 94]. Зростання обсягів товарообороту створювало належні передумови до укладання між державами комплексного двостороннього торговельного договору, але справа далі обговорень проекту не пішла. Радянське керівництво відмову від підписання договору назвало показником «нездатності владних кіл Персії та її промислових груп вирішити практичні питання товарообігу» [5, 113].

Гальмування іранською стороною процедури підписання договору з Москвою мало під собою політичне підґрунтя: у лютому 1921 р. в Тегерані відбувся державний переворот, влада перейшла до полковника Рези-хана. Він за невеликий проміжок часу, з 1921 до 1925 рр., не лише здобув необмежену владу, але й проголосив себе спадкоємним шахом Ірану [10, 196]. Радянський Союз, аби не допустити посилення позицій в Ірані Англії та США, одразу оголосив про підтримку політики Рези-хана.

Політбюро СРСР затвердило директиву про передачу шаху 10 тис. гвинтівків, як найбільш політично виправданий крок, націлений на укріплення радянських позицій у Персії та перетворення іранської території на транзитну зону для радянських товарів [3, 237, 204, 236]. Саме з метою недопущення посилення англійської присутності в Ірані, генеральний військовий штаб СРСР 30 червня 1922 р. розпорядився направити у води Перської затоки загін військових кораблів Каспійського моря. Того ж дня командування радянського флоту

було запрошено на вечерю до губернатора провінції Гілян, під час якої неодноразово наголошувалося на дружньому характері радянсько-іранських відносин [3, 257].

Значна фінансова допомога Ірану Радянським Союзом була надана у 1924 р., коли за радянського сприяння було побудовано декілька елеваторів, рисоочисних заводів, створено Російсько-перський комерційний банк «Русперс», російсько-перське торговельне товариство «Рупето», російсько-перське бавовняне товариство «Персбавовна», російсько-перське імпортно-експортне товариство «Шарк», та ін. [10, 197]. Подібні інвестиції обґрунтовувалися радянською владою як заходи, необхідні для підйому перських виробничих сил, відродження відповідних галузей промисловості й оздоровлення внутрішньої торгівлі до конкурентоздатного рівня, спроможного протистояти монополії Англії [4, 342].

Наступного, 1925 р., СРСР, з метою недопущення проникнення англійського капіталу до Північного Ірану, здійснив спробу викупити 65% концесії Хоштарії й організувати змішане радянсько-іранське нафтове товариство. На основі концесії передбачалося створення Перського товариства Гілянської нафти, тресту Персазнафта й акціонерного товариства «Kevir-Khuryan Limited». Частка акцій в останньому мала розподілятися наступним чином: 65% акцій передавалося СРСР, 20% – Хоштарії і 10% – іранським вкладникам, серед яких був і шах Реза Пехлеві [11]. Однак, незважаючи на присутність впливового іранського капіталу, проблеми з окресленням площі та виділенням додаткового фінансування на буріння північноіранської нафти поставили реалізацію концесійних домовленостей під загрозу. Фінансові проблеми виникли на фоні англійської пропаганди про «більшовицьку загрозу» й закликів про звільнення північних провінцій Ірану від «економічного сервітуту (закабалення)» Москви [12, 165].

Загалом, вирішення спірних питань, пов'язаних із концесією Хоштарії, визначило головні риси радянсько-іранських відносин кінця 1920 – 1930-х років. На політику СРСР щодо Ірану у цей період вплинули не лише відмова іранської сторони надати акціонерному товариству «Kevir Khuryan» міжнародного статусу нафтової компанії, але й витіснення Англії з іранського енергетичного ринку американським капіталом.

Проникнення американських кампаній в Іран і позиція Кремля. Вперше економічні інтереси СРСР й США в Ірані зіштовхнулися 1924 р., коли меджліс, прийнявши Закон про основні умови нафтових концесій на Півночі Персії, надав американському експлуатаційному товариству «Sinclair» право на пошук, буріння свердловин, видобування, очищення нафти й експлуатацію нафтопродуктів із чотирьох північних провінцій [3, 11 – 12]. Кремль після провалу спільного з «Sinclair» проекту побудови транскавказького нафтопроводу з Північного Ірану у чорноморські порти опротестував надання товариству концесії. Наступного року «Sinclair», об'єднавшись з англійською нафтовою кампанією, анулювала концесію, а між Радянським Союзом та Іраном вже через рік – 1 жовтня 1927 р. було підписано новий торговельний договір строком на два роки.

Договір був побудований по принципу нетто-балансу, за яким кожна імпортна угода Ірану чи СРСР супроводжувалася аналогічною експортною транзакцією на суму, еквівалентну експорту [13, 73]. Після завершення строку дії договір пролонгований не був, а замість нього уряди держав у 1931 р. прийняли конвенцію про поселення, торгівлю й мореплавання строком на три роки. Конвенція передбачала право СРСР на використання іранської території для транзиту товарів у треті країни й транзиту до Ірану європейських товарів. Цей документ було взято за основу до підписаного 1935 р. радянсько-іранського договору про поселення, торгівлю й мореплавання. Договір, укладений на три роки, практично дублював умови 1931 р., але містив пункт про міжурядові монополійні поставки основних товарів експорту й імпорту Ірану [13, 74].

Повторний виток радянсько-американського змагання за концесії на нафтові розробки в Північному Ірані відбувся у 1936 р. на фоні заморожування радянсько-іранської співпраці по лінії товариства у Кевір-Хуріані. Як наслідок, американські компанії 1937 р. отримали концесію на розвідку покладів північних провінцій Ірану й прокладку нафтопроводу до порту Чахбахар в Індійському океані [14, 272]. Рішення про передачу концесій США збільшувало присутність американського капіталу в Ірані та негативним чином позначилось на радянсько-іранських відносинах: 1938 р. Реза-шах відмовився підписувати новий торговельний договір з СРСР, що призвело до скорочення товарообороту між двома державами [10, 197].

Вплив Німеччини на іранську політику СРСР. Окрім США, починаючи з 1938 р. вагоме місце в економіці Ірану почала займати гітлерівська Німеччина. Пронімецька орієнтація Тегерана наприкінці 1930-х рр. проявилася у будівництві німецькою фірмою «Lufthansa» повітряної лінії «Берлін – Багдад – Тегеран – Кабул» та забезпеченні іранців німецькими промисловими товарами, кадрами, технікою, в обмін на поставки зерна [15, 58-66]. Однак, подальше загострення міжнародної ситуації у зв'язку з німецькою агресією, змусило Іран зайняти позицію формального нейтралітету, а у 1940 р. відновити радянсько-іранські переговори щодо підписання нового торговельного договору.

Висновки. 1. Більшовицький переворот 1917 р. хоч і призвів до кардинальної зміни розстановки сил на міжнародній арені, але залишив незмінним спадкоємність близькосхідної політики, що утверджувалася в Росії ще за імперських часів. Перебуваючи у політичній ізоляції європейськими державами, РСФРР намагалася з одного боку, реалізувати свої революційні амбіції шляхом здійснення спроби проголошення в Ірані радянських республік, а з іншого – в умовах збереження сильних фінансових позицій у регіоні Великої Британії, змушена була вдаватися до вироблення нових засад іранської політики, свідченням чого стане відмова Москви від традиційних концесійних погоджень і вироблення нових принципів двосторонніх відносин з Іраном на умовах взаємовигідності.

2. Справжнім проривом радянського дипломатичного корпусу стало підписання 1921 р. договору між двома країнами на умовах відмови Радянської Росії від будь-яких концесійних претензій, окрім отриманої в 1916 р. російським поміщиком Хоштарієм концесії для розробки покладів нафти в північних провінціях Ірану. Цю угоду було покладено в основу радянсько-іранських відносин протягом кількох десятиріч до закінчення Другої світової війни.

3. Поступове витіснення Англії американськими монополіями змушує СРСР не лише переглядати іранську політику в бік надання Тегерану все більших преференцій, але й змінювати свою тактику на міжнародній арені від відкритих ультимативних вимог до перенесення спірних питань на площину іранського парламенту, де мало місце значне представництво радянського лобі за рахунок постачання технологій та військового обладнання.

4. Починаючи з середини 1930-х років Іран входить до сфери впливу гітлерівської Німеччини, що відводить йому ключову роль у реалізації амбітних планів на встановлення одноосібного контролю над енергетичними ресурсами. При цьому, іранська держава стає для Німеччини не лише джерелом ресурсів, але й вигідним транспортним коридором, здатним забезпечити німецьким військам значну мобільність. Однак, ірансько-німецька співпраця виявилася нетривалою, а всі спроби Тегерана маніпулювати Радянським Союзом через німецьку загрозу провалилися після підписання 23 серпня 1939 р. радянсько-німецького договору про ненапад.

Таким чином, міжвоєнний період для європейської близькосхідної політики ознаменувався посиленням конкурентного протистояння за Іран не лише традиційних

«гравців у регіоні», таких як Англія та більшовицька Росія, але й нових фінансових лідерів – США й Німеччини. Формування основ радянсько-іранських відносин відбувалося на фоні перегляду концесійних договорів царської Росії, що мали не лише подолати конкурентний тиск Лондона, але й сприяти у перспективі радянзації Ірану. Однак, проникнення американських монополій на фоні посилення німецького впливу на Тегеран змушувало радянське керівництво відмовлятися від ідей експорту революції та проводити переговори про співпрацю у виключно економічній площині.

Список використаної літератури

1. Документы внешней политики СССР. – 1965. – Т. 10. – Москва : Издательство политической литературы. – 687 с.
2. Алиев С. М. История Ирана, XX век / С. М. Алиев. – Москва : ИВ РАН : Крафт+, 2004. – 648 с.
3. Архив внешней политики Российской Федерации, г. Москва (АВП РФ), ф. 94. Референтура по Ирану, оп. 5а, п. 105, д. 1. Отчеты работников Посольства СССР в Персии, 1922 г., 377 л.
4. Рухани Ф. Нефтяная промышленность после национализации / Ф. Рухани. – Тегеран, 1998. – 794 с.
5. АВП РФ, ф. 129. Референтура по США, оп. 63, п. 317, д. 76. Исходящие ноты Посольства СССР в Иране в МИД СССР, 1977 г., 282 л.
6. Васильева О. А. Советско-иранский договор 1921 года / О. А. Васильева // Науч. ведомости Белгород. гос. ун-та. Сер.: Философия. Социология. Право. – 2014. – Т. 29, № 16 (187). – С. 113–118.
7. Васильева О. А. Проблема концессий, разграничительный вопрос и советско-иранские торгово-экономические связи в 20-х гг. XX в. / О. А. Васильева // Ученые записки Орловского государственного университета. Сер.: Юридические науки. – 2014. – №4 (60). – С. 227 – 231.
8. Юсупов И. А. Установление и развитие советско-иранских отношений (1917-1927 гг.) / И. А. Юсупов. – Ташкент: Изд-во «ФАН» Узбекской ССР, 1969. – 365 с.
9. АВП РФ, ф. 94. Референтура по Ирану, оп. 4а, п. 105, д. 1. Переписка работников Посольства СССР в Тегеране, 1922 г., 270 л.
10. Орлов Е. А. Россия и Иран в XX веке (основные этапы взаимоотношений) / Е. А. Орлов // Иран : ислам и власть. – М. : ИВ РАН : Крафт+, 2001. – С. 193–206.
11. Кочешков А. Североиранская нефть : из истории дипломатических баталий / А. Кочешков // Междунар. жизнь. – 2010. – Спецвып. : Нефть России в XXI веке. [Электронный ресурс] – режим доступа: <https://interaffairs.ru/paged/show/lukoil/sixteen> (дата обращения: 10.02.2016)
12. Алиев С. М. Нефть и общественно-политическое развитие Ирана в XX в. / С. М. Алиев. – Москва : Наука, 1985. – 302 с.
13. Торговые отношения СССР со странами Востока / ред, д. Мишустина. – Москва : Междунар. кн., 1938. – 107 с.
14. Мамедова Н. М. Советский Союз и Иран (1933–1945) / Н. М. Мамедова, Е. В. Дунаева, А. Б. Оришев // СССР и страны востока накануне и в годы Второй мировой войны. – Москва : ИВ РАН, 2010. – С. 265–315.
15. Агаев С. Л. Иран в прошлом и настоящем : пути и формы революционного процесса / С. Л. Агаев. – Москва : Наука, 1981. – 271 с.

References

1. *Documents of the USSR foreign policy.* (1965). V. 10. Moscow .: Publishing house of political literature (in Russ.)
2. Aliyev, S.M. (2004). *The History of Iran, the 20th Century.* Moscow: IW RAS: Kraft (in Russ.)
3. Archive of the Foreign Policy of the Russian Federation, Moscow (WUA RF), f. 94. Referentura Iran, op. 5a, p. 105, d. 1. Reports of employees of the USSR Embassy in Persia, 1922, 377 l. (in Russ.)
4. Rouhani, F. (1998). *Oil industry after nationalization.* Tehran (in Iran)
5. WUA RF, f. 129. Referentura USA, op. 63, p. 317, d. 76. Outgoing notes of the USSR Embassy in Iran to the USSR Ministry of Foreign Affairs, 1977, 282 (in Russ.)

6. Vasilyeva, O. A. (2014). The Soviet-Iranian Treaty of 1921. *Scientific. statements Belgorod. state un-that. Ser. : Philosophy. Sociology. Right*, 29, 16 (187), 113-118 (in Russ.)
7. Vasilyeva, O. A. (2014) The problem of concessions, the demarcation issue and the Soviet-Iranian trade and economic ties in the 1920s. Twentieth century. *Scholarly notes of Oryols State University. Ser. : Jurisprudence*, №4 (60), 227 – 231 (in Russ.)
8. Yusupov, I. A. (1969) *Establishment and development of the Soviet-Iranian relations (1917-1927)*. Tashkent: Publishing House “FAN” of the Uzbek SSR (in Russ.)
9. WUA RF, f. 94. Referentura Iran, op. 4a, p. 105, d. 1. Correspondence of employees of the USSR Embassy in Tehran, 1922, 270 l (in Russ.)
10. Orlov, E. A. (2001). Russia and Iran in the Twentieth Century (Main Stages of Relationships. *Iran: Islam and Power*. Moscow: IW RAS: Kraft, 193-206 (in Russ.)
11. Kocheshkov, A. (2010). *North Iranian oil: from the history of diplomatic battles*. Intern. a life. Special issue. : Oil of Russia in the XXI century. Retrieved from <https://interaffairs.ru/paged/show/lukoil/sixteen> (in Russ.)
12. Aliyev, S.M. (1985). *Oil and the socio-political development of Iran in the twentieth century*. Moscow: Science (in Russ.)
13. Mishustina, D. (1938). *Trade relations of the USSR with the countries of the East*. Moscow: Intern. Prince (in Russ.)
14. Mamedova, N. M. (2010). *The Soviet Union and Iran (1933–1945)*. Moscow: IW RAS (in Russ.)
15. Agaev, S. L. (1981). *Iran in the past and present: ways and forms of the revolutionary process*. Moscow: Science (in Russ.)

PYLYPENKO Viktoriya, Candidate of Sciences (History), assistant Professor, Department of Social Sciences, Humanities, Professional Psychology, Luhansk State University of Internal Affairs named after E.O.Didorenko

IRANIAN QUESTION OF SOVIET AND EUROPEAN POLITICS IS IN AN INTERMILITARY PERIOD

Abstract. Introduction. *The end of the Ukrainian revolution of 1917-1921 by a victory of Bolshevik Russia promoted not only the emergence of the new state on the international scene which had the ambitions of the world leader, but also provoked the expansion of the horizons of a big game between Moscow and London to the Middle East. Having considerable deposits of oil and, actually, controlling the transit corridors of the states of the Persian Gulf, Iran, since 1921, becomes the main point of opposition between the Soviet Russia and England, and from the moment of Hitler's Germany interest, comes to the agenda of the European Middle East policy. However, despite a key role in a formation of foreign policy doctrines of the Soviet Union, England, and further - the USA and Germany, the Iranian factor in the policy of the post-war Europe half learned and needs the further research.*

Purpose. *On the basis of the foregoing, the purpose of the article is to investigate the Soviet-Iranian relations in the context of the transfer of the Iranian question to the European political map.*

Methods. *The solution of the specific research objectives passed through the use of the general and special scientific methods of the historical science and international relations theory. The analysis, synthesis, induction, deduction, the logical and historical unity belong to the general scientific methods. The attraction of a of scientific induction method for allocation of the geo-economical, information and political aspects of the Soviet-Iranian relations, gave the chance, after having synthesized the conclusions received earlier, to understand an essence of the Middle Eastern policy of the USSR and a position of Moscow on the international scene in the solution of the regional problems, which were directly connected with Iran.*

However, in details it is possible to investigate the multidirectionality and specifics of the Soviet policy in Iran, thanks to a number of special methods of the research: chronological, historical and system, historical and comparative, historical and typological and a method of a flashback.

Results. *In the course of writing of the article it was defined that the Iranian policy of the USSR was hereditary from the imperial Russia and it was directed to prevention of England's control over oil*

pools and transit trade through the Persian Gulf controlled by Tehran. However, the formation of the Versailles and Washington system in the international relations gradually brought out of a shadow the USA and Germany in the Middle East, turning them into the number of the powerful rivals of Moscow and London. Strengthening of the challenge of the economically active states promoted the transformation of the Middle Eastern strategy of the USSR. New aspects of the Soviet-Iranian relations, developed in the 1920th years will lay the foundation of the economic doctrine of the Kremlin to the date of the Islamic revolution of 1979 and will become a reliable basis of a gradual replacement from Tehran of English and later the American capital.

Originality. *The scientific novelty of this research consists of that the author tries to generalize the main aspects of the formation of the Soviet-Iranian relations in the first half of the 20th century, the formation of which happens against the background and under the influence of the reformatting of a system of the international relations in general and the European regional policy in particular.*

Conclusion. *So, the formation of the Soviet-Iranian relations happened against the background of the revision of concession agreements with the imperial Russia, in conditions of the constant competitive opposition for the control over the energy resources from England, which had stable financial interests in this state, and the ambitions of Germany which sought to establish the individual control over all states of the Persian Gulf. The subject needs the further studying, especially in the matter of the Soviet-German opposition for the control over the Middle East region.*

Keywords: *Persia, USSR, Germany, USA, concession, oil, Standard oil.*

Одержано редакцією 21.10.2019
Прийнято до публікації 30.10.2019

УДК 327:008(438:477)(045)

DOI: 10.31651/2076-5908-2019-2-113-119

ВОСКОБОЙНИК Катерина Віталіївна,
аспірантка кафедри всесвітньої історії
та міжнародних відносин Черкаського
національного університету імені Богдана
Хмельницького
Orcid ID: 0000-0003-3578-3319
e-mail: katrinbudova@gmail.com

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА В УКРАЇНІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У статті досліджується діяльність культурно-освітніх центрів Республіки Польща в Україні. Які орієнтовані на поширення у країні сучасних моделей польської культури, нових технологій мистецтва, показ експериментальних творчих форм. Проаналізовано основні вектори зовнішньої культурної політики Республіки Польща яка активно здійснюється на сучасному етапі стратегічного партнерства між країнами.

Ключові слова: Україна, Республіка Польща, Генеральне консульство, культурно-освітня діяльність, українсько-польські відносини, культурна політика, дипломатія.

Постановка проблеми. Культурна дипломатія між Україною та Республікою Польща є особливою дипломатичною сферою їх спільної діяльності. Вона використовується як інструмент досягнення цілей у зовнішній політиці двох країн партнерок. Культурна дипломатія на практиці несе в собі більш змістовну та динамічну складову, ніж та дипломатія яка спирається на закріплені традиції її ведення. Республіка Польща веде активну діяльність направлену на створення позитивного іміджу власної країни на теренах держави-сусідки. За допомогою роботи Генеральних консульств та культурних представництв Республіки Польща в Україні покликані забезпечувати присутність польської культури в інформаційному просторі нашої держави, та формувати надійне підґрунтя для регулярних культурних обмінів і співпраці, як на рівні держав так і закладів культури та освіти.

Мета дослідження здійснити аналіз культурно-освітньої діяльності, яка проводиться Республікою Польща в Україні на сучасному етапі стратегічного партнерства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема українсько-польських культурних відносин привертала увагу багатьох дослідників. Серед таких необхідно відзначити праці Л. Зашкільняка, Т. Зарецької, Ю. Макара, В. Колесника, Я. Ісаєвича, Л. Чекаленко, Г. Стронського, М. Кучерпи. У працях перелічених авторів питання українсько-польської культурної співпраці розглядалося фрагментарно в рамках розвідок загального характеру, які були присвячені культурній дипломатії України та Республіки Польща.

Н Медведчук [2; 4] аналізує сучасний стан та перспективи розвитку української та польської культурної дипломатії, висвітлює питання фінансування культурної дипломатії. І. Баладинська [1] здійснила аналіз місця польської культури на міжнародній арені, висвітлює механізми державного регулювання культурної політики Польщі та ролі польських інституцій в її реалізації на території України. Р. Ю. Милян [5] здійснив узагальнення нормативно-правового забезпечення культурної співпраці України та Республіки Польща. Висвітлено діяльність інституцій які стимулюють інтенсифікацію українсько-польських відносин у сфері культури.

Виклад основного матеріалу. Із здобуттям незалежності Україною розгортається її активна дипломатична робота із державами-сусідками. Цей період відзначається налагодженням тісних двосторонніх відносин між Україною та Республікою Польща. Від цього часу їх співробітництво є активним та безперервним. Велику роль у цьому відіграли та мають місце й до нині наступні чинники: спільна минувшина, культурні зв'язки держав та спорідненість національних інтересів. Співробітництво між Україною та Республікою Польща особливо у культурній сфері є одним із значних факторів розвитку стратегічного партнерства між країнами-сусідками. Два народи українців та поляків, з давніх часів поєднує схожість мов та культур, сумісність традицій та ментальна близькість. Культура відіграє важливу роль у взаєминах, добросусідських відносинах, за допомогою культурної співпраці відбувається зближення та порозуміння між народами.

Культурне співробітництво між країнами спирається на напрацьовану договірно-правову базу і таким чином має можливість для постійної співпраці. Першочерговими документами, які регулюють співробітництво у культурній та освітній сфері між Україною та Республікою Польща є:

1) Угода між Урядом України і Урядом Республіки Польща про співробітництво в галузі культури, науки і освіти (підписано 20 травня 1997 р.; набуття чинності 22 листопада 1999 р.)

2) Угода між Урядом Республіки Польща про співробітництво у справі охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей (підписано 25 червня 1996 р.; набуття чинності 25 червня 1996 р.)

3) Протокол про співробітництво між Міністерством культури і мистецтв України та Міністерством культури Республіки Польща (підписаний 19 березня 2003 р.; набуття чинності 19 березня 2003 р.)

4) Угода про співробітництво між Міністерством освіти і науки України та Міністерством національної освіти Республіки Польща (підписаний 02.07.2001 р.; набуття чинності з дня підписання); Угода між Міністерством освіти і науки України та Міністром національної освіти Республіки Польща про співробітництво в галузі освіти (підписаний 19 січня 2015 р.; набуття чинності 19 січня 2015 р.).

5) Угода про співробітництво між Державним комітетом архівів України і Генеральною Дирекцією державних архівів Республіки Польща в галузі архівної справи (підписаний 17 жовтня 2008 р.; набуття чинності 17 жовтня 2008 р.).

Завдяки такій договірно-правовій базі, яка була напрацьована Україною та Республікою Польща протягом років, ведеться активний культурний обмін між країнами шляхом участі їх представників та представництв у спільних творчих проектах, конференціях, фестивалях, змаганнях та інших заходах.

Культурний обмін між Україною та Республікою Польща відбувався і за часів радянської влади. Однак, політичні трансформації, які мали місце у 80–90-х роках ХХ ст. здійснили переворот та перебудову концептуального бачення співжиття культур сусідніх народів.

Починаючи з 1990-х років активно обговорюється теза, що попередні методи просування культури Республіки Польща вичерпали свої творчі можливості й досягли певного рівня ефективності. У сучасному світі практично не можливо провадити ефективну дипломатію і зовнішню економічну політику без міжнародних культурних обмінів і культурної дипломатії. Культура – це вже не просто додаток до економіки, а її невід'ємна, динамічна сфера, що може найкращим чином використовувати сучасні засоби масової інформації для власного розвитку [1, с. 210].

Дискусії щодо просування іміджу Польщі шляхом поширення культури інтенсифікувалися у другій половині 1990-х років. Головними державними структурами,

які мали широкі можливості в порівнянні з іншими структурами щодо реалізації зовнішньої культурної політики, стали Міністерство закордонних справ та Міністерство культури і мистецтв Республіки Польща. У зв'язку з цим одним з ключових завдань першого стала реалізація стратегії культурної дипломатії як форми представлення країни на міжнародній арені за допомогою культури, а діяльність Міністерства культури, безпосередньо пов'язана з культурною політикою, була спрямована на розв'язання нагальних проблем як усередині країни, так і за її межами [1, 211]. До числа функцій зазначених міністерств входила розробка державних програм у сфері культури та участь в їх реалізації. Крім того, вони виступали як координатори діяльності інших міністерств і відомств, задіяних у сфері зовнішніх культурних зв'язків країни. Так, у 1998 р. були представлені основні принципи та напрямки діяльності Міністерства закордонних справ та Міністерства культури і мистецтв, у тому числі окреслений план просування польської культури за кордоном [2].

На сучасному етапі співпраці у сфері культури між країнами-партнерками утверджуються наступні завдання: запровадження Програми з питань культури «Східного партнерства» та спільних програм у сфері освіти та наукового співробітництва, у сфері культури та громадського суспільства; підтримка співробітництва у рамках Міжурядової українсько-польської комісії з питань охорони та повернення культурних цінностей; відновлення двосторонніх консультацій з проблемних питань української меншини у Польщі та польської в Україні; налагодження співробітництва у сфері охорони, відновлення, документування та збереження об'єктів спільної культурної спадщини; укладення Угоди між Кабінетом міністрів України та Урядом Республіки Польща про Українсько-польський фонд співпраці навчальних закладів та обміну молоддю, забезпечення запровадження української мови як іноземної у системі польської освіти із подальшою можливістю складання випускних іспитів у навчальних закладах Польщі, а також польської мови як іноземної у системі української освіти із подальшою можливістю складання випускних іспитів у навчальних закладах України та інше [12, 72].

Із часом утвердилась думка про необхідність представлення польського культурного доробку як частини європейської культури на основі опрацювання і реалізації міжнародних проектів. Підготовлена Міністерством закордонних справ програма реформування культурної дипломатії включала: 1) опрацювання загальної концепції та пріоритетів діяльності культурної політики за кордоном; 2) окреслення засад співпраці з іншими суб'єктами, які дотичні до реалізації міжнародного співробітництва в галузі культури та освіти; 3) підготовку змістової та організаційної бази польської культури. Реалізація цих принципів посприяла тому що, згодом Краків здобув титул культурної столиці Європи; що призвело до появи нового проекту проведення «Року Польщі». Було залучено велику кількість громадських активістів, діячів культури, представників мистецтва, вчених, літераторів. Проходили гастролі творчих колективів і окремих митців. Усі заходи, що проводилися в Україні широко висвітлювалися у польській пресі [3, 101]. Цей захід мав на меті популяризувати польську культуру та зблизити сусідні народи, зацікавити українське суспільство польською культурою для розгортання більш масової культурної політики в Україні. Наступним заходом було заплановано польсько-український Конгрес культури [1, 211].

Проводилися також й «Дні польської культури» в Україні, які проходили у Києві. Програма цього заходу була цікава та різноманітна. Паралельно у Кракові відбулися «Дні молоді Львова», які були представлені мистецькими колективами Центру творчості дітей та юнацтва Галичини та іншими творчими осередками [8, 112]. Проходили «Дні польської культури» у Луцьку. У рамках заходу було влаштовано виставку літератури, у кінотеатрі проходив «польський кіномарафон», на сцені виступали дитячі та самодіяльні колективи

Холмщини та аматорські колективи волинських товариств польської культури [4, с. 138]. Великою популярністю та зацікавленням серед українських громадян користуються «Дні польської культури», які проводяться як на регіональному рівні, так і серед студентської та шкільної молоді. Такі заходи популярні у західних регіонах України, адже ці території найповніше увібрали в себе елементи культур обох держав, тут зосереджено чимало пам'яток спільної історії та культури, тут проживає значна частина національних меншин. Під час таких заходів громадяни України мають можливість ознайомитися з польськими культурними традиціями, виступами польських музичних колективів тощо.

Важливість проведення заходів для українсько-польського культурного обміну навряд чи може бути переоцінене, адже через призму культури відбувається залучення одного народу до культурних цінностей іншого, а це призводить до поглиблення розуміння і поваги, толерантності та добросусідства. Найбільш масовими і популярними є Дні культури сусідньої країни на прикордонних територіях, що пояснюється низкою причин: культурною та ментальною близькістю [3, 102].

Наявний інституційний базис українсько-польського співробітництва у сфері культури дає можливості пропагування у Польщі українського візуального мистецтва: у Польщі організують фестивалі українського мистецтва, виставка прикладного та декоративного мистецтва, проводяться обміни художніми колективами, гастролі театрів, покази фільмів. Йдеться, зокрема, про культурно-мистецькі та науково-пізнавальні програми, які готуються як за участю української національної меншини у Польщі, так і міністерств культури України та Польщі, неурядових організацій, фондів та відомств: польсько-український проект, присвячений ЄВРО 2012 – «Європейський стадіон культури», Фестиваль української культури, фестивалі «Українська весна», «Підляська осінь», «Битівська Варта», Дні української музики у Варшавській філармонії, фестиваль лемківської культури «Лемківська Ватра», проведення Днів української культури у Щеціні, Венгожево, Гіжицьку, Любліні, фестивалів «Еколомія», Днів добросусідства на українсько-польському кордоні тощо [5, 219].

У 2008 р. у Львові пройшли культурні заходи у рамках «Днів Кракова у Львові» Окрім концертів та виставок польських митців у рамках заходу було презентовано III Міжнародний фестиваль Бруно Шульца, що пройшов у Львові та Дрогобичі [6, 153]. З вересня 2009 р. розпочалася українсько-польська співпраця між організаторами фестивалів, зокрема традиційного для Волині, музичного фестивалю «Стравінський та Україна» та польського музичного фестивалю імені О. Тасмана. У продовж 2011 р. у Луцьку відбулося три українсько-польські джазові фестивалі «Музичні діалоги над Бугом», «Джаз безт», «Art Jazz Cooperation-2011», які проходили та були організовані за підтримки Консульства Республіки у Луцьку. У березні того ж року відбулася імпреза, присвячена видатному польському поетові Ч. Мілошу, фотовиставка та кінофестиваль польського кіно [3, 106].

Не менш активно розвивалося співробітництво України та Польщі в галузі виставкової діяльності. Виставки книг організовувалися за посередництвом бібліотек, видавництв, університетів. З великою зацікавленістю проходили мистецькі виставки українських та польських художників, фотовиставки, музейні експозиції. За посередництвом спільних виставок почали налагоджуватися активні контакти між митцями обох країн [7, 270].

Активно ведеться співпраця між українсько-польськими музеями особливо у транскордонному регіоні. Між Волинським краєзнавчим музеєм, що у Луцьку та Замостським музеєм було укладено договір про співпрацю [3, 107]. У якому йдеться: що між музеями може здійснюватися обмін тимчасовими виставками із колекцій музеїв, доступ до джерельних матеріалів науковців, публікація наукових праць у виданнях партнерів чи спільних, обмін експонатами для тематичних виставок.

Також тісно співпрацюють бібліотеки Луцька, Львова, Любліна, Холма та Замостя. Результатом співпраці в галузі бібліотечної справи стало планування наукового дослідження книжкових колекцій, спільне видання книжкових каталогів, надання доступу до своїх збірок, налагодження обміну професійним досвідом, науковими досягненнями, науково-технічною інформацією, яка була б цікава двом партнерам. Українська та польська сторони активно організують книжкові виставки у сусідів, неодноразово по завершенню виставок, дарували виставкову літературу. У науковій бібліотеці Львівського університету імені І. Франка протягом місяця експонувалася виставка «Польська наукова книга», ініціатором якої виступив ректор Люблінського університету імені Марії Кюрі-Складовської М. Долішній. По завершенню виставки всі представлені видання стали власністю бібліотеки [8, 122].

Із 2000 р. за підтримки Посольства Республіки Польща в Україні, Міністерства культури і мистецтв Польщі, Міністерства культури та мистецтва України започатковано проведення «Днів польського кіно в Україні». В Україні проходив сьомий кінофестиваль «VII Дні польського кіно». У рамках кінофестивалю українські кіноглядачі мали можливість ознайомитися з найкращими фільмами польського кінематографу. Демонстрація фільмів відбувалася у Києві, Львові, Луцьку, Чернівцях та інших містах України [11].

У рамках реалізації Протоколу про співробітництво між Міністерствами культури України та Міністерством культурної спадщини Республіка Польща впродовж 2011–2012 рр. реалізовувався спільний українсько-польський проект «Європейський Стадіон Культури» у рамках якого відбулося понад 250 культурних заходів [9].

На сьогодні, Україна має найрозвинутішу мережу міжрегіональної співпраці саме з Республікою Польща. Практично всі області України та воєводства Польщі уклали угоди про міжрегіональне співробітництво. Усі 16 воєводств Польщі мають партнера в Україні на рівні області. Найбільше українських партнерів мають Підкарпатське, Люблінське, Лодзьке, Сілезьке та Мазовецьке воєводство. З українського боку найбільше польських партнерів мають Львівська, Одеська, Івано-Франківська, Вінницька та Волинська області [10]. Процес укладання двосторонніх угод про партнерство на рівні міст, районів і селищ з боку України та міст, повітів, гмін, з боку Польщі має сталу тенденцію до зростання. На регіональному та місцевому рівнях між Україною та Польщею на сьогодні підписано близько 450 угод про міжрегіональне співробітництво. В рамках вже існуючих домовленостей органів місцевої влади та самоврядування України та Республіки Польща здійснюється активна співпраця, зокрема проводяться спільні культурно-мистецькі заходи, реалізуються проекти молодіжних обмінів, проводяться різноманітні стажування, відбуваються конференції, форуми, семінари тощо [10].

Висновки. Таким чином, спираючись на загальні концепції які окреслила для себе Республіка Польща для популяризації своєї культури за кордоном, а зокрема і в Україні. Українсько-польське співробітництво у культурній сфері є невід'ємною частиною міждержавних дипломатичних відносин між країнами. Характерною особливістю цих взаємовідносин є популяризації полонії. З кожним роком плідної співпраці відбувається розширення, створення дієвого механізму культурних обмінів через призму національної спільності та врахування сучасних інтересів обох країн партнерок. Вони мають на меті зруйнувати усталені, часто негативні, стереотипи, та наблизити поляків до української культури, а українців – до польської.

Співпраця в галузі культури створює придатний ґрунт для розвитку інтеграційних процесів входження України та української культури до європейського простору. Такий активний культурний обмін між країнами розширює та збагачує міждержавні взаємини України та Республіки Польща.

Список використаної літератури

1. Баладинська І. Культурна політика Польщі в стосунку до сучасної України / І. Баладинська // *Studia politologica Ucraino-Polona*, 2013. – Вип. 3. – С. 209–217. [Електронний ресурс] – режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Spup_2013_3_25
2. Медведчук Н. Підходи до фінансування культури у Польщі на тлі загальноєвропейської культурної політики / Н. Медведчук // *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. – 2007. – № 1. – С. 69–74. [Електронний ресурс] – режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/natural/Nvnu/istor/2007_1/1/7.pdf
3. Стрільчук В. В. Україна-Польща: транскордонне співробітництво у культурній сфері : дис.канд. іст. н., спец. 07.00.01 – історія України / В.В. Стрільчук. – Луцьк, 2015. – 236 с.
4. Медведчук Н. Участь Волині в реалізації культурно-освітніх програм євро регіону «Буг» / Н. Медведчук // *Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей Волинського національного університету імені Лесі Українки*. – Луцьк, 2001. – Вип. 6. – С. 135-139
5. Милян Р. Ю. Інституційне забезпечення розвитку українсько-польського співробітництва в сфері культури. [Електронний ресурс]. – режим доступу: [http://ird.gov.ua/sep/sep20142\(106\)/sep20142\(106\)_218_MylyanRY.pdf](http://ird.gov.ua/sep/sep20142(106)/sep20142(106)_218_MylyanRY.pdf)
6. Тоценко Ж.М. Співпраця у галузі культури як складова українсько-польських гуманітарних відносин: дис.на здобуття наук. ст. к.і.н.: 26.00.01 – теорія та історія культури / Ж. М. Тоценко. – К., 2012. – 211 с.
7. Стрільчук В. Культурно-мистецька співпраця в сучасних українсько-польських відносинах / В. Стрільчук // *Історико-політичні проблеми сучасного світу. Збірник наукових статей. Том 27 – 28*. – Чернівці, 2014. – С. 267–272.
8. Лишко В. В. Українсько-польські зв'язки в галузі культури (1991–1999 рр.): дис. канд. іст. н., спец. 07.00.01 – історія України / В. В. Лишко. – К, 2002. – 201 с.
9. Культурно-гуманітарне співробітництво між Україною та Польщею [Електронний ресурс]. – режим доступу: <http://poland.mfa.gov.ua/ua/ukraine-pl/culture>
10. Міжрегіональне співробітництво між Україною та Польщею [Електронний ресурс]. – режим доступу: <https://poland.mfa.gov.ua/ua/ukraine-pl/regions>
11. Дні польського кіно 2012: В Україні покажуть кращі польські фільми [Електронний ресурс]. – режим доступу: <https://afisha.tocha.net/ua/12527>
12. Євсюкова О. В. Україна та Польща: спільні стратегічні пріоритети в процесі історичних реформ [Електронний ресурс]. – режим доступу: http://www.investplan.com.ua/pdf/1_2013/18.pdf
13. Тихомирова Є. Українсько-польські проекти співробітництва у контексті європейської інтеграції [Електронний ресурс]. – режим доступу: [journals.uran.ua > spup > article > download](http://journals.uran.ua/spup/article/download)

References

1. Baladinskaya I. (2013) *Cultural policy of Poland in relation to modern Ukraine*. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Spup_2013_3_25
2. Medvedchuk N. (2007) *Approaches to financing culture in Poland against the background of pan-European cultural policy* Retrieved from: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/natural/Nvnu/istor/2007_1/1/7.pdf
3. Strelchuk V. V. (2015) *Ukraine-Poland: Cross-border Cooperation in the Cultural Sphere*. Lutsk. (in Ukr.)
4. Medvedchuk N. (2001) *Participation of Volyn in the implementation of cultural and educational programs of Euroregion “Bug”* / Collection of educational and methodological materials and scientific articles of the Volyn National University named after Lesya Ukrainka. (6). (in Ukr.)
5. Milyan R. Yu. *Institutional support for the development of Ukrainian-Polish cooperation in the field of culture* Retrieved from: [http://ird.gov.ua/sep/sep20142\(106\)/sep20142\(106\)_218_MylyanRY.pdf](http://ird.gov.ua/sep/sep20142(106)/sep20142(106)_218_MylyanRY.pdf)
6. Tocenکو Zh. M. (2012) *Cooperation in the field of culture as a component of Ukrainian-Polish humanitarian relations*. Kyiv (in Ukr.)
7. Strelchuk V. (2014) *Cultural and artistic cooperation in modern Ukrainian-Polish relations / Historical and political problems of the modern world. Collection of scientific articles*. (27–28). (in Ukr.)
8. Lyshko V. V. (2002) *Ukrainian-Polish relations in the field of culture (1991-1999)*. Kyiv (in Ukr.)

9. Cultural-humanitarian cooperation between Ukraine and Poland. Retrieved from: <http://poland.mfa.gov.ua/ua/ukraine-pl/culture>
10. Interregional cooperation between Ukraine and Poland. Retrieved from: <https://poland.mfa.gov.ua/ua/ukraine-pl/regions>
11. Days of Polish cinema 2012: Best Polish films will be shown in Ukraine. Retrieved from: <https://afisha.tocha.net/ua/12527>
12. Yevsyukova O. V. (2013) *Ukraine and Poland: Common Strategic Priorities in the Process of Historical Reforms* Retrieved from: http://www.investplan.com.ua/pdf/1_2013/18.pdf
13. E. Tikhomirova *Ukrainian-Polish cooperation projects in the context of European integration* Retrieved from: [journals.uran.ua › spup › article › download](#)

VOSKOBOINYK Kateryna, post-graduate student of the Department of World history and international relations, The Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy

CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITIES OF THE REPUBLIC OF POLAND IN UKRAINE AT THE PRESENT STAGE

Abstract. Introduction. *The article examines the activities of the cultural and educational centers of the Republic of Poland in Ukraine. What are aimed at the spread of modern Polish models of culture, new technologies of art, the display of experimental creative forms.*

The main vectors of the foreign cultural policy of the Republic of Poland are analyzed, which is actively carried out at the present stage of the strategic partnership between the countries.

Purpose. *To research and analyze cultural and educational activities conducted by Poland in Ukraine at the present stage of diplomatic relations.*

Results. *In the course of the study, it was found that there is active cooperation between the partner countries, which is conducted through the work of the Consulates General and Cultural Representatives of the Republic of Poland in Ukraine. They ensure the presence of Polish culture in the information space of our country and form a solid basis for regular cultural exchanges and cooperation.*

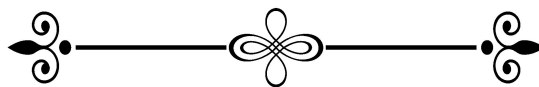
Today, Ukraine has the most developed network of interregional cooperation with Poland. Almost all regions of Ukraine and the voivodship of the Republic of Poland have concluded cooperation agreements. Within the framework of the existing agreements joint cultural and artistic events are held, projects of youth exchanges are implemented, various internships are held, conferences, forums, seminars are held.

Conclusion. *Thus, based on the general concepts that Poland has outlined for itself to promote its culture abroad, and in particular in Ukraine. Ukrainian-Polish cultural cooperation is an integral part of interstate diplomatic relations between countries. A characteristic feature of these relationships is the popularization of polonium. With each year of fruitful cooperation, the expansion, creation of an effective mechanism of cultural exchange of cherries of the national community and taking into account the modern interests of both partner countries take place. They aim to break down the often negative stereotypes and bring Poles closer to Ukrainian culture and Ukrainians to Polish ones.*

Cooperation in the field of culture creates a suitable ground for the development of integration processes of Ukraine's and Ukrainian culture's entry into the European space. Such active cultural exchange between countries enhances and enriches interstate relations.

Key words: *Ukraine, Republic of Poland, General Consulate, cultural and educational activity, Ukrainian-Polish relations, cultural policy, diplomacy.*

Одержано редакцією 18.10.2019
Прийнято до публікації 30.10.2019

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Nowak Magdalena. Dwa światy. Zagadnienie identyfikacji narodowej Andrzeja Szeptyckiego w latach 1865–1914. – Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2018. – 614 s.

Нещодавно у видавництві Гданського університету побачила світ монографія польської дослідниці, докторки Магдалени Новак, присвячена постаті видатного українського релігійного та громадського діяча, одного з духовних провідників української нації, багаторічного очільника Української греко-католицької церкви митрополита Андрея Шептицького. Варто нагадати, що авторка традиційно й плідно цікавиться українською проблематикою, зокрема, досліджує польсько-українські стосунки міжвоєнної доби й інших періодів. У її науковому доробку – монографія про ставлення ендеків до українського питання, впорядкування і редагування кількох спільних збірників наукових праць польських та українських істориків. Рецензована монографія підсумувала багаторічні студії дослідниці щодо постаті відомого українського діяча.

Метою дослідження, як зауважує сама авторка, було дослідити та розкрити проблему національної ідентифікації видатної особи з польсько-русинського/українського прикордоння Романа Олександра Шептицького, яка зазвичай фігурує на сторінках історичних творів під своїм релігійним іменем Андрей (с. 15).

Монографія має традиційну для такого жанру структуру і складається із вступу, семи розділів, епілогу, висновків, бібліографії, списку скорочень та іменного покажчика. Книга також містить кілька ілюстрацій, які стосуються родини та особи героя дослідження.

Авторка свідомо обмежила хронологію дослідження тим переходовим періодом у рамках якого, на її переконання, і відбувалася трансформація ідентичності митрополита Шептицького. Початковою межею була обрана дата його народження, тобто 1865 р. (хоча у вступі авторка згадує коротку передісторію входження Галичини до імперії Габсбургів). Остаточною цезурою твору є початок Першої світової війни, а саме інтернування митрополита російською імперською владою 18 вересня 1914 р.

Монографічне дослідження ґрунтується на репрезентативній джерельній базі: документах архівного збереження, листуванні, щоденниках та спогадах, пресі та інших друкованих джерелах, опрацьованих авторкою в архівах і бібліотеках Польщі, України та Австрії. Зокрема, в Україні нею були опрацьовані фонди Центрального державного історичного архіву України у Львові, Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка.

Рецензована монографія відрізняється ретельним аналізом досягнень історіографії на сьогоднішній день щодо осмислення різних аспектів постаті та діяльності митрополита Андрея Шептицького, насамперед польської та української. Також розглянуто наукові праці з дотичної проблематики стосовно особливостей конфесійного життя, національної ідентичності, етнічності, національної термінології в Галичині окресленого часу (с. 25-38).

Ідентифікаційна еволюція героя твору представлена на широкому тлі суспільно-політичних та культурних змін на зламі XIX та XX століть у просторі етнічного і релігійного прикордоння. Адже до 1914 р. життя Андрея Шептицького проходило в світі імперії Габсбургів, який специфічним чином дозволяв поєднувати домодерну станову свідомість з елементами новітньої, вже національної ідентичності. Отже авторка аналізує історичний період, коли зв'язки та правила старого світу були ще досить міцними, і в той же час, коли націоналізм (модерна національна ідентифікація) тільки набирив обертів і остаточно оформився лише під час і після Першої світової війни.

У першому розділі «В колі родинної традиції» звертається увага на те, що майбутній митрополит виховувався в польському поміщицькому середовищі, яке мало сильні римо-католицькі традиції. Роди предків пишалися приналежністю до «політичного народу» давньої Речі Посполитої. При цьому, дослідниця зазначає, що в родині матері, Софії з Фредрів, елементи русинства були непомітними. Натомість в сім'ї батька, Яна (Івана) Канти Шептицького, шанували тих предків, які мали високі посади в ієрархії греко-католицької церкви. Тим самим родинне середовище Шептицьких, попри польську культурну домінанту, все ж пам'ятало свої русинські коріння.

З другого розділу «Світська освіта» дізнаємося про отриману юним Шептицьким типову для представників свого стану освіту, яка включала, окрім домашнього навчання, студії в гімназії св. Анни в Кракові, правничі студії в Ягеллонському та Вроцлавському університетах. Авторка звертає увагу на те, що в анкеті під час навчання в Ягеллонському університеті у 1885-1886 рр., Шептицький вперше зазначає свою національну належність як русинську. Характерно, що до найближчого кола його спілкування належали виразники клерикально-консервативних поглядів Павло Попіль та отець-єзуїт Генрік Яцковський, які мали помітний вплив на формування світогляду майбутнього митрополита. У цих умовах у юного Романа рано формується священницьке покликання.

Третій розділ «Визначення шляху» змальовує перебіг формування світогляду Шептицького, який має вагоме релігійне підґрунтя і сполучає первісну польську ідентичність і задеклароване русинство. Однією з його основоположних цілей цього часу стає служіння греко-католицькій церкві заради збереження її єдності з Папським престолом і протидії її зближенню з православ'ям. Кристалізації вказаних поглядів прислужилися подорожі до Риму і спілкування з кардиналом Мечиславом Ледуховським, і поїздка до Російської імперії, де відбулися зустрічі з філософом Володимиром Соловйовим та українським істориком Володимиром Антоновичем.

У тексті наступного розділу «Навчання і релігійна кар'єра» міститься важлива інформація про початок чернечого життя Шептицького із вступом його у 1888 р. до Добромільського монастиря. Саме у цей період, на думку дослідниці, у його житті виразно присутні два світи – польський та русинський/український, які час від часу перетинаються. Монастирська освіта і практика сприяла посиленню українських інтенцій. А родинні контакти і старі зв'язки нав'язували до польської традиції. На цей час, як вважає М. Новак, Шептицький ще не відчував суперечностей між українським і польським оточеннями.

Про переломний період у житті Шептицького (1898-1901 рр.) йдеться у п'ятому розділі «Номінація». Призначення його Станіславським єпископом відкрило шлях до світу загальнонаціональної та міжнародної політики. Це в свою чергу помітно розширило коло спілкування Андрея Шептицького, перетворило його на особу, навколо якої починає гуртуватися галицька еліта, як українська, так і польська. Найменування на сан Львівського архієпископа посилює його українську ідентичність, на що подіяли, передовсім, моральні та духовні мотиви. Дослідниця акцентує увагу на впливі матері на цей процес і позицію самого Шептицького, який пізніше підкреслював потребу стати духовним провідником русинів/українців – «батьківською турботою про свій люд». Якщо у перші роки перебування

на посаді архієпископа в його оточені ще перепліталися польський та русинський/український світи, то з часом, особливо зі смертю близьких та друзів, польські впливи зменшувалися. Авторка, цілком справедливо зауважую, що на посилення української ідентичності вплинула політична ситуація та, особливо, ескалація польсько-українського протистояння в Галичині. На початку ХХ ст. митрополит написав в одному зі своїх листів, що відчуває себе як поляком, так і русином, але більше русином. Поняття «українець» у цей період використовується Шептицьким на означення політичної позиції.

Окремий, шостий розділ присвячений стосункам митрополита в колі родини: його характеру й зацікавленню, відносинам з матір'ю та батьком, контактам з братами тощо.

Сьомий розділ охоплює діяльність митрополита на галицькій політичній сцені. Висвітлюється його співпраця з українським політичним середовищем, передовсім з народовцями. Зауважується як він послідовно захищав суспільно-політичні та культурно-освітні права українців краю. Зокрема, Шептицький підтримував відкриття українського університету, надання загального виборчого права. Окремі підрозділи присвячені ставленню митрополита до вбивства Анджея Потоцького, участі в виборчій реформі до крайового Сейму, відносинам з польським єпископатом тощо.

Дослідниця запропонувала досить цікаву багаторівневу модель ідентичності Шептицького напередодні Першої світової війни. Якщо у митрополичому служінні він мав майже виключно українське оточення, то у родинному колі ще лишалися доволі жваві контакти з польським середовищем, переважно поміщицьким. Тобто його суспільний публічний простір набув уже виразних українських рис, а особистий/внутрішній лишався ще перетином двох світів, як польського, так і українського. Зрештою, М. Новак робить висновок, що перед великою війною Шептицький стає прихильником української перспективи трансформації духовного життя і геополітичного простору. Про це, зокрема, свідчить меморандум митрополита до австро-угорського уряду від 15 серпня 1914 р., у якому пропонується відокремлення України від Російської імперії з наданням їй широкої автономії під протекторатом Габсбургів (с. 522-526).

Отже, у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. у Центрально-Східній Європі представникам елітних груп ще можна було підтримувати зв'язки з кількома національними сферами. Рецензована монографія це добре демонструє на прикладі трансформації національної ідентичності Андрея Шептицького, який у процесі власного самовизначення переміщався по досить химерній траєкторії між двома світами – польським та русинсько-українським. Про складність механізму еволюції свідчить те, як він вирішив із польської громади, оголосив себе русином у 1885 р., але в наступні роки ще зберігав подвійні польські та русинсько-українські зв'язки. Крім іншого, дослідниця досить вдало використала мережевий метод, який дозволив показати як зміна кола спілкування Шептицького позначалася на його ідентифікаційних пріоритетах. Також проаналізовано впливи осіб різних середовищ, як церковних, так і світських, на процес його самовизначення. Апробовані авторкою методологічні підходи можуть бути застосовані для аналізу механізму становлення національної ідентичності ширшого кола діячів, передовсім консервативного спрямування.

Вочевидь монографія Магдалени Новак прислужиться кращому розумінню постаті митрополита Андрея Шептицького та є важливим набутком не тільки польської історіографії, оскільки становить собою взірцевий приклад продуктивного застосування новітніх дослідних методологій.

Віталій Масненко (Черкаси)

Orcid ID: 0000-0002-7825-3871

DOI: 10.31651/2076-5908-2019-2-120-122

Історія пошуку усипальниці великого гетьмана України. Рецензія на книгу: Лазуренко В.М. У пошуках крипти великого державотворця України Богдана Хмельницького / В.М. Лазуренко. – Черкаси: Вертикаль, 2019. – 76 с. : фото. Бібліотека історичної пам'яті «Джерела вічності».

Увага науковців і громадськості останнім часом прикута до проблеми пошуку місця поховання гетьмана Богдана Хмельницького, що є цілком закономірним. Адже й досі ми не знаємо, де покоїться прах багатьох великих українців, завдяки яким Україна сформувалася як держава. Тому встановлення місця поховання одного з великих українців, видатного державотворця Богдана Хмельницького, могло б започаткувати створення національного пантеону України – потужного чинника національного самоствердження.

Саме суспільною значимістю зумовлена активізація дослідницько-пошукової роботи з означеної проблеми на засадах сучасної методології та застосування новітнього обладнання. У Суботові в центральній частині Іллінської церкви археологам, геофізикам та історикам вдалося за допомогою радарів на глибині 6 метрів виявити цікаву аномалію, що може бути криптою – ймовірним місцем поховання Б. Хмельницького. Це стало підставою для продовження досліджень з використанням новітніх технологій.

Окрім останніх результатів досліджень, важливе значення для пошуку має й історіографічний аналіз та систематизація інформації, яка нагромадилася за час, що минув після поховання гетьмана.

Попри, на перший погляд, значний масив різнопланових джерел і матеріалів, які стосуються поховання Богдана Хмельницького, їх системному аналізу належної уваги донедавна не приділялося. Одним із кроків щодо заповнення цієї прогалини стала рецензована книга, яка нещодавно побачила світ у черкаському видавництві «Вертикаль». Її автор – доктор історичних наук, професор, проректор Черкаського державного технологічного університету, заступник голови Черкаської обласної організації НСКУ Валентин Лазуренко.

Відповідаючи на потреби часу, автор у своїй книзі робить спробу системно охарактеризувати усю наявну інформацію щодо смерті та поховання Богдана Хмельницького, результати досліджень та пошуку місця знаходження його праху і відтворити тим самим цілісну картину знань з історії проблеми. Оскільки події так, чи інакше пов'язані з Іллінською церквою у Суботові, то видається цілком логічним, що своєрідним вступом до теми став вміщений на початку книги опис цієї церкви. Вона була збудована у 1653 р. за наказом гетьмана Богдана Хмельницького як родова церква-усипальниця, яка на сьогодні є пам'яткою національного значення.

Не викликає заперечень обрання автором для викладу своїх історіографічних узагальнень проблемно-хронологічного методу і подача матеріалу тематичними блоками. Зокрема, перший блок питань стосується датування смерті та поховання Богдана Хмельницького. Проаналізувавши усі наявні відомості, автор робить висновок, що роком смерті гетьмана є 1657 р. Не виявлено різночитань і щодо дати завершення його земного життя і поховання – 27 липня і 23 серпня (в окремих випадках дати подаються дослідниками за старим стилем).

У наступному блоці автор, розглянувши відомі на сьогодні джерела і матеріали щодо місця поховання гетьмана Богдана Хмельницького, зробив висновок, що ствердно можна говорити лише про те, що помер він у Чигирині, а ховали його у Суботові. Цей висновок ґрунтований на критичному аналізі Чернігівського літопису, літописів Григорія Граб'янки, Самійла Величка і Самовидця, «Історії Русів», твору Проспера Меріме «Богдан Хмельницький», праць Михайла Максимовича, Миколи Аркаса, Сергія Соловйова, Івана Крип'якевича, Ореста Субтельного та сучасних дослідників.

Без однозначної і ствердної відповіді залишилося і поставлене автором питання «Чому місяць не ховали гетьмана Богдана Хмельницького?». У цьому контексті слушним вбачається припущення В. Лазуренка щодо того, що чимало важливої інформації можна знайти в архівах Туреччини, Польщі, Росії, Швеції, оскільки посли цих країн на момент смерті Богдана Хмельницького перебували в Чигирині, і, звичайно ж, вели записи і робили звіти про свої дипломатичні місії.

У своїй книзі автор, шукаючи відповідь ще на одне питання – «Наруга над прахом великого гетьмана: була чи не було?», дійшов висновку, що і цей епізод поки що залишається білою плямою. На його думку поширена версія про наругу над прахом Богдана Хмельницького та його старшого сина Тимоша під час спалення Суботова польсько-шляхетськими військами на чолі з Стефаном Чарнецьким у 1664 р. недостатньо репрезентативна, оскільки побудована виключно на Чернігівському літописі, надрукованому у XVIII ст. і не має інших підтверджень.

Один із блоків книги присвячений версіям і легендам про поховання Богдана Хмельницького за межами Іллінської церкви – в інших церквах та місцях Чигиринщини. Автор з'ясовує, що такі міркування виникли під впливом місцевих переказів та легенд, які видаються не переконливими.

У своїй книзі автор не залишив поза увагою і постать Лавріна Капусти – військового діяча, господарника і дипломата, який був вірним соратником гетьмана, виконував багато його доручень щодо охорони, розвідки та контррозвідки. Розглядається гіпотеза про те, що він, як відповідальний за будівництво Іллінської церкви і близька до гетьмана людина, міг обладнати під нею крипту (підземний тайник) для поховання гетьмана. А потім здійснити чи не останню в своєму житті таємну операцію – перепоховати прах гетьмана, щоб над ніхто не зміг поглумитися.

Завершальний розділ своєї праці В. Лазуренко присвятив історії досліджень Іллінської церкви та прилеглої до неї території, досить детально описавши археологічні пошуки від 1920-х рр. до сьогодні. Зазначено, що найбільш ґрунтовно архітектурно-археологічні дослідження здійснювалися 1970–1973 рр. та 2005–2006 рр. Їх результати мали дещо суперечливі результати, але в цілому дослідники дійшли висновку, що поховання Богдана Хмельницького у церкві немає.

Новий етап посилення уваги до встановлення можливого місця поховання Богдана Хмельницького в Іллінській церкві та проведення дослідницьких робіт розпочався у жовтні 2018 р. На замовлення громадської організації «Фонд «Великий льох» всередині церкви та на прилеглої території здійснено низку геофізичних розвідок методом георадіолокації та томографії.

Автор книги зазначає, що ініціатива щодо відновлення практичної роботи з пошуку місця поховання Богдана Хмельницького в Іллінській церкві викликала неабиякий суспільний резонанс і широке обговорення науковцями та громадськістю. Домінуючою є думка про те, щоб пошукові заходи здійснювалися з врахуванням суспільної значимості приміщення церкви і не допустили руйнування чи пошкодження пам'ятки національного значення. Зокрема, учасники Всеукраїнської науково-практичної конференції «Усипальниця гетьмана Богдана Хмельницького: історія, міфи, сучасний стан», що відбулася 8 липня 2019 р. в Інституті історії України НАН України, у своєму зверненні застерegli, що приймати рішення щодо археологічних досліджень усипальниці доцільно лише після отримання позитивних результатів георадарної ідентифікації схожої на поховальний об'єкт аномалії під час якої «слід застосовувати напів-інвазійні методи свердління та буріння у супроводі інспекційної камери».

Тобто, на сьогодні окреслено перспективні напрямки досліджень. Однак в процесі їх реалізації залишається ще багато невідомого. Тому вихід книги В.М. Лазуренка вбачається

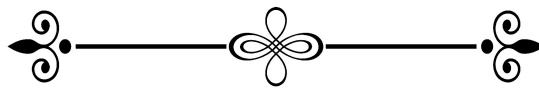
своєчасним і необхідним для подальшого науково обґрунтованого пошуку місця поховання Богдана Хмельницького в Іллінській церкві. Незаперечними є новизна та оригінальність видання, його теоретичне та практичне значення. Книга була презентована в Черкасах, Інституті історії України НАН України, Дніпровському національному університеті і отримала схвальні відгуки науковців і громадськості.

Варто також зазначити, що видання книги уможливилось завдяки фінансовому сприянню мецената і благодійника Сергія Зозулі.

Василь Мельниченко (Черкаси)

Orcid ID: 0000-0002-5720-4229

DOI: 10.31651/2076-5908-2019-2-123-125

НАУКОВА ХРОНІКА

II ЧЕРКАСЬКИЙ ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ СИМПОЗИУМ «ІСТОРІОГРАФІЯ ЯК ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ПРОСТІР МІЖНАРОДНОГО ДІАЛОГУ: ВИПАДОК ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ»

За роки незалежності України в історичній науці повноцінно легітимізувався такий дослідницький напрям, як історія української історіографії. У цій сфері сформувалося відносно стале співтовариство учених-науковців, для який генеза української історичної думки виступає головним об'єктом наукових зацікавлень. Попри достатньо відомі проблеми структурно-інституційного, матеріально-фінансового чи інтелектуально-методологічного характеру, представники цього наукового середовища за останні два десятиріччя демонструють достатньо високу динаміку наукової активності й регулярно представляють читацькій аудиторії вагомі результати своєї дослідницької діяльності.

Серед актуальних проблем розвитку цього дослідницького напрямку однією із найбільш вагомих є інституційне оформлення й налагодження регулярної наукової комунікації. Остання проблема в попередні роки вирішувалась у різний спосіб. Найчастіше дослідники обмінювались науковим досвідом в рамках значно ширших за своєю тематичною спрямованістю конференцій чи інших наукових заходів. Зрозуміло, що такий формат спілкування не здатен забезпечити повноцінну взаємодію наукового середовища, до якого в Україні належить не один десяток дослідників. Не вирішують цілком цієї проблеми одноразові тематичні конференції, присвячені, як правило, одній із «круглих» дат якоїсь події чи постаті українського історіографічного процесу. Окремі конференції загальноісторіографічного характеру в Україні досі не набували регулярно-постійного характеру, тобто залишалися одноразовими.

Певним організаційним парадоксом можна вважати той факт, що в попередні роки головною платформою для спілкування дослідників української історіографії виступали міжнародні польсько-українські дослідницькі проекти, насамперед «Багатокультурне історичне середовище Львова у ХІХ–ХХ ст.» та «Історія. Ментальність. Ідентичність: роль історії та істориків в житті польського та українського народів». Співорганізатором цих заходів виступало польське Історіографічне товариство, що свідчить про належну інституціалізованість польських колег аналогічного профілю. Оскільки більша частина наукових конференцій в рамках цих проектів відбувалась у Польщі, то складалась ситуація, коли українські вчені-історіографи частіше комунікували на польській організаційній платформі. Досвід участі у таких конференціях логічно підказував необхідність створення регулярного наукового форуму історіографічного спрямування саме в Україні.

Очевидно, що роль такого організаційного осередку для проведення регулярних зустрічей науковців-історіографів взяв на себе Черкаський національний університет імені

Богдана Хмельницького. Тут сформувалося повноцінне наукове середовище дослідників української історіографії, знаковою постаттю якого є професор Віталій Масненко, який є головним ідейним натхненником та організатором такого наукового заходу, як Черкаський історіографічний симпозіум. Останніми десятиліттями Черкаський історіографічний осередок демонструє неабияку динаміку, результативність й користується великим авторитетом. Історіографічні праці черкаських професорів Віталія Масненка, Віктора Гоцуляка, їхніх колег та учнів стали невід'ємною частиною цієї галузі знань у загальноукраїнському масштабі. Традиційно співпрацюють з черкаськими колегами визнані українські історіографи Олександр Удод, Леонід Зашкільняк, Ярослав Калакура, Ірина Колесник, Володимир Ващенко, Ігор Гирич, Віталій Тельвак, Віталій Яремчук та інші.

29-30 жовтня 2019 р. відбувся Другий Черкаський історіографічний симпозіум «Історіографія як інтелектуальний простір міжнародного діалогу: випадок Центрально-Східної Європи», що отримав статус Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю. Захід організований на базі ННІ міжнародних відносин, історії та філософії Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького. Співорганізаторами заходу виступили Інститут історії України Національної академії наук України, Дрогобицький державний педагогічний університет ім. Івана Франка, Університет імені Адама Міцкевича в Познані (Республіка Польща), поважні громадські організації – Черкаський регіональний осередок Української академії історичних наук, Осередок Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Черкасах. Симпозіум присвятили 25-річчю кафедри історії України, яка й виступила ініціатором його проведення. Нагадаємо, що перший симпозіум проводився в університеті 22 вересня 2016 р. й був присвячений 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського.

Від імені ректора ЧНУ Олександра Черевка присутніх привітав проректор із наукової, інноваційної та міжнародної діяльності, професор Сергій Корновенко, який вмотивував головну ціль симпозіуму: віднайти такий інтелектуальний механізм, щоб вирішувати посталі проблеми на науковій основі. У своєму вітальному виступі директорка ННІ міжнародних відносин, історії та філософії, професорка Наталія Земзюліна висловила намір перетворити цей захід на регулярний.

Високий науковий статус симпозіуму засвідчує участь у його роботі таких авторитетів польської (таї загалом європейської) історіографії, як професор, завідувач кафедри методології історії та історії історіографії Університету ім. Адама Міцкевича у Познані Войцех Вжосек та його учень і послідовник, професор кафедри методології історії та історії історіографії цього ж університету Віктор Вернер. Войцех Вжосек є учнем відомого польського методолога історичної науки Єжи Топольського. Сьогодні він є один з найяскравіших представників познанської методологічної школи. Цей учений досліджує західноєвропейську, зокрема французьку, теорію та історію історіографії, проблеми історичного мислення та історичної культури; є автором та редактором більше десяти книжок з теорії та методології історії. Українською мовою перекладені його праці «Історія, культура, метафора. Постановня неklasичної історіографії» та «Про історичне мислення», у яких обґрунтовується конструктивістський підхід до аналізу історіописання та здійснюється одна з найпереконливіших у світовій гуманітаристиці спроб концептуалізації історії як культурної практики. Войцех Вжосек показує обмеженість традиційного підходу з його трактуванням історії як науки, що дає об'єктивне знання про минуле, і пропонує натомість власну концепцію, яка розглядає історію як частину сучасної культури, спрямовану на пізнання культури минулого.

Віктор Вернер вивчає взаємопроникнення ідей між різними дискурсами: наукою, філософією, релігією, магією та технологіями, а також те, як зміни в одному дискурсі

впливають на інші, наприклад, як вплинули полювання на відьом та апокаліптичні пророцтва, присутні в XVII ст. на розвиток сучасної науки. Сферу його наукових зацікавлень також становить інтелектуальна історія: відносини між релігійним та науковим мисленням, історією філософії; сучасна історія: значення нових форм спілкування в сучасній культурі; історія науки: формування сучасних галузей науки; теорія історії: питання історичного мислення та історичний аспект культури; методологія історії та соціальних наук: методи пояснення людської діяльності в історії, питання критики «born-digital» джерел, дослідження метафоричних понять. Особиста участь цих дослідників дала змогу українським учасникам симпозіуму та студентам-історикам поглибити свої знання про стан та тенденції сучасної зарубіжної соціогуманітаристики.

Участь у симпозіумі взяли авторитетні українські науковці. Так, Ірина Колесник, авторка численних праць з історіографії та методології історії, виступила з доповіддю на тему ««Заплутана історія» України як пастка для історика». Дослідниця запропонувала на розгляд присутніх концепт «заплутана історія» як перспективну для української науки модель історіописання. «Заплутану історія» Ірина Колесник інтерпретує новим різновидом глобальної історії. Відомий вчений-грушевськознавець із Дрогобича Віталій Тельвак черговий раз підтвердив невичерпність дослідницького потенціалу цієї сфери. На цьогорічному симпозіумі він у співавторстві із Віктором Вернером проаналізував образ Михайла Грушевського у контексті інтернет-джерел («born digital»). На прикладі широкого обсягу статистичних даних системи Google дослідники проілюстрували статистичні зрізи тенденцій зросту/спаду суспільного зацікавлення постаттю М. Грушевського. Доповідь засвідчила перспективні можливості українських історіографів заходити в міждисциплінарне дослідницьке поле. Київський учений Ігор Гирич, добре знаний своєю активною участю у дискусіях з приводу концептуальних проблем української історії, здійснив компаративне зіставлення оцінок Люблінської унії як між українською та польською історіографічними традиціями, так і всередині української історичної науки. Учений підняв питання можливості паритету між польською та українською історіографією стосовно оцінки Люблінської унії. Цілком вмотивований інтерес викликала доповідь співробітника Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса Юрія Ніколайця, який проаналізував історичну політику в Україні в умовах російсько-української війни 2014–2019 рр. Інститут Історії України на симпозіумі також представляла дослідниця Ольга Гончар, яка у своїй доповіді охарактеризувала внесок норвезького вченого Олафа Брока у розвиток української славістики.

Науково значимою та цікавою тематикою доповідей відзначилися господарі симпозіуму. Так, Віталій Масненко запропонував свою інтерпретацію наявного на сьогодні досвіду наукової співпраці між українськими та польськими істориками, окреслив як наявні проблеми, так і перспективні напрями подальших взаємин. Сергій Корноненко зацентрував увагу на проблемі східноєвропейського аграризму першої третини XIX ст. у сучасному історіографічному дискурсі. Ігор Фареній виступив з аналізом концепцій селянських революцій початку XX ст. у працях історика Андрія Шестакова. Олександр Овчаренко ознайомив учасників із інтерпретаціями Мюнхенської угоди та радянсько-німецького договору про ненапад 1939 р. у працях радянських та сучасних російських істориків. Юрій Присяжнюк, відомий своїми інноваційними підходами до селянознавчих студій, запропонував доповідь про інтелектуальний вимір соціальної історії українського селянства у сучасній історіографії. Лариса Сенявська підготувала виступ про польську історіографію проблеми евакуації підприємств привіслянських губеній періоду Першої світової війни. Оксана Драч зацентрувала увагу на подоланні міфів радянського історіописання у сфері національного історико-освітнього дискурсу. Костянтин Івангородський окреслив сучасні

методологічні виклики етнічної історії східних слов'ян. Андрій Касян дослідив образ Степана Бандери у сучасному суспільно-політичному дискурсі Росії. Дослідниця із Дрогобича (й докторантка Черкаського університету) Лідія Лазурко охарактеризувала джерельно-дослідницький потенціал науково-історичних часописів Львова. Іван Куций із Тернополя (випускник докторантури Черкаського університету) окреслив стан та перспективи наукового застосування цивілізаційного підходу у сучасній українській історіографії.

Під час роботи симпозіуму студенти ННІ міжнародних відносин, історії та філософії прослухали цикл лекцій професора Войцеха Вжосека «Гене́за гене́зи» та професора Віктора Вернера «Світ цифрової інформації – кращий, гірший чи просто інший?», «Дослідження специфіки *born-digital* явищ: їх соціальний та політичний контекст».

Достатньо відомою проблемою як соціогуманітаристики загалом, так і історіографії зокрема, є інформаційний доступ до нових видань. Тому учасники симпозіуму здійснили презентацію своїх власних (чи зредагованих) видань історіографічної спрямованості. Так, до уваги присутніх були представлені нові російськомовні видання вже класичних праць В. Вжосека «Історія – Культура – Метафора» та «Про історичне мислення», монографії І. Колесник «Інститут історії України: Нове українське відродження», колективної монографії за редакцією В. Тельвака, Л. Лазурко, П. Серженги «Спільна спадщина. Річ Посполита обох народів у польській і українській історичній думці XIX і XX ст.», двох книг серійного видання «Михайло Грушевський: Студії та джерела», які побачили світ завдяки І. Гиричу та його колегам із Інституту української археографії та джерелознавства ім М. С. Грушевського НАН України, сьомого тому «Листування Михайла Грушевського» – «Листування Михайла Грушевського з Олександром Барвінським», упорядкованого В. Тельваком. Презентована авторами література засвідчила: незважаючи на кризові явища в суспільстві, брак належного фінансування, геополітичну нестабільність і російську агресію, фундаментальні дослідження в царині української історіографії тривають. Вони демонструють кілька позитивних тенденцій, насамперед посилення комунікаційних зв'язків між різними науковими школами, у тому числі зарубіжними.

Ректор Черкаського національного університету Олександр Черевко вважає, що задум науковців, які брали участь у симпозіумі, був реалізований повною мірою: упродовж двох днів українські та польські історики демонстрували, що академічне середовище шукає істину в діалозі та дискусіях. Студентство також отримало чимало нової інформації та ознайомилося з новими методологічними течіями та історичними концепціями. Польський гість симпозіуму професор Войцех Вжосек підсумував результати роботи: «Ми зустрілися тут, щоб показати, що академічне середовище спілкується тільки в діалозі. Конфлікти можуть відбуватися на політичному рівні, але академічні сторони лише дискутують. При діалозі рідше стаються конфлікти. Ми це розуміємо, тому вже багато років зустрічаємося і обмінюємося думками».

Проведення Другого Черкаського історіографічного симпозіуму засвідчує ряд позитивних тенденцій у сфері української історіографії. Насамперед намілилося прагнення організаторів цього заходу перетворити його у регулярну комунікаційну платформу для дослідників української історіографії. Також помітною стала тенденція до «децентралізації» історіографічних студій: вагома частка доповідачів представляли не інституції з давніми традиціями історіографічних досліджень (Дніпровський, Харківський, Львівський університети, Інститут історії України тощо), а саме регіональні осередки. Тобто історіографічні дослідження перестали бути монополією обмеженого кола авторитетних «центральної» установ. Сталою залишається тенденція українських історіографів до поглиблення міжнародних контактів, насамперед із «сусідськими»

історіографіями. Хоча тут не можна не помітити значної диспропорції на користь українсько-польських академічних взаємин при відсутності повноцінного діалогу з російськими вченими. Виразні зрушення спостерігаються і в проблемно-тематичному полі історіографічних досліджень: представники цього середовища успішно освоюють цілком нові для себе піджанри й активно проникають в міждисциплінарний простір наукового пізнання. Насамкінець, від імені гостей симпозіуму, хочеться висловити глибоку подяку оргкомітетові за його вагомні організаційні зусилля й побажати Черкаському університету благополуччя для успішної реалізації задекларованих намірів.

Іван Куций (Тернопіль)

Orcid ID: 0000-0002-3556-1962

DOI: 10.31651/2076-5908-2019-2-126-130

ВІДОМОМУ БІЛОРУСЬКОМУ ІСТОРИКУ ДМИТРУ КАРЕВУ – 70 РОКІВ!

Наприкінці грудня 2019 р. знаному у Європі історіографу, доктору історичних наук, професору кафедри дизайну Гродненського державного університету імені Янки Купали (Білорусь) Дмитру Володимировичу Кареву виповнюється 70 років.

Д. В. Карев народився 25 грудня 1949 р. в м. Уфа (Росія) в родині службовців. Невдовзі життєва доля поєднала його з Україною. Разом з батьками він переїхав до м. Запоріжжя. Там закінчив середню школу і розпочав свою трудову діяльність. Спочатку в 1967 р. обійняв посаду співробітника Запорізького обласного краєзнавчого музею, а згодом став працювати в Запорізькому обласному архіві. Це зіграло істотну роль у подальшій долі майбутнього вченого. Поринувши в історико-архівну царину, відповідально і натхненно працюючи, він скоро усвідомив потребу здобуття відповідної вищої освіти. Відтак Дмитро Карев вступив на факультет

архівної справи до Московського державного історико-архівного інституту, який успішно закінчив у 1973 р., опанувавши спеціалізацію у галузі джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін.

Здобуття освіти за цим фахом у подальшому стало визначальним у виборі наукової стежини майбутнього вченого. Водночас початки його наукової діяльності сягають саме студентських років. Дмитро Володимирович був активним учасником і секретарем студентського наукового гуртка з джерелознавства Московського державного історико-архівного інституту. Під керівництвом відомого російського історика-медієвіста, професора О. О. Зіміна успішно захистив дипломну роботу за темою «Джерела для вивчення життя і творчості академіка М. К. Любавського (огляд архівних матеріалів)». Науковий керівник характеризував свого дипломника як «справжнього історика-архівіста», який у науково-дослідницькій справі «володіє невичерпною енергією і захопленістю».

Пристрасть до науки привела молодого вченого до Інституту історії, археології та етнографії народів Далекого Сходу Далекосхідного наукового центру АН СРСР у

м. Владивостоці, спочатку як стажера-дослідника, потім молодшого наукового співробітника. Невдовзі він розпочав викладацьку діяльність на посаді асистента кафедри історії СРСР у Далекосхідному державному університеті. У 1979 р., у зв'язку з одруженням, Д. В. Карєв переїхав до м. Гродно (Білорусь). Став викладачем тамтешнього університету (нині – Гродненський державний університет ім. Янки Купали), де й до сьогодні плідно працює. У своїй викладацькій кар'єрі він пройшов шлях від асистента до професора кафедри загальної історії (1997). З 2001 р. певний час очолював кафедру економічної теорії. Нині працює професором кафедри дизайну. У розрізі високоякісної викладацької діяльності багато працює над розробкою навчально-методичного забезпечення навчального процесу. Ним підготовлено та видано 7 навчальних та навчально-методичних посібників, розроблено близько десятка навчальних програм та навчально-методичних комплексів дисциплін.

Водночас, Д. В. Карєв чітко усвідомлював, що подолання життєвих і, в тому числі, професійних вершин, потребує постійного освітнього росту. Тож не випадково в 1995 р. він заочно здобув ще одну, тепер уже юридичну освіту в Гродненському державному університеті ім. Янки Купали. Це дозволило йому паралельно з роботою в університеті упродовж 1997–1999 рр. очолювати кафедру теорії і історії права Гродненської філії Білоруського інституту правознавства.

Д. В. Карєву завжди вдається вправно поєднувати викладацьку роботу з успішною організаційною та науковою діяльністю. Починаючи з 1990 р. він є організатором кількох десятків білоруських та міжнародних конференцій і круглих столів. Найбільш представницькими за складом учасників, спектром проблематики та ґрунтовністю представлених там доповідей були такі наукові форуми: «Культура народів Великого князства Литовського и Белоруссии. XIII – начало XX в.» (1991 р.), «Церковь и культура народів Великого князства Литовського и Беларуси XIII – нач. XX в.» (1992 р.), «Историческая память народів Великого князства Литовського и Беларуси XIII – XX вв.» (1996 р.), «Белорусы и поляки: диалог народів и культур X – XX вв.» (1999 р.), «Народы, культуры и социальные процессы на пограничье» (2010 р.), «Восточнославянский мир Великого князства литовського и его культурное наследие в исторической памяти народів Восточной Европы» (2012 р.) тощо. Матеріали таких наукових заходів за його редакцією публікувалися, зокрема, в міжнародному історико-культурному альманасі «Наш Радавод» (1991–2001 рр.) та в інших виданнях. Д. В. Карєв став координатором близько двох десятків дослідницьких і видавничих наукових проєктів разом з партнерами з Польщі, Литви, України, Росії та Німеччини. Більшість із них реалізовано в межах або за підтримки створеного у 1995 р. за його ініціативою Гуманітарного центру досліджень Східної Європи, який і нині плідно працює під незмінним керівництвом ученого.

Іншим його вагомим «дітищем» є створений у 2015 р. «Центр міждисциплінарних досліджень діаспор і зарубіжного білорусознавства» при Гродненському державному університеті ім. Янки Купали. Основною метою діяльності Центру Д. В. Карєв, як його директор, та його колеги вбачають виконання фундаментальних і прикладних наукових досліджень, інноваційних розробок і проєктів в області комплексного вивчення діаспор Білорусі та світу, а також традицій зарубіжного білорусознавства шляхом залучення професорсько-викладацького складу, аспірантів і студентів університету до вивчення цієї проблематики. Нині ця установа має досить вагомий доробок, адже співробітниками Центру під умілою орудою Д. В. Карєва опубліковано 26 наукових робіт (2 монографії, 10 статей у виданнях ВАК і РИНЦ, 12 – у зарубіжних виданнях). Підготовлено понад 15 наукових доповідей на міжнародних конференціях і круглих столах.

Тісні наукові зв'язки Д. В. Карєв підтримує з українськими колегами. Особливо плідним виявився багаторічний досвід співробітництва з історичним цехом Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького. Так у 2009 – 2010 рр. за безпосередньою

участю обох сторін був успішно реалізований спільний науково-дослідний проект, який виконувався у рамках ДФФД України і Білоруського республіканського фонду фундаментальних досліджень «Білоруська й українська історіографія та формування історичної свідомості білорусів і українців у 1918 – 1945 р.». Основна проблематика, яка досліджувалася у рамках виконання цього проекту стосувалася взаємовпливу історичної думки та національного усвідомлення у порівняльному аспекті двох народів: українського і білоруського.

У жовтні 2010 р. на базі кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького відбулася Міжнародна наукова конференція «Історична наука, історична пам'ять та національна свідомість модерної доби в Україні, Білорусі та Польщі». Співорганізатором заходу виступив Гродненський державний університет ім. Янки Купали в особі Д. В. Карєва.

У квітні-травні 2012 р. кафедра економічної теорії Гродненського державного університету імені Янки Купали спільно з Гуманітарним Центром досліджень Східної Європи (Гродно), Інститутом історії НАН Білорусі, Гродненським державним музеєм історії та релігії провели дві міжнародні наукові конференції «Східнослов'янський світ Великого Князівства Литовського і його культурна спадщина в історичній пам'яті та історіографічній рефлексії народів Східної Європи» (XIX – початок ХХІ ст.) і «Білорусь-Росія-Україна: діалог народів і культур (проблема історичних та культурних взаємин народів сусідів в історичній пам'яті східнослов'янського світу)». В обох заходах активну участь взяли історики кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького. Водночас безпосереднім натхненником і координатором цих форумів став не хто інший, як Д. В. Карєв. На основі текстів доповідей учасників конференцій в 2013 р. був виданий меморіальний збірник наукових статей (Беларусь, Расія, Україна: дьялог народаў і культур / Склад. Д.У. Караў, В.В. Масненка (Серья “Гістарыяграфічныя даследванні”) – Гродна; Юрса Прынт, 2013. – 434 с.).

Так само він разом з професором Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького В. В. Масненком були координаторами міжнародної конференції «Єропейська реформація і культура Великого князівства Литовського і Білорусі» (жовтень 2017, Гродно) та міжнародного круглого столу «1918: Білорусь і народи Центрально-Східної Європи в геополітичному контексті (проблема відродження державності: плани та реалізація)» (жовтень 2018, Гродно). Ці заходи також відбулися за дієвою участю черкаських науковців.

У своїй дослідницькій та організаційній діяльності Д. В. Карєв чимало уваги приділяє археографічній справі. Віддаючи данину високій професійності вченого, починаючи з 2004 р. його тривалий час обирають головою Гродненського відділення Археографічної комісії при Білкомдержархіві Республіки Білорусь. Також він є постійним і дієвим науковим консультантом видавництв «Білоруська енциклопедія» та «Велика Російська енциклопедія».

Багато зусиль Дмитро Володимировч прикладає для формування нової когорти дослідників історії. Зокрема здійснює плідну роботу з підготовки кадрів вищої наукової кваліфікації за фахом «історіографія, джерелознавство та методи історичних досліджень». Під його керівництвом захистили дисертації ряд молодих науковців, які нині є відомими в Білорусі вченими. Також він тривалий час активно працює членом кількох спеціалізованих рад по захисту кандидатських і докторських дисертацій при закладах вищої освіти Республіки Білорусь. Вчений є членом редколегії низки наукових часописів як у Білорусі («Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Серья 1. Гісторыя і археалогія. Філасофія. Паліталогія»), «Вестник Барановичского государственного университета. Серия «Исторические науки и археология. Экономические науки. Юридические науки» та ін.), так і в Україні (зокрема видань Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького «Вісник Черкаського національного університету. Серія «Історичні науки» та «Український селянин»).

На особливу увагу заслуговує науковий доробок ученого. Його перша наукова стаття з'явилася в 1975 р. і була присвячена творчості М. К. Любавського. Інтерес до цієї постаті, який виник у Д. В. Карєва ще в студентські роки, переріс у фундаментальну і результативну наукову діяльність. Окрім видання ряду публікацій за цією проблематикою, у 1983 р. в Інституті історії СРСР АН СРСР науковець успішно захистив кандидатську дисертацію за спеціальністю «07.00.09 – історіографія, джерелознавство і методи історичних досліджень» на тему «Академік М. К. Любавський як історик феодальної Росії».

Наступним щаблем власних наукових здобутків став вдалий захист у 1996 р. в Інституті історії НАН Білорусі докторської дисертації за аналогічною до кандидатської дисертації спеціальністю на тему «Білоруська історіографія кінця XVIII – початку XX ст.». На підставі цього в 2006 р. Д. В. Карєв отримав наукове звання професора.

Сфера наукових інтересів ученого надзвичайно різноманітна. У ній превалює передусім історіографічний аспект наукових пошуків. Поряд з цим його захоплює історія і культура народів Центрально-Східної Європи (Білорусь, Україна, Польща, Росія, Литва) XVI – початку XXI ст., джерелознавство, історична географія і демографія, історія економічної думки Білорусі та інтелектуальна історія східнослов'янських народів XVI – початку XXI ст., теорія і історія менеджменту, проблеми державно-правового регулювання соціально-культурної сфери, краєзнавство.

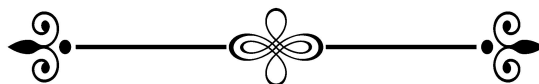
Авторству Д. В. Карєва належить понад 270 публікацій, у числі яких 7 монографій: *История белорусской государственности. В 5 т. Т. 1. Белорусская государственность: от истоков до конца XVIII в.: коллективная монография / НАН Беларуси, Ин-т истории; авторы тома: А. А. Коваленя, Д. В. Карев и др. – Минск : Беларуская навука, 2018. – 598 с.; Гродно. Город в контексте истории и культуры Европы (XI – XXI в.) / Д. В. Карев. – Минск: Национальная библиотека Беларуси, 2018. – 158 с.; Западная Беларусь в историко-культурном и историографическом контекстах Восточной Европы: монография / Д. В. Карев. – Гродно: ЮрСаПринт, 2017. – 208 с.; Зарубежное белорусоведение XVI – начала XXI вв.: основные этапы и проблемы становления и развития / Д.В. Карев, А.Д. Дудько. – Гродно: «ЮрСаПринт», 2016. – 140 с.; Белорусская историография и формирование исторического сознания белорусов в 1914 – 1945 гг. (основные тенденции развития в геополитическом контексте эпохи) / Д. В. Карев. – Гродно: «ЮрСаПринт», 2016. – 112 с.; Белорусская и украинская историография конца XVIII – начала 20-х гг. XX в. в процессе генезиса и развития национального исторического сознания белорусов и украинцев / Д. В. Карев; Европейский гуманитарный ун-т. – Вильнюс: ЕГУ, 2007. – 312 с.; Проблемы цивилизационного развития Беларуси и России в белорусской и русской исторической мысли XIX – XX в. / Д. В. Карев, Н. А. Волкович. – Гродно: Гродненский гос. ун-т им. Я.Купалы, 2004. – 55 с.*

Відрядно, що й нині Дмитро Володимирович Карєв перебуває у стані постійного творчого пошуку, надихаючи своїм прикладом учнів і колег. Бажаємо йому невичерпної енергії, нових наукових звершень та міцного здоров'я!

Юрій Михайлюк (Черкаси)

Orcid ID: 0000-0003-1359-8454

DOI: 10.31651/2076-5908-2019-2-130-133

**ВІСНИК
ЧЕРКАСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія
ІСТОРИЧНІ НАУКИ

**BULLETIN
OF CHERKASY
UNIVERSITY**

HISTORICAL SCIENCES

№ 2. 2019

Відповідальний за випуск
Масненко В. В.

Відповідальний секретар
Івангородський К. В.

Підписано до друку 5.11.2019. Формат 84x108/16. Папір офсет.
Друк офсет. Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 12,15.
Обл. вид. арк. 11, 86. Тираж 300 пр.

**Бізнес-інноваційний центр Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького**
18000, Україна, м.Черкаси, бул. Шевченка, 205
тел.: (0472) 32-93-05

Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК №3427 від 17.03.2009 р.